

જ્યોતિ.

સુત્રીપત્ર: સમુદ્રમ્ભર ૧૮૦૬.

વ્હોસા (કવિતા.)

રા. અરવિદેશર હરામણ ખમન્દ્રાર.

સ્વદેશ આરુઢનું ગીત.

મ. લલિત, ત્વસ્મિત.

મોરિન્દના.

રા. નરસિંહરાવ હરિલાલ મુખ.

ધોવતો.

રા. હાનોડાજ દસપતરામ, કવિ એમ. એ.

સેવિકા. (વ્હાતી. વાર્તા.)

સ્વર્ગાથ નારાયણ હેમચંદ્ર.

વધારે કહેવું ના. (કવિતા.)

રા. અસવંતરાય કલ્યાણુરાય સકેર બી. એ.

પ્રેમદેવસુતી વ્રતિની હરપતિ.

રામન-કેશ-ઓદમા હવણુજ નં. મોદિ બી. એ

નવી વાંચનગાના બોગ ૪.

રા. સંભૂપ્રસાદ શીવપ્રસાદ મહેતા બી. એ.

દંદકા. (સંપ્રણુ વાર્તા.)

શી નારાયણ.

મોતિમિનાર. (આજુ વાર્તા.)

રા. નરસિંહરાવ હરિલાલ મુખ.

જ્યોતિ.

મુચીપત્રઃ અક્ટોબર ૧૯૦૬.

તરૂરે તદ્વર્તનિકે (કવિતા.)	...	૧૦૩
રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ બી. એ.		
બદ્ધો. (સંપૂર્ણ વાર્તા.)	...	૧૦૪
રા. બકુલ.		
નવવધૂ. (કવિતા.)	...	૧૦૬
રા. વસન્ત વિનોદી.		
મૂલરાતીનો વનમ.	...	૧૦૯
રા. પાદલતજી બરગોજી દેસાઈ.		
આનન્દગોહન બસુ.	...	૧૨૨
રા. નરસિંહરાવ દરિયાસ કુવ.		
દુઃખીયાનાં બેલી. (કવિતા.)	...	૧૨૭
રા. લક્ષિત.		
ફતેહપુર સિદ્ધી.	...	૧૨૮
રા. સનાતન.		
આશા (કવિતા.)	...	૧૪૧
રા. અમૃતલાલ ક. ત્રિવેદિ.		
બાહરણની ભતિની લક્ષ્મિ.	...	૧૪૨
રામ્મ-ઉચ્ચ-આત્મા કવચજી વત. મોદિ. બી. એ.		
શંકમીત. ૧, ૨, ૩, ૪.	...	૧૪૭
મગ્ધાદક :		
ગ. પુરોષોત્તમ વિશ્રામ માવજી એમ. આર. એ. એસ.		

જ્યોતિ.

જ્ઞાતાં.

જ્ઞાતાંને હર જ્ઞાત વસે છે,
જ્ઞાતસરિતના ધોષ ધસે છે,
હરનિય કરતા હૃદય હસે છે:

એ વિરલાં જ્ઞાતાં ।

રસનાએ મસ જ્ઞાત વસાવે,

હૃદય તાણી તોડી હસાવે,

અણુવરશ્યાં વાદળશું આવે :

એ જ્ઞાતાં યાતાં ।

જ્ઞાતાં હર ક્ષોભ કરે છે,

આંખલડીમાં તેજ તરે છે,

બીતરબાય અભિન બરે છે:-

દૂર છતાં પાસે ।

જ્ઞાતાં ! જ્ઞાત કરતાં આવો !

આંસુડે આંસુ ગૂંથાવો !

દૈત્યસ પીવો ને પાવો,

જ્ઞાતાં ! ઉજાસે ! ૨

અરદેશર ફ. ખખરદાર.

દેશબાલકોનું ગીત.

ખંધુઓ કુચકદમ ઉઠાવ : ઉમંગે દમબદમ મીલાવ

મેદાને દમામથી ચલાવ :

વિજય હીન્દજનનીનો ધૂમે ગજવો :

મસ્તાની દેશબાલકો ! મર્દાની ચર સઉ થજો :

વિધાનું દુધ દીપાવજો :

અમર બાલ ! સરસ ધર્મ એ ધરવો :

ઝૂંઝૂંઓ સસ ના ઝૂંઝૂં : ડંકાએ ખંધુતા બજાવ :

બંદાઓ ! દેશમક્ત ચાવ :

જનની હીન્દ જનકદેવને રમરજો :

લલિતાલય.

ગોંડલ-દાદીઆવાડ.

}

લલિતાલયસ્મિલ.

ફિરિશ્તા.

મુસલમાની પ્રજા ત્હેના સાહિત્યનાં શોખ માટે ધણા ધણા કાંબળી બાંધીતી છે. ત્હેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં કવિતા અને ઇતિહાસ અગત્યનો ભાગ રોકે છે. એ પ્રજાએ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પણ પોતાની કીર્તિ તળવી રાખી છે અને કેટલાક તવારીખનવેશોએ પોતાના સમયનો ઇતિહાસ રચી નામ અમર રાખ્યાં છે. એમનેજ પ્રતાપે આજ આપણને મુસલમાની સમયનો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ વિસ્તીર્ણ રૂપે ગાયર થાય છે. એ ઇતિહાસકારોમાં ફિરિશ્તા કરીને એક ધણો ઉચો દરજ્જે ભોગવે છે. માત્ર આપણે ત્હેની જીવનકથાનો પ્રસંગ હાથ ધરીશું.

પોતાનાજ સમયનો ચિતાર આપનાર માણસ પોતેજ કેવો હશે તે બાંધવાની હરકેઈને જમાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે; કેમકે પોતે નજરે જોયેલી અને અનુભવેલી વાત તે લખતો હોય છે. ફિરિશ્તા તે પણ આવી જાતનો ઐતિહાસિક હતો પણ ખેદનો વિષય એ છે કે એના પોતાના જીવનનો ઇતિહાસ મેળવવો, ઘણો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે, ત્હેણે લખેલા ઇતિહાસમાં કોઈ કોઈ જગાએ પોતા વિષે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે તે પરથી એના વિષેની હકીકત થોડી ધણી એકઠી કરી શકાય છે. કર્નલ બ્રીગ્સ, મી. મોલે, મહંમદ હુદાયત-ઉલ્લાએ આવી જાતનો પ્રયત્ન કર્યો છે જેને આધારે આ લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

ફિરિશ્તાનું ખરૂં નામ મહંમદ હિન્દ કાસિમશાહ હતું પણ તે ફિરિશ્તા નામથીજ જાગ્રજાહેર છે.

કાશ્મીરના બાગ્મૂર આવેલા અબ્બાખાદ શહેરમાં ફિરિશ્તાનો જન્મ થયો હતો. ત્હેના પિતાનું નામ શુલામઅલી હિન્દશાહ હતું. તે વિદ્વાન બુદ્ધિશાલી અરે વિચક્ષણ હતો. વખાના નાયા સહકુટુંબ પારિવાર ત્હેમને સ્વદેશ તજવો પડ્યો અને ફરતા હિંદુસ્તાનમાં આવી તેઓ દક્ષિણાસ પ્રદેશમાં અહમદનગર ખાતે જઈ પહોંચ્યા. અહમદનગરમાં આ વખતે મુર્તજા નિઝામશાહ ગાદીએ હતો. ત્હેણે ફિરિશ્તાના પિતાની એક વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાલી તરીકેની ખ્યાતિ સાંભળી હતી તેથી ત્હેને પોતાના શાહ-બદા મીરાન હુસેનને સારી કેળવણી આપવા સાર રાખી લીધો; અને ફિરિશ્તા તેથી શાહબદનો બેડીદાર બન્યો.

અદમદનગર આબ્યાને ઘણો વખત નહિ ગયો તેટલામાં તો ગુલામહુ-
સેન શાહનો કાળ થયો. પણ પિતાના આ અકાળ મરણથી પુત્ર ફિરિસ્તા-
ની કેળવણી અને દેખરેખમાં ખાસ દોષ વિદ્ય થયું નહિ કેમકે ખૂદ
મૂર્તજા નિઝામશાહે તેની દેખરેખનો ભાર માથે લીધો. બાદશાહી રિવાજ
પ્રમાણે ફિરિસ્તાને કેળવણી મળવા માંડી. શાહનદા મીરાંનહસેનનો તે
જોડીદાર રહેવાથી વિદાકળા ઉપરાંત શસ્ત્ર ચલાવવામાં પણ તેણે સારી
કુશળતા મેળવી. આથી કરીને તે મૂર્તજાશાહનો ઘણો માનીતો યદ્ય પડ્યો.
મૂર્તજાશાહે એની શસ્ત્રકુશળતાથી ખૂબ ચર્ચા તેને પોતાની અંગરક્ષક
સેનાનો નાયક બનાવ્યો.

ઈ. સ. ૧૫૮૭ માં શાહનદા મીરાંનહસેન પિતાને ગાદી પરથી
ઉઠાડી મૂકી પોતે ગાદીપર બેઠો.

ફિરિસ્તા પોતાના અન્યમાં દોષ જગાએ પોતાના જન્મની તારીખ
જણાવતો નથી તે ચોક્કસ કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. પણ મૂર્તજાશાહને ગાદી
પરથી ઉઠાડી મૂક્યાની સાલ લઈને તે વિષે અનુમાન કરી શકાય છે.

ઈ સ. ૧૫૮૭ માં મીરાંનહસેને પિતાની ગાદી હાથ કરી તે વિષે
અખતાં ફિરિસ્તા કહે છે કે શાહનદાની ઉમર તે વખતે સોળ વરસની
હતી. ફિરિસ્તા વળી એક જગાએ કહે છે કે પોતે અદમદનગર આવ્યો
અને શાહનદાનો જોડીદાર થયો તે વખતે તેની ઉમર બાર વરસની
હતી. તેથી બન્નેની ઉમર લગભગ સરખી માનીને લીસાળ કરીએ તો ફિ-
રિસ્તાના જન્મનું વર્ષ ઇ. સ. ૧૫૭૦ આવી રહે.

ફિરિસ્તાના અંધનો ઇમેદમાં તરજૂઓ કરનાર ધ્વિગ્ન સાહેબનો મન
પણ આવેજ છે. પણ એણે નામનો એક જર્મન પંડિત તેનો જન્મ ઇ. સ.
૧૫૫૦ માં થયેલો જણાવે છે. ઇ. સ. ૧૫૮૭ માં મૂર્તજાશાહને ગાદીપરથી
ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યા. અને આ પહેલાં જ ફિરિસ્તાને અંગરક્ષક સેનાનો
નાયક બનાવવામાં આવ્યો હતો; એટલે તેની ઉમર તે વખતે કાચી નજ
હોવી જોઈએ. જન્મની તારીખ ને ઇ. સ. ૧૫૭૦ લઈએ તો તેની
ઉમર તે વખતે ૧૫-૧૬ ની દોષી રહે અને એ ઉમરે અગર યાક જેવી
જેખમદારીની જગાં આપવામાં આવે એ સંબંધિત સાગનું નથી તેથી
જર્મન પંડિતનું અનુમાન વધારે વજનદાર લાગે છે.

ગયા છે તેમની કબરો ઉપર માદગીરીની નોંધો લેવામાં આવે છે તેમ દિસ્તાની કોઇ કબર કે નોંધ લેવામાં નથી આવતી. નવરસથી બીજાપુર પાછા ફર્યા પછી જો લેખનું મરણ નીપજ્યું હત તો અવશ્ય તેવું કોઈ સ્મારક ચિહ્ન આપણને મળી શક્યું હત. એ બધા ઉપરથી સાર એવું અનુમાન નીકળે છે કે, દિસ્તાનું મરણ નવરસમાં જ થયેલું હોવું લેખએ.

કર્નલ બ્રિગ્સ દિસ્તાના અંતિ લેખમાં આજ મતલબનું જણાવે છે કે:-

“It seems extremely likely that the death of our author occurred during the residence of the court at Nowruz, as, subsequently to the abandonment of that city, its buildings fell so rapidly to decay that with the exception of the part of the uncompleted wall and some ruins of places little remains that is worthy of Notice.”

કર્નલ બ્રિગ્સના મત પ્રમાણે દિસ્તાના મરણની સત ૧૬૧૨ દરે છે. પણ જર્મન પંડિત મોસે જણાવે છે કે દિસ્તાનું મરણ ૧૬૨૩ પહેલાં થયું ન હોવું લેખએ. ત્યારે બ્રિગ્સ સાહેબની ગણતરી પ્રમાણે દિસ્તાનું મરણ ૪૨ વરસની ઉંમરે (૧૫૭૦-૧૬૧૨) થયું ત્યારે મોસેને હીસાબે ૭૩ વરસની ઉંમર સુધી (ઈ. સ. ૧૫૫૦-૧૬૨૩) તે દવાન હતા. આ બાબતનો નિર્ણય કોઇ કોણે તવારીખનયેશને માથે રાખી આપણે આગળ ચાલીશું.

દિસ્તાનું હવતવત્તાનું વિસ્તીર્ણુ રૂપે મળી શક્યું નથી છતાં આ હુંધ એવાલપરથી પણ એનું ચિત્રિત પામી શકાય છે. બચપણથી જ એક વિચિત્રજ અને બુદ્ધિવાલી તરીકે તે જાણીતો હતો. એના પિતાની વિદ્વાતાની સંપૂર્ણ છાપ મદજ કરવાનો હમ્મરે અવસર રહેવા ન દીધો છતાં તેની માનપિપાસા વણી તીવ્ર હતી. બાદશાહની ફરજ સદાય અને દિલસોજ મેળવી તે સાથે પોતાની વિચિત્રજતા અને તીવ્રતા બેગપી દરેક રીતે તેણે ઉત્તમ થવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો અને વ્યાજની સફળતા મેળવી હતી. ને સદાયથી સત્યવાદી મોખખાદિશનો વિશ્વાસુ અને બહાદુર હતો. શ્રદ્ધા એ તેના ચરિત્રનો ખાસ ગુણ હતો. તેના આવા ગુણોથી જ એનાને અદમઅનમરના શાહે તેને પોતાની અંગરક્ષક એનાનો અધિનાયક નીમ્યો હતો. એજ ગુણોની પીઠાનમાં બીજાપુરના મુલકએ તેને બારે વિશ્વાસુ અને લેખમંદારીનું કામ બોલ પોકે સોંપ્યું હતું. અને તેજ ગુણોને પ્રતાપે

મુલતાના બેગમના મેના સાથે પુરહાનપુર જવાને તથા લાહોર ખાતે દિલ્હીના બાદશાહને અભિનંદન આપવાને બીજાનપુર રાજ્યમાંથી કોઈ વધારે વિધાનુ અને લાયક માણસ નહિ જડેલો. ઇબ્રાહીમ આદિલશાહને આ બધા ગુણોની પૂરેપૂરી બુજ હતી. અને તેથીજ ઘણા લાંબા વખતની હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ રચવાની ઇચ્છા જમારે તેણે ઇબ્રાહીમશાહને જણ કરી ત્યારે શાહે પણ તેને ઘણાજ ઉત્સાહથી મદદ કરી અને ફિરિસ્તા પોતાનું કામ ઘણી ઉત્તમ રીતે પૂર્ણ કરી પોતાનું નામ અમર મૂકી ગયો. ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ફિરિસ્તાનો ઇતિહાસ નવરસમાં સંપૂર્ણ થયેલો હોવાથી તે “નવરસનામા” તરીકે પણ જાણીતો થયો છે. પોતાના માલીક શાહ ઇબ્રાહીમ આદીલે જે મોટી મદદ કરી હતી તેની માદમાં ફિરિસ્તાએ પોતાના ગ્રન્થને “ગુલશન-ઇ-એબ્રાહિમ” એ નામ આપ્યું હતું; ઘણું ખર્ચ લેતો ગ્રંથ “તવારીખ-ઇ-ફિરિસ્તા” એ નામથી ઘણો જાણીતો થયો છે.

ઉપોદ્દાત અને ઉપસંહાર ઉપરાંત બાર ભાગમાં ફિરિસ્તાનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ થાય છે પ્રસ્તાવનામાં તેણે હિન્દુ લોકો અને તેમના રાજ્ય વિષે તથા ત્યાં મુસલમાનોના આવવા વિષેની લઘીકત વર્ણવી છે; અને ઉપસંહારમાં હિન્દુસ્તાનના હવા પાણી તથા ભૂગોળનો વૃત્તાન્ત ટુંકમાં કહ્યો છે. બાકીના બાર ભાગમાં વિષયોનો નીચે મન્ય સમાવેશ કરેલો છે —

૧ લા ભાગમાં ગજની અને લાહોરના રાજાઓ, ૨ જા ભાગમાં દિલ્હીના બાદશાહો; ૩ જા ભાગમાં દક્ષિણાત્ય પ્રદેશોના વૃષ્ટિઓ; ૪ થા ભાગમાં ગૂજરાતના રાજાઓ, ૫ માં ભાગમાં માળવાના રાજાઓ, ૬ માં ખાનદેશના રાજાઓ; ૭ માં બંગાળા અને બિહારના રાજાઓ; ૮ માં મુલતાનના રાજાઓ; ૯ માં સિંધના રાજાઓ; ૧૦ માં કાશ્મીરના રાજાઓ; ૧૧ માં મલખારનું વર્ણન અને ૧૨ માં મોહિન્દુસ્તાનના સાધુ સન્તો વિષે વર્ણન છે.

આવી રીતના સ્વતંત્ર પ્રકરણના બાજેથી “તવારીખ-ઇ-ફિરિસ્તા” એ આખો ગ્રન્થ ઘણો રસભરિત ગ્રંથ થઈ પડ્યો છે. ગ્રંથની રચના અને છટા એવી તરેહના છે કે લખ્યા લગાઈનાં વર્ણનો વાંચતાં વાંચતાં પણ આખો ગ્રંથ વાંચી નાંખવાની જગ્યા યથાવિના રહેતી નથી. અંદર વર્ણવેલા કેટલાક સુદ્ધામાં લેખક પોતે પણ દૂખતો નજર પડે છે ત્યારે ખૂબી

એર જન્મે છે. પોતે એક ઉમંદ લગાયક હતો તેથી તે પોતે યુદ્ધના જે
લાંબાં વર્ષુનો કરે છે તે એવાં તાદ્રશ એ શ્રવતાં જગતાં લાગે છે કે તે
આપણી આગળ ખડાં યદ્ધ જન્ય છે.

ધણા મુસલમાની તવારીખનવેશોના અંથમાં પુનરુક્તિનો દોષ વારે
વારે થતો જેવામાં આવે જ્યારે આ 'તવારીખ-ઈ-ફિરિસ્તામાં' લેનો લેશ
પણ નથી. આમાં અંથકાર પોતાના વિરુદ્ધ પક્ષના અને અથવા જાતિના
વર્ણુનો પક્ષપાતથી કરતો નથી તેમ પોતાના આશ્રયદાતાની ખોટી ખુશામ-
તના એહવાલ લંબાવતો નથી; તેથી ફિરિસ્તાના વચનોપર શ્રદ્ધા રાખી શ
કાય છે અને ખરા ઇતિહાસ તરીકે એના અંથની કિંમત ઘણી વધી જાય
છે. મુસલમાની અમલ વખતનો હિંદુસ્તાનનો સવિસ્તર અને સંપૂર્ણ ઇતિ-
હાસ આ ફિરિસ્તાની તવારીખમાંથીજ મળી શકે છે. અને તે વિશ્વાસ યોગ્ય
હોવાથી યુરોપીય પંડિતો તેને ઘણો માન્ય રાખે છે. ઇંગ્રેજ જર્મન અને
ફ્રેન્ચ ભાષાઓમાં એના તરજૂમા પ્રસિદ્ધ યદ્ધ મૂક્યા છે. ઈ. સ. ૧૭૬૮માં
મી. ડાઉએ અકબર સુધીના ભાગનો તરજૂમા ઇંગ્રેજીમાં પહેલવહેલો પ્રકટ
કર્યો ત્યાર પછી "એશિયાટીક મિસેઝેની"માં મી. એન્ડરસને મલબારના
વર્ણનવાળો (૧૧ મો) ભાગ છપાવ્યો તે ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં ઇ. સ.
૧૭૯૪ માં મી. જોનાથન સ્કોટે તેનો દાક્ષિણાત્ય પ્રદેશના નૃપતિઓવાળો
ભાગ પ્રકટ કર્યો. અને ને પછી ફર્નલે બ્રીગ્સે "તવારીખ-ઈ-ફિરિસ્તા"નો
ઇંગ્રેજ તરજૂમા ઘણી મહેનત લઈને સંપૂર્ણ કર્યો. મી. બ્રીગ્સનો તર-
જૂમા ઈ. ૧૮૨૯ માં બેકાર પડ્યો હતો. મી. બ્રીગ્સે ફિરિસ્તાનો બારમો
ભાગ જેમાં હિંદુસ્તાનના સાધુ સન્તાનું વિવરણ છે તે ઇતિહાસમાં અ-
પ્રાસંગિક ગણી મૂકી દીધો છે; પણ મી. બ્રિગ્સ કહે છે કે ઇતિહાસની તજ-
રેથી પણ ફિરિસ્તાનું સાધુવર્ણન ઘણું ઉપયોગી અને કિંમતી છે.

પરદેશી વિદ્વાનોમાં આમ જ્યારે આ અંથની આટલી બધી કિંમત યદ્ધ
છે ત્યારે આપણે ત્યાં એનું નામ સરખું પણ ઘણું યોગને જાણીનું છે એ
ફેટલી બધી શરમની વાત છે. શુનિશ્ચિતીના ફારસી એન્ડુએટો આનું કાંઈ
કામ જપાડી લે તો માનુષ્યના પ્રાણનું કાળુ પોતું ઘણું ફેડ્યું કહેવાય.
આટલા છે કે કાંઈ સવલત આ સૂચન મન પર લઈ ફર્નલે-પરણાવ્યું થશે.

મુખ નરસિંહરાવ હરિલાલ.

યૌવના.

કોઈ કુદેશો

તે શા વિચાર કરતી હતી ?

મધ્યાર્ધ હતો,

સૃષ્ટિને સંયે ગ્રહ વિચારતો.

આશપાશનું ઉડું આકાશ

નીલચેદું ને નિર્મળ હતું.

દિલિજ ઉપર જલજર પથોદ,

વિશ્વનાટકના પડદા જેવાં, અદ્દર સરતાં,

પડતાં ને ધીમેશથી ઉપડતાં.

મધ્યાર્ધ ખીલેલો ને નિર્જન હતો.

અનુમુખ સાગર લલરતો

જળજે આકાશ જ ઉતારી પાથરું હોય !

જલ પર ફિરળુ રમતાં,

રૂપાની રેખાઓ દોરતાં,

નવનૂમીટમાં દાસ્ય દસતાં

ને ઉડી ઉડી જતાં રૂદેતાં.

સાગરતો વિશાલ પક્ષવર

મધ્યાર્ધમાં પક્ષપક્ષતો હતો.

સતુ વર્ષો હતી,

ને વર્ષોતી તે ચરદ્મનજરી હતી.

કિનારા લીલા ને પ્રસન્ન હતા.

ધરા આંખ્ય દારતી.

વિધિનું ચિતરેલ ચિત્ર હોય

સ્થિતિ હેવી કદિ સ્થિર દેખાતી.
 કાલ્યે મેલ વરસી ગયો હતોઃ
 આજ પદાર્થો ઉપર જલનો રંગ ચમકતો.
 બીની તેજસ્વિની લીલાશ
 દિશદિશમાં પ્રસન્નતા પ્રકાશતી,
 આછાં તેજ અને અન્ધકાર
 પાંદડાંમાં સન્તાકુકડી રમતાં.

આધા સાગર ઉપરથી
 શીતલ અનિલ આવતા.
 સજ્જનને સૂર્ય ઉભા દેતો,
 અમિને અનિલ આવરી લેતો.
 સકલ સજ્જનઅવકાશ ભરી
 ઉભા ને શીતલતાની ઉર્મિઓ ઉછળતી.

ગરુડના માળા જેવી
 અન્તરિક્ષ એક આરસની અટારી લટકતી.
 મંદિ આરસના પાટ મોટેલા હતા.
 બ્રહ્મકુટિ કોતરેલ કમાન નીચે
 નમેલી રસમર વેલી સમી
 એક યૌવના ઝૂકેલી હતી.
 તુલસીના છોડ સરિખડાં આસપાસ
 સખિયો શાં પ્રતિબિમ્બ રમતાં.
 ઉપર દ્રાક્ષનો ઝૂમળો ઝઝૂમનો,
 સુન્દરીનાં સુન્દર નયનો
 સાગરના ઓધ ઓળંગતાં.
 ગુલાબની પાંદડીઓ જેવાં ચરણ
 આરસમાં ગુલાબ પાડતા,
 જમણા કરમાં મોગરાની માણા હતી.

સુકુમારપ્રભાતતેજસ્વી સાગ્રમાંથી
 ગૌર કમલવેશ્ય શો દેહ
 અને કમલિની સમો કદંક
 હાથેગ્રીવું-પુષ્પ ઝીલી આપવા આવતા.
 અંગે અનંગની બરમ ચોળી હતી.
 મુખડે કવિઓની કવિતા પ્રકાશતી.
 કીકીમાં સ્વપ્ન સ્ફુરતાં.
 પાંદડી જેવાં પોપચાં ફરકતાં.
 હૃદયું બરેલું ને વિશાલ હતું.
 વિધિદીપેલ મણિ સમો
 બાલદેશે અન્દક રાગતો.
 અંગઅંગ દુલ્લ દારતાં.
 કોહિલ યાજે બેઝે
 તેમ રમણી નિજ કુંજે શોભતી.
 અસૌકંદિકંડંગી હન્દરૂપ જેવી
 જગત કિપર તે નમેલી હતી.
 તે પૌવના શા વિચાર કરતી ?

ચાંદનીના ટગલા જેવું
 ચેત ન્હાનકડું હરણું બચ્ચું
 નીચે રૂપાની સાંકળે બાંધેલું હતું.

પૌવના શું વિચારતી ?
 પ્રાણની બરતી લેવનમાં ડાલતી.
 મધ્યર્ધનાં તેજ વિશેષકતી ?
 જલના રંગ આલોચતી ?
 સાગરના તલ નિહાળતી ?
 અસીમ જલરેખાઓ વીધી વીધી

સ્હામી પાર્યનો સંગમ શોધતી ?
 ગુલાબની અંજલિ જેવું મુખ,
 મંદિ આકાશના અણુ જેવાં નયન,
 આછી ઉપાના ઓજસું અંગઃ
 યૌવના શા ઇન્દ્રિયજ જેતી ?

એક વાદળી આવીઃ
 મહા તૌકાના મહિમાવતી
 દૂરથી એક વાદળી આવી.
 સૃષ્ટિ ઉપર પાણવ પાથરતી સંકેશતી
 તેજછાયાની રમત રમતી રમતી
 યૌવનાને વદન અડી ગઈ.

ઢોઈ-ઢોઈ ફૂટેશે
 તે યૌવના શું વિચારતી હતી ?

નંદાનાલાલ દ. કવિ.

સેવિકા.

૨.

દીનાનાથે એક વીથીમાં રહીને મેડિકલ કૌન્સિલમાં ઘણું મન લગાડીને અભ્યાસ કરવાનો આરંભ કર્યો. દર મહિને એક બે દહાડા ખેડમાં આવીને પોતાના વહાલાઓની જોડે રહી જતો હતો. પરંતુ થર્ડ ઇયરે જ્યારે વાર્ડમાં રહેવાનું થતું હતું ત્યારે આવવું બંધ થયું. દીનાનાથને સર્વેશ્વર તરફથી કાગળો મળતા હતા અને પોતે પણ વખતો વખત કાગળો લખતો હતો તેથી મન ઘણીકે રીતે સાફ રહેતું હતું.

પેલી તરફ માણેકનો ઘરના કામકાજમાં નહુંદ દેવરની સેવા આકરી કરવામાં કોઈ રીતે દિવસ જતો હતો. પરંતુ દીનાનાથ જે દિવસે પોતાની બૂલ સુધારીને માણેકની જોડે મળવાના યત્નમાં રોકાયા હતા, તે દિવસથી દીનાનાથના ઉપર માણેકના સૂતેલા પ્રેમે એકદમ જાગીને અંતરમાં ભારે જવાબા ઉત્પન્ન કરી હતી. તેમાં પહેલાંનું ઈતુક કરવાનું છોકરાદીનું પહું નથી. હવે તે છોકરાદીના કામો કરતી નહોતી. એક દહાડાના બનાવથી જાણે દસ વર્ષ વધી ગયા હોયને એવા તેના હૃવતમાં ફેરફાર થયો, મન જે દહાડે ઘણું ખરાબ રહેતું હતું, તે દહાડે માણેક લવંગ બોરચળીના ફૂલો વગેરે પોતાની બહેનપણીઓને ઘેર જઈને આપી આવી પોતાને બૂલવવાનો યત્ન કરતી હતી.

પાંચ વર્ષ ધણી મહેનત કરીને દીનાનાથ એલ. એમ. એન્ડ એસની પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થયો. જે દહાડે એનું રીજલ્ટ બહાર પડ્યું તે દહાડે જ દીનાનાથે કાગળ લખીને કુછને ખબર આપી અને કાલે સવારની ગાડીમાં આવુંકું એવું જણાવ્યું. ઘરમાં આનંદની ગરબડ થઈ. પછી કુછએ પોતાના બાઈના છોકરાને માટે સારી શાકભાજી તથા મીઠાઈની વ્યવસ્થા કરી.

એક ફોટેલી પાંકીટ હાથમાં લઈને, મેલા વસ્ત્રવાળો દીનાનાથ જ્યારે ઘેર આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેને જોવા માટે આખા ગામના લોકોએ ભીડ મચાવી. ડાક્ટર તનમુખરામે સર્વથી પહેલા આવીને તેને કોન્સ્યુલેટ કર્યો. સ્કુલના છોકરાઓએ તે દહાડે જ મિટીંગ કરીને તેને આવકાર આપવાની તૈયારી કરી.

બધા ગયા પછી કુદરે પેટીમાંથી દીનાનાથને માટે નાના ભાઈના ધોયલા કપડાં બહાર કાઢ્યા. દીનાનાથ નાંચે, ઝડપથી તેના ખાવાની તૈયારી કરીને જમવા બોલાવ્યો. દીનાનાથ ખાવા બેઠો એટલે કુદરે બોલી, “દીતુ તું ઘણો સુકાઈ ગયો છે. હમણાં ક્યાં પણ જઈશ ના. અહિંયાં કેટલાક દિવસ રહીને શરીર સુધારી લે. ત્યાર પછી કામની દારવાત કરજે.”

દીનાનાથ બોલ્યો, “કુદરે તેમ મરે નહિ. મને એક બે દિવસ મુંબઈ જવું પડશે. કાલેજમાં ચાકરી કરું કે દવાખાતું કાઢું તેનો મારા સાહેબની જોડે વિચાર કરીને એકનો નિશ્ચય કરવો પડશે.”—આવું કહીને માણેકના ચહેરા સામું એકવાર જોયું. માણેકે પણ તેના ચહેરા સામું જોયું.

ખાધા પછી દીનાનાથ પોતાના સુવાના ઓરડામાં આવીને માણેકની મુદ જોતો બેઠો. આવવાની વાટ જોઈને તે તરફડિયા મારવા લાગ્યો. ધડિયાળનો કાંટો જેમ જેમ ખસતો જવા લાગ્યો, નીચે વાસણો માંગતાં માણેકની ચુડીઓ ફૂંકાં ચમ્પડ જેટલા કાનમાં આવવા લાગ્યા તેટલી તેની ઈચ્છા મવા લાગી કે ધડિયાળને પગથી ઠચરીને ભાંગી નાંખું. વાસણને કુવામાં ફેંકી દઉં. એટલામાં માણેક આસને પગ ઉપાડતી આવીને ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને હસતી હસતી બોલી: “શું કાલેજ જશે?”

દીનાનાથે કહ્યું, “હા.”

માણેક અભિમાનથી બોલી, “હું કંદી જવા દઈશ નહિ.”

દીનાનાથ મનમાં મનમાં બોલ્યો, “દીક છે, તે વાત પછીથી મરો, હવે તું જરા બેસ જોઈએ.”

માણેક બેસીને, દીનાનાથનો હાથ તપાસીને બોલી: “ખરેખર તમે ઘણા મુશ્કેલ ગયા છો.”

દીનાનાથ બોલ્યો, “હું જીવતો રહ્યો છું તેજ મરું છે. સાંભળ જ્યારે કાઠરી અબ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે આહતો જીવું કે મરું ગમે તે રીતે તારું કંઈ દર કરવું જોઈએ. આખી મુત જામતાં રહીને અબ્યાસ કરતો હતો. નીચેની દુકાનપર દવાની ખાસવાનો અવાજ

બંધ થઈ જતો, દુકાનદાર દીવો ચોલાવીને, દુકાન બંધ કરીને જતો હતાં, અઘસિકિમ તથા કુલશીવાળાં, ગેડેરીવાળાં હાથે ભારી મારીને પોતાનો માલ વેચીને ઘર જઈને સૂતા હતા, તે વેળાએ પણ ભારે અભ્યાસ ચાલતો હતો. આખરે મળસ્કામાં નરકની ગાડીનો અવાજ સાંભળીને ચોપડી બંધ કરીને સૂઈ જતો હતો. આવી રીતે પરંપરામાં આ મહિનાની પહેલા સખેત અભ્યાસ કરવાથી. ભારે મંદવાડમાં પડ્યો હતો. તે વેળાએ ધણું દુઃખ મેં મેળવ્યું હતું. રાતે ચાકરને બોલાવવાથી તે મળતો નહોતો. વીસીનો માલેક નસકેરા બોલાવીને ઉઠતો હતો-તરસથી જીવ જવાની અણી ઉપર આવ્યા છતાં પણ પાણી મળવાની પંચાતી પડતી હતી. ઉધાગ દરવાજામાંથી હુહુ કરતી વાદળાની હવા ઓરડામાં આવતી હતી-ઉઠીને દરવાજાને બંધ કરવાની શક્તિ પણ નહોતી. તે મંદવાડમાં તો જેમ તેમ ખચે. કદાચ તમે બધા ચિંતાતુર થાઓ તે વાસ્તે મેં તમને ભારે મંદવાડના સમાચાર જણાવ્યા નહિ. મંદવાડની વખતે તારું જ રમરણ થતું હતું. તારી પેલી સેવા ચાકરી યાદ આવતી હતી. ખરેખર માલેક, હું તે જીવનપદ ભૂલી શકવાનો નથી."

માલેક બોલી, "એ વાત કહીને આ વારે મને સરમાવો છો, મેં કંઈ પણ ક્યું નથી ત્યારે તો તમને મોટી ધાત ગઈ છે. ગમે તેમ હો આખરે ભગવાને તમને તેનો બદલો આપ્યો."

દીનાનાથે માલેકના હાથની ચુડી ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું, "માલેક, હું વિચાર કરું છું કે આપણા નગર શેઠ મણિભાઈની પાસે ધર જમીન બધું ગરેણે મૂકીને ચાર પાંચ હજાર રૂપીઆ વ્યાજથી લઈને મુંબઈમાં જઈને દવાખાનું કાઢું. મણિભાઈની સ્ત્રીની જોડે તારે ઘણું હેત છે. તારી બહેન-પણી મોતીને એકવાર કહી તો જો."

માલેક બોલી, "દીક સુઝાયું. હું આજે જ તેને દવાવી નેહશ."

આ વખતે કુદરતે અવાજ સંભળ્યો, "માલેક નીચે આવ."

બીજે દહાડે દીનાનાથે નગરશેઠ મણિભાઈને ત્યાં જઈને વાતના પ્રસ-

ગમાં પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. “માણેકે પોતાની બહેનપણીને પહેલા કહી રાખ્યું હતું. નગરશેઠે તેમ કરવાને હા કહી. લખતપત્ર કરીને દીનાનાથને પાંચ હજાર રૂપિયા કર્જ આપ્યા.

બધાની મરજી પ્રમાણે દીનાનાથ એક મહિનો પોતાના ગામમાં રહ્યો. આ એક મહિનો સ્ત્રી પુરૂષના પ્રેમના નિષ્ફળ આનંદના મિલનમાં હુલ્લુ કરતો જતો રહ્યો. ત્યાર પછી દીનાનાથ રૂપિયા લઈને મુંબઈમાં દવાખાનું કાઢવા ગયો.

૩.

દીનાનાથે મુંબઈમાં આવીને કાલકાદેવીને રસ્તે એક ઉપર નીચેનું ઘર બાંધે લીધું. અને તેને સારી રીતે શણગાર્યું. બહાર સોનેરી સાઇનબોર્ડ ટંગાવ્યું. નીચે માંચ માણસોને જોવાના ઓરણમાં એક મોટું માણસનું હાડપીંજર મૂક્યું. ઘણીજ ઉત્તમ બાંધેલી નવી ચોપડીઓ વેચાતી લઈને કબાટમાં ગોળવી. કબાટમાં ગાદરી હથિયારો અમકવા લાગ્યા. ટેબલ ઉપર માણસને બોલાવવાને ટાકરી મૂકી, બ્યાં જેની જરૂર હતી ત્યાં બધું મહેલું હતું. દીનાનાથે થોડી કિંમતનો એક ગાડીધોડો ખરીદ્યો.

દીનાનાથનો નમ્ર સ્વભાવ છે. સદાય સારો વ્યવહાર છે. તેના ઉપર તેનો ચહેરો ધજોજ મુંદર છે તેથી ધણા લોકો તેની દવા લેવા માટે આવતા હતા. જેનાં જેતાંમાં તેની પ્રેક્ટીસ જામી ગઈ.

એક દહાડે વર્ષાદના દિવસમાં વરસાદ પડતો હતો. દીનાનાથ રોગીની મદ જોતો નીચેના ઓરણમાં ટેબલ ઉપર પડી પગ પસારીને મેડિકલ જર્નલ વાંચતો હતો. એટલામાં એક બંધાએ આવીને તેના હાથમાં ચીઠ્ઠી મૂકી. દીનાનાથે ચીઠ્ઠી ઉઘાડીને વાંચ્યું “મારો દીકરો માંદો પડ્યો છે, મહેરબાની કરીને આ ચીઠ્ઠી મળનાંજ આવવાની કૃપા કરશો.” નીચે નામ નહેતું. અક્ષરો બાઈ માણસના જેવા જણાવા દતા. ગાડી તંપાર હતી. દીનાનાથ ઝડપથી કપડાં પહેરીને ગાડીમાં બેઠો અને બંધો ઉપર ઘોડાચઘાની જોડે બેઠો.

જુની હનુમાનગલીની અંદર એક લીલા રંગના ધરતી સામે ગાડી બંધને ઉભી રહી. બેયો દીનાનાથને રસ્તો દેખાડતો ત્રીજો માળે ઓરડામાં લઈ ગયો. દીનાનાથે ઓરડામાં જઈને જોયું કે એક જુવાન સ્ત્રી ખાટલા ઉપર બેઠેલી છે, પાસે તેર કે ચૌદ વર્ષનો એક છોકરો બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પડેલો છે. દીનાનાથને જોતાં જ સ્ત્રી ઉઠીને ખાટલાની પાસે એક ખુરશી ખેંચીને લાવી. દીનાનાથ બેઠા પછી તેણે કહ્યું, “મારા આ દીકરાને કાલથી આમ થયું છે, કોઈ રીતે તેને શુદ્ધિ આવતી નથી.”

દીનાનાથે છોકરાની નાડી અને બીજાં લક્ષણો સારી રીતે તપાસીને કહ્યું, “શું આની પહેલાં કોઈ વખતે આમ છોકરાને થયું હતું?”

સ્ત્રીએ કહ્યું, “એને ધણું કરીને આમ થાય છે, પરંતુ કદી પણ આટલો વખત સુધી રહેતું નથી. કલાક, આડધા કલાકમાં તે સારો થઈને ઉઠે છે.”

“સર્વથી પહેલાં ત્યારે આમ થયું ત્યારે શા કારણથી થયું હતું તે શું તમે મને કહી શકશો? સર્વ હકીકત જાણવી તો જોઈશે.”

તે વેળા એ સ્ત્રી પોતાની મોટી મોટી આંખો બંધ કરીને નખનો આગલો ભાગ ખણતી ખણતી ધીરે ધીરે કહેવા લાગી “મારા સ્વામી ડીસામાં કમીસરીએટમાં કામ કરતો હતો. કામકાજ કરીને તેણે ઘણું પૈસા મેળવ્યા હતા અને જમીન પણ ખરીદી હતી તે બધી ડીસાની તરફ છે. મારે લાભ થયા ત્યારથી હું બરાબર તેની સાથેજ રહેતી હતી. આ સંસારમાં મારા બાપ, બાઈ, બહેન, માસી, દુધી કોઈ નહોતું. ફક્ત એક દુવો હતો. મારા લમના રૂપિયા આપવાપહેરામણી લઈને તેની જોડે મારા સ્વામીની ને ઘણો ટંટો થયો, એટલું જ નહિ પણ એકમેકનું મોં પણ જોડ નહિ એવો અણખનાવ થયો. મારી દુધની છોકરી તે મારી દુધ બહેન મારી નાનપણની એકમાત્ર સોબતણ હતી. તે ક્યાં છે તે જાણ સુધી તેની મને કંઈ ખબર મળી નથી. એક દહાડો મારો સ્વામી ઔરીસમાંથી આવીને કપડાં કાઢીને હોડો પીતો હતો, એટલામાં તેમની છાતીમાં એવું દર્દ ઉપડી આવ્યું કે તે બેશુદ્ધ થઈ ગયા. તેના મરવાના પછી તરત મારો આ છોકરો “જલ્લું” કરીને જુઓ પાડતાં બેશુદ્ધ થઈ ગયો. તે જે વિપત્તિ મારી છે—

કોઈ રીતે સંભારીને તેનું વર્ણન શું કરું ? મનમાં બળ લાવીને કોઈ રીતે સ્વામીની ઉત્તરક્રિયા કરીને ઘેર આવીને છોકરાની સેવા ચાકરી કરવાં લાગી. બ્યારે સારી રીતે શુદ્ધિમાં આવ્યો, ત્યારે છોકરાને પૂછ્યાથી તેણે કહ્યું, “હું ખુરશીપર બેઠો હતો, મેં જોયું કે બાપા મારો હાથ હલાવીને “આવ આવ” કહીને ચૂંચ્યામાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી શું થયું તે હું જાણતો નથી.” ત્યારથી લગભગ એ મૂર્છિત થાય છે. છોકરાને લઈને હું ઘણી ગભરાટમાં રહેતો હતો, વિષય સંપત્તિ બધી નાશ થવા માંડી હતી. આખરે છોકરાને મુંબઈમાં લઈ જઈને સારા ડોક્ટરને દેખાડવાનું નક્કી કરીને ઘરબાર જમીન ઇત્યાદિ વેચી નાંખી. આ કામ કરતાં મને બગમગ એક વર્ષ ચર્ચિ ગયું. આજે બે મહિના થયા હું અહિં આવી છું. અહિં આવીને તો છોકરાની આ હાલત છે !” વિધવાની આંખમાંથી આંસુઓ પડવા લાગ્યાં.

દીનાનાથે અવિચલિત ભાવ દેખાડીને કહ્યું, “તમારું ધીરજ ત્યાંથી કંઈ યશો નહિ, હમણાં જન્મે હું કરું તેમ કરો, પછી ખીજું કરીશું.” આવું કહીને દીનાનાથ દવાની વ્યવસ્થા કરીને ઉઠ્યો.

સ્ત્રીએ ઘણીજ ગરીબાઈથી કહ્યું, “આજે શું ખીજવાર તમે આવો યશો નહિ ?”

દીનાનાથે કહ્યું, “હું ધારું છું કે હવે આવવાની જરૂર પડશે નહિ. બે દલાક પછી છોકરાને કેમ છે તેના ખર્ચ માણસથી મોકલજો. જો આવવાની જરૂર સમજાય તો આવીશ.” આવું કહીને ઝડપથી ગાડીમાં ગયો.

ગાડીમાં બેસતાં જ દીનાનાથે ધાર્યું કે હું કોઈ માયાજાગને તોડીને નાદરસી આવ્યો છું. પરંતુ ક્યાં નદામતવાનો છે ! જે તરફ જોતો હતો તે તરફ ધારતો હતો કે જાણે વિધવા તેને પગે પડીને કહેતી હોયને “હે ડાકર સાહેબ, મને મારા છોકરાને જમાવો હું નિરાશ છું, મારું કોઈ નથી !” તે વેળાએ દીનાનાથના મનમાં આવવા લાગ્યું, -વરસાદનું વરસનું જાણે તેના આંખનું પાણી દોષને, વાયુનો શોં શોં અવાજ તેના લાંબા આંત્રો દોષને, મેષનું ગર્જન જાણે તેના આંતરકર દોષને ! કેવી એક કરુણાથી વેદનાથી તેને અસ્થિર કરી મૂક્યો.

સેવિત્રા.

ગાડીમાંથી ઉતરીને કંઈ પણ નહીં ખાતાં દીનાનાથ પથારીપર પડ્યો, જરા કોઈનો આવવાનો શબ્દ સાંભળતાં જ તેના મનમાં આવવા લાગ્યું કે તેડંવા આવ્યું છે.

અચાંત જિંઘમાં આખી રાત ગાળીને, સવારે દીનાનાથ છોકરાને જોવા ગયો. જઘને તેણે જોયું તો છોકરો હીને બેઠો બેઠો વાતો કરે છે. માને ચંદ્રે પ્રકુલ છે. રોગીની ખબર અંતર પૂછીને તે નિરાંતે બેઠો. પહેલે દહાડે અહિંથી જવાની વખતે ગાડીમાં બેસતાં દીનાનાથે સ્વપ્નાના જેવા શબ્દો કાનમાં સાંભળ્યા હતા, તે જ વિધવા તેની પાસે બોલી, “ગાડર સાહેબ, કૃપા કરીને વખતો વખત આવીને અમારી ખબર લેજો, હું નિરાશ્રય છું, અમારું કોઈ નથી.”

દીનાનાથે કહ્યું, “તમારે એ કહેવું પડે એમ નથી. હું રોજ આવીને તમારી ખબર લઉં.”

દીનાનાથ દરરોજ આવવા લાગ્યો. જે દહાડે પોતે આવી નહિ શકતો તે દહાડે માણસને ખબર કાઢવા મોકલતો હતો. આવી રીતે તે તે વિધવાનો એક ઘરના માણસ જેવો થઈ પડ્યો અને ખબરદારી રાખવા જેવો થઈને રૂપિયાની વ્યવસ્થા તથા ઘરનો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યો. એના બદલામાં વિધવા પોતાના હાથથી બરેલા સપાટ બુટ કરી આપતી હતી. કોઈ વખતે મખમલના ઉપર સુંદર ઝાડફલ ભરીને પોર્ટફોલિયાના જેવું કરીને તથા ખીન્નું નાના પ્રકારનું દીનાનાથને ભેટ આપતી હતી.

વધારે કહેવું ના.

“Ask Me No More.”

વધારે કહેવું ના: ઉદધિજલ ખંચાય વિધુથી;
 ઉચી અન્ને મૂકો ગગન, ઉતરી પ્રેમપગસે
 કિયે બેટી મોટા નગસિખર કે ભસિર બસે;
 અરે ઘેસા, પામ્યો પણ તું કદિ પ્રેમોક્તિ મુજથી.
 વધારે કહેવું ના.

વધારે કહેવું ના: મુખધિ ઉચરેથી કરું વડું;
 ઉડા માસો કાંખાં નયન કદિ ના કો જન સહે;
 —સખા રે, તોયે તું નિવ નદિ ન એ આ જન સહે.
 વધારે કહેવું ના: ‘ઉડ, નિવ’ રખે એ વદિ પડું;
 વધારે કહેવું ના.

વધારે કહેવું ના: ક્ષિપ્ત વિધિનું નેવ ફરતું.
 યદ્ય સમે; કાપે જલજલ ન એ આપ ભુજમાં;
 મદા બેનો તાણી નિજ સદ બસે જન નિધિમાં.
 વધારે કહેવું ના: રતિપતિ અગે ના, ગળિ પડું;
 વધારે કહેવું ના.

૩-૧-૦૫.

અલવંતરાય ક. ઠાકોર.

વ્યાકરણની જાતીની ઉત્પત્તિ.

નીરજીવ ચીજોને નર કે નારી એ પ્રમાણે જાતી શું કરવા લાગવા લાગી તે બાબે કેટલીક અટકાવો થઈ છે. તેમાં એક મુખ્ય આ છે કે માણસનાં મનમાં નીરજીવ ચીજો યા વિચારોને પુરૂષનું રૂપ આપવાના ખાસી-એત (personifying tendency) હોય છે. એ મુજબ માણસ જાત ચીજોને નર યાને નારીનું રૂપ આપી બોલવા લાગે અને તેથી 'જાતી'ની ઉત્પત્તિ થઈ. ઉત્પત્તિનાં એ અનુમાનને આપણે પુરૂષનું રૂપ આપનારું અનુમાન (personifying theory) કહીએ. એ અનુમાનનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

વ્યાકરણમાં જે બે જાતીઓ (genders) છે, તે બે મુજબ પરીણામ છે. I. સરખામણી (analogy), અને II. કંઠમાંથી નીકળતા અવાજોના ફેરફાર (phonetic decay).

I જાતીની પહેલી ઉત્પત્તિ નર અને માદા, મરદ અને સ્ત્રી વચ્ચેનાં ફરકથી શરૂ થઈ. તેને માટે શરૂઆતમાં ભાષાઓમાં શબ્દોની છેડે કાંઈકેય પ્રત્યય (outward sign) નહીં હોય, પણ ફક્ત શબ્દોનાં અર્થથીજ માલમ પડે; જેમકે બાપ અને માય માટેના શબ્દોમાં છેવટનું રૂપ બેઢમાં એક જ હોય, પણ જાતી જૂદી દાખલા તરીકે બાપ અને માને માટેના શબ્દો "Pater, Mater પીતા અને માતા" લેઓ. એ બેઢનાં છેવટના રૂપ (er અને ar) એક સરખાં છે, પણ અર્થ ઉપરથી જાતી મુકરર થાય છે. ત્યારે જાતીનું અસલ મુળ, ચીજોની ખુદ પુરૂષ યા સ્ત્રી તરીકેની નર યા નારી હાલત છે.

એ અવલ મુળ યા તખક્કા પછી જાતીનો વિચાર, નર યા નારી નહીં એવા પદાર્થોને લાગવા લાગ્યો. અસલી આર્થનો નીરજીવ ચીજોને જીવતી ચીજોની શક્તિઓ (powers) લગાડી તેઓને રૂપ આપવાનું કામ (personify) કરવા લાગ્યા. દાખલા તરીકે, સૂર્ય પોતાનાં કીરણોથી વૃદ્ધી કરે છે, કે જેમ એક નર એક માદામાં વૃદ્ધી ઉત્પન્ન કરવાનું કામ (conceiving agent

તરીકે) કરે છે તેથી સૂર્ય ઘણીક બાબાઓમાંના ગણાવા લાગ્યો. સર્વ બાબા-ઓમાં એ સખએ મરદની ખુબસુરતી સૂર્ય સાથ સરખાવામાં આવે છે કે “આશનાથ જેવો ખુબસુરત.”

ચંદ્ર, સૂર્યની રોશની પોતાની ઉપર લેછ તેથી પ્રકાશે છે. તે જાણે એક સ્ત્રીની માફક સૂર્યની રોશનીથી વૃદ્ધી પામતો (conceivred) થાય છે. એ સખએ સ્ત્રી જાતની ખુબ સુરતીને હમેશાં ચંદ્ર સાથે સરખાવવામાં આવે છે કે “માહતાથ જેવી ખુબ સુરત.” તેણીને “આશતાથ જેવી ખુબ સુરત” કહેવામાં આવતી નથી. યાત્રી માહતાથને નારી જનપર (ગાય) નાં રૂપથી ગમ્મોચીય તરીકે રૂપ આપવામાં આવે છે. એ સખએ ત્યારે ચંદ્ર નારી ગણાય છે એ (analogy) નો દાખલો છે. એ વિચાર મુજબ આપણે એક મરદને કપાળે ઉભો તીરો કદીએ છીએ. સ્ત્રીને ગોળ કરવામાં આવે છે.

ખુનદેહેશન પ્રમાણે કુદરતની ફેટલીક પેદાવણ નર છે અને ફેટલીક નારી છે. ત્યાં (બાબ ૧૬, ૪. ૪ મા) કહે છે કે:—

દેનમન એકાર મનદવમ નર માદે કમલજુનેત, આરમાન, અયોદ્યુસ્ત, વાન, આતશ જલ; અકેર્લ, જલીરતર લા મે હવુનેત. જલ મય જલીકં વ ઓર્પરે વ માલીક વકદ; અકેર્લ જલીરતર લા પેદવુનેત અવારીક દેહેરનેનર વકદ વસ પેદકર્નેત.”

અર્થ—આએ ચાર ચીજોને નર (અને) નારી, કહે છે. આશમાન માવુ, પવન (અને) આતશ નર (છે); હરગેજ ખીજ (એટલે નારી) યતાં નથી. પાણી અને જલીન અને જાડપાન અને માહલી નારી (છે); હરગેજ ખીજ (એટલે) નર યતાં નથી. ખીજ પેદાવણો નર અને માદા હોય છે.

ખુનદેહેશે ઉપલી નીરજીવ ચીજોને પુરુષનુ રૂપાંતર (personification) આપ્યું છે તે સરખામણીને (analogy) ને કાલેકસર ૭. વલી નર અને માદા તરીકે એ નીજીવ ચીજોને રૂપ આપી (personify કરીનેજ) એ જાતી દેખી છે, તેની દલીલ આ ઉપરથી મળે છે કે મરદ અને સ્ત્રીને લગતા બાબમાં જ્યાં ઊંડરો સ્વારે અને ઊંડરી સ્વારે અવતરે તે જગ્યાનું છે, ત્યાંજ એ બાબદ જાણવી છે.

ગુજરાતીમાં જાતીના સંબંધમાં શબ્દોની વેદમણી બે પ્રકારે કહેવાઈ શકાય.

૧) ખુદ તે ચીજની નર યા નારી હાલત પ્રમાણે; જેમકે મરદ અને સ્ત્રી, બાળદ અને ગાય, ઉક અને ઉણી.

૨) શબ્દોનાં અંતના દરેક પ્રમાણે જેમકે 'ઓ' દારાંત તે નર અને 'ઈ' દારાંત તે નારી. એકની એકજ ચીજ એમ નર અને નારી બેક ગણાય. હાખલા તરીકે જેને આપણે અંગ્રેજીમાં book કહીએ છીએ, તે ગુજરાતીમાં નર, નારી, અને વડી નાન્યતર પણ છે. book ચોપડો તે નર book ચોપડી તે નારી book પુસ્તક તે નાન્યતર.

II ઓકારાંત અને ઇકારાંત શબ્દોના સંબંધમાં વીચાર કરીએ છીએ તો એકની એકજ ચીજ જો મોટી હોય છે તે તે ઓકારાંત બોલાય છે અને નર ગણાય છે પણ નાની હોય છે તો તે ઇકારાંત બોલાય છે અને નારી ગણાય છે. જેમકે ચોપડો ચોપડી, પોયો, પોથી, પયરો, પયરી, દેગરો, દેગરી, પોરો, પોરી, કાંકરો, કાંકરી, મરદ, સ્ત્રી કરતાં જોરાવર મજાનુન અને નુશીઆર ગણાતો. તેથી તે સ્ત્રી કરતાં મોટો ગણાતો, તેથી એકની એકજ ચીજ જો મોટી હોય તો નર અને નારી હોય તો સ્ત્રી ગણાવા લાગી.

III એ મુજબ ત્યારે નીરજીવ ચીજોને જીવદાર ચીજોને ૩૫ આપી તેઓ માટે બોલવામાં આવતું ત્યારે જે સર્વનામ વપરાતું તે નર અથવા નારી (he or she તે અથવા તેણી) હતું. શરૂઆતમાં તેઓ માટે વપરાતા સર્વનામોજી તેઓની જાતી દેખાડનાં. એવાં સર્વનામો જનદાર ચીજો સાથે તેઓની જાતી દેખાડવા માટે વપરાવાનો હાખલો આપણને Ho-groat અને she-groat જેવા શબ્દોમાં મળે છે.

રાંત શબ્દો નર ગણાવા લાગ્યા. જેમકે લાલો, માંચરો, માલો, જાંપો. એજ પ્રમાણે 'ઇકારાંત' અથવા 'આકારાંત' શબ્દો નારી ગણાવા લાગ્યા.

હવે જાતીની ઉત્પત્તિ બાબે એ પુરુષનું રૂપ આપનાર અનુમાન (personifying theory) ને બદલે એક બીજું અનુમાન મી. જી. જી. ફ્રેઝર નામનો વિદ્વાન રજૂ કરે છે.^૧

અઝરા (F. de Azara) નામનો સ્પેનીશ મુસાફર દક્ષીણ અમેરીકાની મુસાફરીમાં પેરેગુએ (Paraguay) નદીની ખીનમાં રહેનારા મ્બાય (Mbaya) નામના એક તાપકા માટે કહે છે કે તેની સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓ, જ્યાં મુખી તેઓ નહીં પરણેલા હોય ત્યાં સુધી, શબ્દોને એક અંત્યાક્ષર (termination) લગાડે છે અને ઉંમરે પુગેલા મરદો તેથી જૂદાજ અંત્યાક્ષર લગાડે છે. કંટલીક વખત સ્ત્રીઓ અને મરદો એકજ બીજા માટે જુદાજ શબ્દો વાપરે છે. તેઓ બે જૂદી જૂદી જગ્યાન વાપરતાં હોય એમ દીસે છે.

ઉપલી ખીનમાં કુરુગુઆરી (Curuguaty) નામનાં ગામમાં સ્ત્રીઓ ગુઆરાની (Guaraní) બોલે છે, ત્યારે મરદો પોતપોતામાં સ્પેનીશ બોલે છે. પણ મરદો સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરતાં ગુઆરાની બોલમાં બોલે છે. અરવક (Arawak) નામનો દક્ષીણ અમેરીકાનો જ એક તાપકા છે, તેમાં મરદો અને સ્ત્રીઓ એકજ શબ્દને જૂદાં જૂદાં રૂપો (inflections) લગાડે છે. દાખલા તરીકે મરદો 'દા' ને માટે *lase* અથવા *hese* બોલે છે, તે સ્ત્રીઓ *tara* અથવા *kisseira* બોલે છે. 'ચોક્કસ' (certainly) શબ્દ માટે મરદો *dukeesso* અથવા *hedukeessi* શબ્દો બોલે છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ *dukara* અથવા *hedukara* બોલે છે. કંટલાક શબ્દો બેઉમાં સામાન્ય હોય છે જેમકે 'દા' માટે *che* શબ્દ. મરદો એકબેકને મને તે સલામ કરવા બોલે કે *baibi* અથવા *baibi* એટલે "તમે છેઓ કે" ? ત્યારે સામી તરફથી જવાબ મને છે કે *daii* અથવા *daii* એટલે "હું

૧. The Fortnightly Review of January 1900 p. 79. "A suggestion as to the origin of gender in Language" by J. G. Frazer.

હું." પણ સલામતા એ શબ્દો સ્ત્રીઓને કહેવામાં આવે તો તે bairu અને જવાબમાં daipuru છે.

હવે કેટલાક તાલકાઓમાં તો મરદો પોતપોતામાં વાત કરે તેની, અને સ્ત્રીઓ પોતપોતામાં વાત કરે તેની ભાષાઓ જ જૂદી. દક્ષિણ અમેરિકાનાં ગુઆયકુરસ (Guaycurus) તાલકામાં એમ છે. ગરીબ Caribs નામના તાલકામાં પણ એમ છે. એનો સમજ ત્યાંની દંતકથા પ્રમાણે આ છે કે ત્યાં બીજા મુલકમાંથી એક તાલકો એક વખત મોટી સંખ્યામાં આવ્યો હતો, અને તેઓએ ત્યાંના અસલી લોકો (aborigines) ને મારી નાખ્યા હતા. તેઓએ સંઘના મરદોને મારી નાખ્યા હતા. પણ સ્ત્રીઓને રહેવા દઈ તેઓ સાથે પરણ્યા હતા. તેથી મરદો પોતપોતામાં પોતાના વતનની બોલીમાં વાત કરતા રહ્યા અને સ્ત્રીઓ પોતાના વતનની બોલીમાં વાત કરતી રહી. (કહે છે કે એ છતના સમજને લીધે ત્યાંની સ્ત્રીઓ વરતું નામ પણ દીધે નહીં અને તેઓ ખાએ ત્યારે આગળ ઉભી પણ રહે નહીં.) કહે છે કે સ્ત્રીઓ માંહોમાંહે જો પોતાની બોલીમાં વાત નહીં કરે પણ મરદોની બોલીમાં કરે તો કેટલાક તાલકાઓમાં તે ગુનાહભર્યું ગણાય અને જો મરદો પોતાની બોલીમાં વાત નહીં કરે પણ સ્ત્રીઓની ભાષામાં વાત કરે તો તેઓની તે બાજે સ્ત્રીઓ મરકેરી કરે અને તેઓને જાણે બાવલા ગણે.

સીસરો (Cicero) ની એક કહેતી હતી કે સ્ત્રીઓના મોંઢમાં બોલવાની જુની (old form of speech) જલવાઈ રહે છે. એ ઉપરથી કોઈ ધારે કે કદાચ મરદોની અને સ્ત્રીઓની ભાષાનાં ફેરતું કારણ એ હોય કે સ્ત્રીઓ જુની ભાષા વાપડતી હોય. પણ જાણીતો વિદ્યાશાસ્ત્રી હમબોલ્ટ (Hambolt) કારીબ તાલકાના મરદો અને સ્ત્રીઓની ભાષાઓ વચ્ચેના મોટા ફેર ઉપરથી કહે છે કે એવા મોટા ફેરતું કારણ ફક્ત સ્ત્રીઓની જુની રીતીઓને વળગી રહેવાની વલ્લાણ (conservatism) નહીં હોય.

નવી વાંચનમાળા ભાગ ૪.

૧.

નવીન વાંચનમાળામાં મુખ્ય ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતામાં પ્રકટ થયેલી ગુજરાતી ચોથી ચોપડી બહાર આવી ચૂકી છે. તે વિષે એક બે બોલો કહેવા પ્રાપ્ત થાય છે. આગલી ત્રણ ચોપડીઓ વિષે પુરતું આખ્યાન વ્યાખ્યાન બીજે હાથે થયેલ છે તો આ પુસ્તક સંબંધે કાંઈ લેણ ભાગ કહેવો ઉચિત લાગે છે.

પ્રાથમિક શાળામાં કેળવતાં ઉછરતાં બાળકોને રાજ્યભક્તિમાં પ્રીતિ આરંભ દશામાં આપવી એ ઉદ્દેશથી પુસ્તકનો સમાર્ભ થયો હોય એમ લાગે છે. આ ધોરણમાં બાળકોને ગુજરાત-માતૃભૂમિ-નો ઇતિહાસ પ્રથમજ શિખવાનો હોઈ, તેઓને જે સમયે માતૃભૂમિ સં, ત્યાં કાણ કેવી રીતે રાજ્ય કરતું, ત્યાં તે સમયની જન-સંસ્થા કેવી હતી, સુખ, દુઃખ, સમૃદ્ધિ વિટરિ, આપત, વિપ્લવ વિગેરે કેમ વહેંચાયાં હતા તેનું જે સમયે તેઓની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અનુસાર સિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે વખતે તે ધોરણમાં વાંચનમાળાના પાઠ તરીકે જે આધુનિક ડાંગનું રહેજ બાન કરવાય તો તે અસ્થાને ન કહેવાય. રાજ્યભક્તિ અને રાજ્યરોદ બેનાં સ્વરૂપો તેઓના ગગન પ્રમાણે રસિક વાર્તા તરીકે જૂએ, વાંચે કે ગવણ કરે, તથા પરિણામોનો કાંઈક ખ્યાલ આવે તો તેઓનાં કોમળ મન ઉપર રાજ્યભક્તિ માટે સારી જ અસર થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી વ્યારે ધોરણોને ઉચ્ચ બનાવવા તરફ પ્રયાસ ચાલે છે ત્યારે તો ખાસ આવા આવા પાઠ કાઢી નહિ ગણાય એમ માનેલ હોતું નેહ્યે; કારણ કે અંગ્રેજી વાંચનમાળાઓમાં અંગ્રેજી ઇતિહાસના પાઠ કોઈ કોઈ-બધે મળી ખરીમાં જોવામાં આવે છે, તે ધોરણ મુજબ આ માળા નિર્મિત થઈ હોય તો અધાર પણ છે, એમ કહી શકાય.

પુસ્તકના ત્રણ વિભાગ મુખ્ય કર્યા છે (૧) સામાન્ય વિષય; (૨) ઇતિહાસ બીજાગ વિષય (૩) સંસ્કૃતિન વિષય. આ વિભાગો સંબંધે અલગ વિવેચન કરતાં, તેઓનું અનુક્રમે અવલોકન કરવ તો સમયનું અવલોકન પોતાની મેળેજ થઈ રહેશે, માટે અનુક્રમે તેનું ચોખ્ખું છે.

હાલની જનસંસ્થા અને રાજ્યસંસ્થા ઉપર કોણ રાજ-શેહેનશાહ-તરીકે વિરાજમાન થાય છે તેને વિષે કેટલુંક કહેવું પ્રથમાર્થમાં આવશ્યક હોઈ પહેલો પાઠ તેને વિષે છે, અને તે પ્રમાણે જે આપણા ઉપર રાજ્યકર્તાના ગુણો છે તેની ગણના કરી પ્રીતિ-ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવા પ્રત્યે પ્રયાસ કર્યો છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તેની અભ્યાસ ઉપર મમતા, લોકોની ઇચ્છા જાણવાની ઉત્સુકતા, લોકોને સુખી કરવાની ઉત્કંઠા અને સર્વની સાથે સમાન ભાવવડે સમ્ય વર્તન, એ ગુણોનું પ્રજુલ્લ હીક અસરકાર કરી તે બહાર આણેલ છે. વળી એવા રાજા જેવા પણ લડવૈયા તરીકે કુશળ છે, તેમ એકી વખતે તેઓ પોતાની જમીનને કેળવી તેના સારો પાક ઉતારવા મથન કરે છે એ વાત પણ હાલ કાળમાં ઉપયોગી થાય એટલુંજ નહિ પણ એક શ્રેષ્ઠીના વર્તન તરીકે અન્ય જનોને દૃષ્ટાંત લેવા લાયક વર્તનનો નમુનો યદિ પડે છેવટે ધર્મરક્ષક તરીકે પ્રસંશાની પણ જરૂર હતી તે સ્કુટ દર્શાવેલ છે, કે જેને પરિણામે આપણી સામણી વકાદારીમાં, પ્રીતિ-ભક્તિમાં અને માનમર્તબામાં તીવ્ર રહ્યા કરે એ અર્થ સારરૂપે છેવટે ફલિત સ્વાભાવિક રીતે થાય તે પ્રમાણે કરેલ છે. આ યથાર્થ થયેલ લાગે છે.

ખીજા અને ત્રીજા પાઠમાં રાજભક્તપણું, પ્રોહ કે ધર્માનો છેક અભાવ અને તેથી વિરૂદ્ધ ઉદાર ભાવ વિગેરે મનમાં દૃઢ રહે માટે એવા દૃષ્ટાંતો વાર્તા રૂપે કહેલ છે. તેમાં પણ ત્રીજા પાઠમાં રસભર રીતિથી જે ભીમસિંહનો ઉદાર ભાવ વર્ણવ્યો છે તે ખીજા પાઠમાંના જવાનસિંહના સ્વામિભક્તિના સરસ ઉદાહરણથી કાંઈ કમ નથી. સસતા અને એક રાખ્ઘવ ત પાળવાપણું કેવી રીતે જાળવી રાખવું, તેનો દાખલો બતાવી તેને નિકટ અનુસંધાન ધરાવનાર શ્રી રામચંદ્રનું જગત્પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત તે પછીના પાઠમાં આવે છે. સાં એક વચની રહેવાનો અમૂલ્ય ગુણ ધારી રામચંદ્ર વનવાસ સ્વીકારી ચૂક્યા, એ નક્કી થયેલ વાતથી આગળ આવે છે, એમ મેહેતાજીએ બતાવવું આવશ્યક લાગે છે. તો તે પછી સીતા સ્વામિ પ્રત્યેના ધર્મો કેવા હોવા જોઈએ, એનું દૃષ્ટાંત આપે છે. સ્વામિ અને પ્રજા, અર્થાત્ રાજા અને પ્રજા વચ્ચે કહેવું વિસ્તૃત અર્થમાં ભક્તિ-પ્રીતિનું દર્શન કરાવવા માટે છે; અને તે પછી સંકુચિત અર્થમાં તેજ ભક્તિ-પ્રીતિ સ્વામિ-સ્ત્રી, ભાઈ-ભાંડુ વિગેરે કુટુંબના માણસોમાં પરસ્પર કેવી તીવ્ર હોવી જોઈએ, એ સંબંધે વાર્તા મૂકવી જ જોઈએ. આ સંકુચિત અર્થમાં વળી ભક્તિ-પ્રીતિ એટલી ઘટ જામે છતાં

એવી તીવ્ર સમયોચિત બને છે તેમાં સ્વાત્માર્પણ પગસે પગસે બંને બાજુઃ
એથી થાય તેજ સ્વાભાવિક છે; માટે સમયાનુકૂલ અને અર્થાનુકૂલ એવું
દૃષ્ટાંત માત્ર સમયંદ્રશ્નું નમૂના તરીકે યદિ પડે એ પણ નવાઈ જવું નથી.
સીતા, લક્ષ્મણ-તેમજ સુમિત્રા કૌસલ્યા વિગેરે કુટુંબનાં સર્વે જણાં-તો અ-
ન્યોન્ય પ્રત્યેનો સ્વાત્માર્પણ બાવ વાર્તારૂપે પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન, તેઓને
આ કેળવણીને પગથીએ નીતિનો બોધ ધાર્મિક-દૃષ્ટાંતો વડે કરવા સફળ
થાય તો એક સાથે બે પ્રણ અર્થો સાચા કહી શકાય.

કુટુંબ જાળમાં પ્રેમ રસ કેવો ઘટ જામે છે, અને જામવો જોઈએ,
તેમ વ્યારે એ દોષ ત્યારે સ્વાત્માર્પણ કેવું સ્વાભાવિક રીતે બને છે, તેનું
દર્શન રસબધુ કરાવી બીજે પગથીએ તેજ શ્રેણીમાં જનમંડળ પ્રત્યેનો પ્રીતિ
રસ કેવો દોષ, તેનો સાધારણ રીતે દૃષ્ટાંત આપી સ્વાદ કરાવે છે, તે એવો
કે પ્રત્યેક બાળક ને રસ તૈયાર કરી શકે અને ઉપયોગમાં પણ લેવા ધારે
તો જો. સમગ્ર રીતે બ્રાહ્મણ ધારણ કરવો, એ વાત સમયંદ્ર અને લક્ષ્મ-
ણના બ્રાહ્મણતા પાક ઉપરથી વિસ્તૃત અર્થમાં અર્ધિ લાગુ પાડી, એક
બીજાને સદાય કેમ કરવી તે વિષે દુષ્કાળથી પીડિત માણસોને કેવી કંગાળ
સ્થિતિ વેઠવી પડે છે, અને તેથી તેઓનાં દુઃખો અસહ્ય ન થાય માટે સારી
સ્થિતિવાળાએ તેને સદાય કરવાની આવશ્યકતા છે એ વાત નક્કી હસાવી.
બધા કરતાં સુધાની પીડા અતીવ દુઃખદાયક છે, તેમ જીંદગી રીતે અનદાન
એ લગભગ પ્રાણુદાન સમાન ગણવું. અને સર્વોત્તમ માની લેવું, તે પણ
સુપાત્રે દાન થાય છે, તે કેવી રીતે એ સાથે બતાવ્યું. પરસ્પર મદદ કરતા
જનમંડળના સ્વભાવ કેવા રહેવા જોઈએ, અને પરમાર્થ કેમ કરવો, એ
શિક્ષાદાયક હસાવે છે. સુધાની પીડાનું દારણ બતાવતાં ચરીત્રને અત્ર ઉપર
આધાર છે, અને પ્રાણુ ધારણ કરાવનાર પણ અત્ર દોષનું જોઈએ એ દૃષ્ટાંત
આપી સિદ્ધ કર્યું. સાધારણ માણસનું વચ્ચન ફેટકું દોષનું જોઈએ તો તે પુષ્ટ
અને આરોગ્ય ગણાય, એ સામાન્યોપયોગી વાન તથા એવા દલકા બીજા
આરોગ્યતાને અત્ર સાથે સંબંધ ધરાવનારા નિયમો શિખવી દેવા સરલતાથી
પ્રગટ કર્યો છે, તે પણ બાળકને યોગ્ય રીતે મદદ કરાવવો જોઈએ.

તે પછીના પાકમાં રજવું તે પ્રત્યેક પુરુષે એક બીજા માટે છે, એમ
દૃઢ માની લેવું. દરરોજની ઉપયોગી વસ્તુઓના દૃષ્ટાંત વડે બાળકને ખચી
કરવી છે કે આ જગતમાં એક બીજાને ઉપયોગી થવાનું છે, અને તે માટે

જ મહેનત મમૂરી કરવાની સર્વેને ફરજ છે. માટે દરેક ક્ષણે ઉપયોગી મહેનત કરવી તેમાં “આજકાલ” કરીને વિલંબ, કે દીર્ઘ સત્રીથી રાહ જોયા, કરવાની ટેવ ન રાખવી. તેમાં:—

શ્વ: कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वोल्ले चापराहितम् ।

नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य नवाकृतम् ॥

આ શ્લોકાર્થ; તેમ “Put off, says bye and bye”—
એ અંગ્રેજી કવિતાનો સાર સમાયેલ અર્થમાં “આજ અને કાલ” એ વિષય ઉપર સાતમા પાઠમાં કવિતા મૂકી છે. એ ઉપરથી આગસ છાંડી ખેતભેર કાર્ય કરવું, એ બોધ કરી, તેને અનુસંધાને આઠમા પાઠમાં “અવલોકન” સર્વ વસ્તુનું કરવાની ટેવ પાડવી, અને સાધારણ રીતે ઉદ્યોગ કરતી વેળાએ પણ જે કાંઈ આપે જોવાય, તે ધ્યાનમાં લઈ, તેનું રમરણ રાખ્યા કરવું, વિગેરે કાળગુથી વર્તન કરવાની ટેવમાં ધણા લાભ થાય છે, તે રીતભાતનું અંગ શિખર્યું. રીતભાત સારી રાખવી એ સાર ખેંચી તેને પરિણામે ચોખ્ખાઈ, સ્વચ્છતા માત્ર શરીરમાંજ નહિ પણ સર્વ કાર્યોમાં પણ જાળવવી જોઈએ, અને યુક્તિ પુરઃસર, નિયમાનુસાર, ધોરણ મુજબ વર્તન રાખવાથી કાર્ય સફળ થાય છે, અને જગતના વ્યવહારમાં તેની ફતેહ નિવડે છે. આ માટેનો નવમો પાઠ દૃષ્ટાંતદ્વારા બલામણુ પત્ર વિનાનો ઉમેદવાર કેમ નોકરી મેળવી શકે, તે વિષે છે. છોકરાંએ પ્રથમથી જ સ્વચ્છતા દેહમાં તેમજ કામ બધાંમાં રાખવી જોઈએ, અને એ શુણ્ઠી માણસો સફળ વ્યવહારમાં ફતેહ પામે છે તે સિદ્ધ કરવા માટે દાખલો આપ્યો. કેળવણીને આ પગથીએ શુષ્ક નીતિની રીતિ કે નીરસ સદૃશ્યતા કાનુનો લખી સમજૂતી આપવી નિરર્થક થાય માટે દૃષ્ટાંતદ્વારા આ પ્રમાણે વાત બધી દઢ ઠસાવવાનો માર્ગ ધણો લાભકારક નિવડે તેમાં સંદેહ નથી. દસમા પાઠમાં તેનેજ અનુસંધાને “પ્રમાણિકપણાનો બદલો” એ પાઠમાં કાર્યની સ્વચ્છતાનો વિસ્તૃત અર્થ દર્શાવી પ્રમાણિકપણાની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી દીધી. પ્રમાણિકપણાનું ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાંત તો એ કે અગીઆરમા પાઠમાં “દરવેશ” ના બોધથી લૂટારા જોવો પણ નીચ ધંધો છોડી સારી માલનો સ્વીકાર કરે છે, અને નીતિનો ધંધો મેદલ કરે છે, તે છે.

આવી જાતનું સત્યપરાયણ વર્તન રાખવાથી અને સીધે સરલ માર્ગે

ચાલવાથી ડોહા જનંતની અડચણ કે ડોહા પ્રકારનું નડતર આવતું નથી. ડોહા-રનો ડર રાખી સાચે નીતિને રસ્તે ચાલવું અને વચમાં વહેમ વિગેરેનો વિચાર ન કરવો. એ ખાલી ખોટા મનના તુરંગો છે તેમાં શુદ્ધસંસારની નિરંતર ઉપયોગની વસ્તુઓના દૃષ્ટાંતો લઈ વહેમ કેવી રીતે નડે છે, અને તેની ખરી સમજૂતિ કેવી રીતિની છે, તે સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે, તેમાં પણ છોકરાંના ગજ પ્રમાણે ટાલપણ આવે તેવો રીતિ ખાતું લખાણ છે, અને સાચે સમજ પણ થયા વિના ન ગ્રહે. આ સ્થળે એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે વહેમના પાડો તેમ ફરીર-દરવેશ-ને વેપારીનો પાક એ જૂની વાંચનમાળામાં હતા તેમાંથી થોડો ધણો ફેરફાર કરી નવીમાં ઉતાર્યા છે.

આની પછી પરમેશ્વર સંબંધી બે પાડો છે તેમાં મોટા બંધકર બનાવો વડે અદ્ભુત રસ ઉત્પન્ન કરી બધા વડે હૃદય તરફ પ્રીતિ સંપાદન થાય તે રીતિ આજમાવી; પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની ગણતરી પ્રમાણે પેદમાં પણ અને બધાં પ્રાચીન ધર્મપુસ્તકોમાં પણ તેજ રીતિ છે, માટે તે શ્રદ્ધા કરી; જેમ સૃષ્ટિને આરંભે બ્રહ્માંડમાં તેમજ જન્મ પછી કેળવણીની પ્રારંભ દશામાં પિંડ સંબંધી પરમેશ્વરનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. તે પછી જનસમુદાયમાં અગ્રસ્પર્શ કેવી નીતિ રાખવી, તે માટે વર્ગોંદ વિગેરેના દૃષ્ટાંતથી તેમ સામાન્ય રીતે સમજી શકાય તેવાં વચનોવડે દયા, પગપકાર છત્યાદિ મદ્યશરો પ્રત્યેક બાળકે આવરવાં એ શિખર્યું છે. સોજમા પાદમાં દુવના પિતા વિગેની મુળ-મીઠાસની કવિતા છે, તેમાં પ્રાચીન કાવ્યની પુરાણો માંહેની રસિક ગાથાનું શ્રવણ કરાય છે. અગર જો કે તેમાં તાંતણો અપૂર્ણ હોઈ સંતોષ વળતો નથી મુપુતથી પિતાના મનની શાંતિ થાય અને સંસારનું મુખ સિદ્ધ બને તે વાત દર્શાવી છે. પરમેશ્વરની કૃપાથીજ આ પ્રમાણે મંસારનું મુખ પ્રાપ્ત કરાય છે. અને તેજ રીતે પરમેશ્વરની અકૃપાથી વિપત્તિ આવી પડે છે તે આગખોટના પાક ઉપરથી બનાવ્યું. છતાં તે વખતે ફેટલી ધીરજ રાખી કાર્ય કરે જવું અને કર્તવ્યધર્મ મરણ-ચંકટ સમયે પશ્ચ ન મૂકવો એ વાત દર્શાવી. તેમાં આગખોટમાં ક્ષેત્ર-ગુળની કાઢીદી કેવી દોષ છે, અને તેની આજ્ઞામાં સર્વે જાણ કેટલી કવાયતથી રહે છે તે એક હૃદય ઉપર અસર કરે એવી વાનાંવડે બાળકોને સમજાવવાનો પ્રયામ કર્યો છે.

તે પછીના અઠારમા (અઠાસમા) પાદમાં પરમેશ્વરની કૃતિ અચિંતનીય

છે તો; અનુકરણીય તો, શેતીજ બને; જો તેની કૃપા હોય તોજ કાંઈક અંશે માણસ તેના ચમત્કારો સમજવાની શક્તિ પણ ધારણ કરી શકે છે, અને તેમાં એટલો ઢોંગ હોય તેટલો શેર ઉપર સવા શેર મળવાથી ખુલ્લો પડે છે, તે માણેકનાંયનાં દૃષ્ટાંતથી બતાવી આપ્યું. તે પછી સ્પષ્ટ રીતે “ઠગાઈનું ફળ” શું આવે છે તે ઝોંગણીસમા પાઠમાં બતાવ્યું. બાળક છોકરાંને રમૂજ રસંભેર વાર્તા વતી કેવો વિનોદ થાય છે અને તે સાથે શિખામણ લેવાની બને છે તે આ પાઠમાં અધિક ચોખ્ખા રીતે સિદ્ધ થાય છે. “સત્તર પંચાણુ ને બેં છૂટના મુઝ્યા એટલે સત્તાણું” એ દૃષ્ટાંત સર્વને શ્રવણ ગોચર એક કે બીજી રીતે યમ ચૂકેલ હોવું નોંધ્યો. આવી છેતરપિંડીના માર્ગમાં વિચરતાં કોઈ સમયે તાર્કિક શિક્ષા ભોગવાય છે તે વાણિયાને ચાલુકના સપાટા ઉપરથી બતાવી આપ્યું; પરંતુ વળી શેઠની બુદ્ધિનો ઉપયોગ થતાં તેમાંથી મોઝ મોઝ બચી છૂટ્યો તે રીતિ પણ “વાણીઆ વાણીઆ ફેરવી તોળ” એ રમૂજ વચનો વડે બતાવી દીધી છે.

ઠગાઈનું ફળ આવું થાય; પણ સત્યતા વડે ખરૂં કામ કરવાની પ્રત્યેક છાતી ચસાવંધી નોંધ્યો એ બોધ વીસમા પાઠમાં કર્યો. આમાં સંવાદની રીતિ મદદણુ કરી છે. વાર્તા છોકરાંને રમુજ આપે તેવી છે, અને મહેતાજી તથા તેના નિશાળીઆ વચ્ચે કેવી તેમ કેટલી છુટ યમ શકે તેનો ચિતાર ઠીક આપે છે; કેવળ છોકરાં ઉપર દબાણથી પાટો તૈયાર કરાવી, સાંભળી નહીં અગર એકાદ બે પ્રશ્નો કરી, ખેસ ખંખેરી, ખૂરશી ખુટ્ટી મૂટ્ટી, ચાલ્યા જવામાંજ માત્ર મહેતાજીના કર્તવ્ય ધર્મ સમાધા છે, એ સમજણ બૂલ ભરેલી છે, તે આ પાઠ ઉપરથી ધ્યાનમાં લેવાનું સર્વ પ્રાથમિક તેમજ ઉચ્ચ શાળાના મહેતાજી માટે છે. મહેતાજી નિશાળીઆ સાથે કેટલા મળી નહીં, તેઓને કેટલી છૂટ આપી વર્તે છે, અને માનસિક સાથે આબ્યંતરિક નીતિની પંજી વાત વાતમાં કેવી કેળવણી આપી શકે તે દર્શાવેલ છે. નીતિના ધર્મો ઉચ્ચ રીતે પાળવામાં આવે ત્યારે હંદગીનું સાદૃશ્ય થયું કહેવાય; અને તેમાં પણ દેશ સેવા કે રાજભક્તિના જોવા મહાન ગુણ એક બીજો નથી એ બતાવવાના આશયથી જાણે-હોય નહિ તેવી પત્તાની રાજભક્તિનું ચિત્ર તે પંજીના પાઠમાં આપ્યું છે. ૨૨ મો પાઠ તે ૧૭ મા પાઠને ઘણે અંશે મળતો આવે છે. વહાણનું ચિત્ર છે; સંકટનો સમય છે; ફરજ એક બીજી રીતે બમંવવાની હકીકત આવે છે; ધૃત્યાદિ રીતે સમાન ભાવ ધરાવે છે. તો પણ

તેમાં ભેદ છે તે એ કે આમાં બે ભાષ્યોની પરસ્પર પ્રીતિનું સ્વચ્છ, નિર્દોષ, નિર્મળ ચિત્ર એવું આપ્યું છે કે અવધિ છોકરાંઓ બાલ્યાવસ્થાથી જ કેવી પ્રીતિ પોતાના ભાઈભાંડું પ્રત્યે ધારવી નોંધએ તે વિષે શિખામણ આપવાને બસ છે. ચિત્રના આલેખનમાં કર્ણાદસ પ્રધાન છે; છતાં છેવટે નીતિનો જય થાય એ રીતે પ્રીતિનું શુભ પરિણામ આવે છે એમ આ પાઠમાં વર્ણન કરાયેલ અનન્ય પ્રીતિના સારરૂપે એમ્યું છે. આની પછીના પાઠમાં હરિદ્રાઈ અને અદેખાઈનાં દૃષ્ટાંતો છે; દૃષ્ટાંતો, વાર્તા કથનો-પછી સત્ય કે કાલ્પનિક બાળકોને આ ધોરણમાં શિખવવા સમર્થ છે તેવું બીજું કાંઈ સુગમ પડે તેવી રીતનું સમર્થ નથી. ભાષ્યોની પ્રીતિ એક કુટુંબમાં, તેમ એક જન-સમાજમાં, અને તેવી જ રીતે એક મનુષ્ય સમાજમાં અનન્ય પ્રીતિ રહેવી નોંધએ; અર્થાત્ ભાષ્યોની શુદ્ધ પ્રીતિની વાર્તા કહી તેવી પ્રીતિ સંસાર-સમાજના સર્વ નાના મોટા સભ્યો સાથે રહેવી નોંધએ. વ્યવહારમાં યોગ્ય અવસરે કાર્ય કરતાં અતિશય બનવાને સ્પર્ધાશક્તિમાં સમાયેલ ગુણ ધારણ કરાય તો તે ખોટું નથી; પરંતુ તેની મર્યાદા એટલે જ હોવી નોંધએ, અને ત્યાંજ અટકવું જરૂર છે કે ત્યાં અદેખાઈનું કુરૂપ ધારણ કરવા ઉપર આવી જાય. આવી રીતે કિષ્કાં તો દીક પણ વાણીમાં પણ રહેવું નોંધએ; અને વાણીનો સદુપયોગ થવો નોંધએ; તે સંબંધ જૂની વાંચનમાળા માંહેની કવીશ્વર દક્ષપત્રનામની જાણીની કવિતા ચોષીસમા પાઠમાં દાખલ કરી છે.

ખેલવાની સાવએની ઉપદેશી સંબંધ વર્તીઈ આવે એવી પચીસમા પાઠની વાર્તા, ત એક સંન્યાસીની છે. એમાં મહેલ કે ધર્મશાળા સવં સમાજ છે. એ સૂચવતાં સંસારની અસારતા પ્રકટ કરી, તેમાંથી સત્સાર શિક્ષા લેવાય એવી યુક્તિ રચી છે. ગુપ્ત બાદશાહે સર્વે કાર્યો પોતે કરવાં, અને છૂપી રીતે પણ પોતાની પ્રજામાં જ આવ કરતા રહેવું, તે માટે "અકબર બાદ-શાહની નગર ગર્યા" વિષેનો પાઠ લખ્યો છે. વાર્તાઓ સઘળી રમૂજ હોવી નોંધએ ત આ ધોરણ માટે આવરવક ગણાયેલ સૂચના સવં રચાને અમલમાં આવી છે, એમ એકી સાથે કહી દેવા કરતાં પ્રત્યેક રથને કહેવું યોગ્ય છે. પરંતુ કંટાળા બરેલું થાય; માટે ત્યાં રમૂજ, વિનોદશબ્દ વાર્તા નહિં દોષ ત્યાંજ માત્ર પ્યાલ ખેચવું બસ થયો. આ વાર્તામાં પણ વિચારીને ચાર ઉચ્ચાર વાણીના બોલ માટે કામે લાગે એવી દલીલો મેળવી છે, તે દાસ્ત-જનક પણ અમુક અંગે ધક પડે છે, વળી તેમાં કેટલીક તો રાજ્ય જેવી

સ્થિતિએ વિરાજમાન થતા ને માફું લાગે તેવી છે. તોપણ કેવી સહનશીલતાથી તે પાદશાહે બધાનાં વચનો શ્રવણ કર્યાં તે ઉપરથી સામાન્ય રીતે એવાં સંસારમાં બની આવતાં સુખદુઃખનો મનમાં વિચાર ન લાવવા વિષેની નૃસિંહ મહેતાની સુંદર કવિતા ટાંકી છે, તેનું અનુસંધાન સ્પષ્ટ છે. આધુનિક તેમજ પ્રાચીન કવિવંશોની કવિતા સાંચેની ઝાળખાણુ બાળકોને આ અવસ્થાએ જ કરાવવી જરૂરની છે; તેમાં પ્રાચીન કવિતા જૂની વાંચનમાળામાં ન હતી તે દાખલ કર્યાની વાત અતીવ અભિનેદનીય છે, એમ સંવેને એકમતે કલા વિતા આલશે નહિ. બાળકોના ઉગતા વિચારોમાં ધર્મનાં બીજ રોપવાં; આર્થજનોની પુરાતની વાતોની સંકલના કરવી; પાંડવોનાં પરાક્રમો પોકારવાં; સીતાની સત્યપરાયણતા સિદ્ધ કરવી; રામે શ્રવણને રોજ્યો તે કહેવું, વિગેરે જેવું હૃદયમાં સ્થિરતા કરી બોધ આપવા સમર્થ થાય છે, તેવું બીજું થતું નથી; એ ધોરણને અનુસાર આ પાઠમાં નૃસિંહની કવિતા દાખલ કરી. આ સુખદુઃખ મનના ધર્મજ કેવળ છે અને દુઃખ વ્હોરી લેતાં વ્હોરી લેવાય છે તે દર્શાવવા માટે લોબીઆની વાત કહી ૨૮ માં પાઠ અને ૨૯ માં પાઠ ઉતાર્યા છે. તે વાત આગલી વાંચનમાળાની સુપ્રસિદ્ધ ‘નાગીએર વિષેની છે તેમાં તાલમેલ કરી રસિક બતાવી છે, અને છેવટે “સવિતાનારાયણ” નો રચેલ છપ્પે પણ ચોગ્ય રીતે બંધ બેસતો આવી જાય છે.

વળી દૃષ્ટિબિંદુ બદલાતું નથી, પણ જરા આગળ પોતાનો સંબંધ ધરાવે છે, અને સ્નેહનું અંગ, પ્રીતિ-અનન્યમક્તિ-દેશદાત્ર-વિગેરે સ્વરૂપમાં પડી પ્રતાપ રાણાની ઇતિહાસ માહેની વાતથી બોધ આપવાનું કાર્ય ૩૦ માં પાઠમાં સફળ કરે છે. દેશમક્તિ કે ગમે તે અન્ય ગંભીર કાર્ય કરવામાં પોતાના કર્તવ્ય-ધર્મો બરાબર રાખવાં જોઈએ, અને તે રાખવા માટે વખતનો નિમમ ચોગ્ય રીતે બાળવવો જોઈએ. આ બતાવવા માટે અને તેજ ધોરણુ શાળામાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓને શ્રદ્ધા કરાવવા માટે બોધ વચનો ૩૧ માં પાઠમાં ગોઠવ્યાં છે તે પણ સચુક્તિ છે.

પ્રથમ ભાગના પ્રથમ ભાગના માર્ગદર્શક પાઠ તરીકે રાહેનદાહ અંડવડ વિષે જ્ઞાન કરાવી, નિર્વહણ સંધિમાં ૫૬ માં પાઠમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાની જોઈએ તેટલી પિછાન કરાવી, વચલા ભાગમાં જાણે વસ્તુની પૂર્ણ અભિવૃદ્ધિ સમયે હોય તેવી રીતે ૩૨ માં પાઠમાં રાજ્ય કુટુંબ વિષે બે બોલોથી આવ-

શ્યક ઓળખાણો લેવાની છે, તે સાથે રાણી એકેકજાંડાનું ચિત્ર પણ પાડ્યું છે. તે અત્યંત સૌંદર્યવાળાં છે, તે અનુસંધાને કોઈ ખોડવાળાં મનુષ્યો હોય, છતાં તેની મળક ન કરવા વિશે બોધ ૩૩ મા પાઠમાં સમાયો છે. અકબર બાદશાહની વાર્તાઓ જે સોફ્ટમાં પ્રચલિત છે તેનો બોધસાયક સંગ્રહ બે ત્રણ પાડોમાં હીક કરેલ છે; તે પ્રમાણે અહિં ૩૪ મા પાઠમાં મળક ન કરવા વિશે ૩૩ મા પાઠમાં વ્યાવર્તક-ધર્મ આપ્યો, તે અનુસંધાને મળક કરવી તો કેવી કરવી તેના ગદ્યપણથી બરેલ દટાંતરું કથન ખીરબલની કથા ઉપરથી કર્યું છે. જેમ વળી કુદરતી ખોડ તેમ માનુષિક સંસ્થાના બનાવેલ તથા નિર્માણ કરેલ રીત રીવાજો તે પ્રકારમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, માટે જે દેશ જે કાળ ને જે અનુકૂળ હોય તે સ્વીકારાય અને વંશપરંપરાને શ્રાવ્ય બને તેનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે. સામાન્ય રીતે વેપ-ભાષા વિગેરેના બેદનું ટુંકું સાધારણ જ્ઞાન આ ધોરણને જાણે, એવું કરાવ્યું છે. રીત રીવાજો ઉપરથી એ બધાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા પહેલાંની સંસ્થા-ઋપિ મુનિનો સમય-તેમાં મુખ્ય વણાંત્રમના પ્રશ્ન સાથે જોડાયેલ બે-વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર-ની સાથે ૩૬ મા પાઠમાં ઓળખાણ કરાવી છે. તેમાં બારે શ્રમ વડે ઉચ્ચ પદવી ઉચ્ચ સિદ્ધિ, ઉચ્ચ સુખસિદ્ધિ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે તે વાત સારજૂત આ પાઠમાં નોખા પેરેઆક્રમાં બતાવવા જરૂર હતી તે પ્રમાણે બતાવી આપી છે, અને સાથે બોધવચન પણ કર્યું કે કોઈ અને માનનો ત્યાગ કરવો કે જેથી કરી દરેકની ઉન્નતિ થવા પામે છે. બારે શ્રમ કરવો, પણ તે કરતાં દિંમત રાખે જવું. ધિરજ અને આમદના ગુણની સ્તુતિ માટે શિવાજી, શેરેખ્ત, વિ-લ્હરદોર્મ વિગેરેનાં દટાંતો આપ્યાં છે. નવી વાંચનમાળાના સ્વરૂપમાં આ એક તત્ત્વ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે કે તેમાં દતિદાસ તો હીક, પણ જન્મ ચરિત્ર પછી ખાનગી પણ નામાંકિત ગૃહસ્થનું, તેમજ ધર્મપુસ્તકો, અને પરચુરણ કોશમાં પ્રચલિત વાનો, એ બધાંમાંથી જ્ઞાન છટક છટક લીધું છે પ્રતાપ અને તેની રાણીનો ૬૮ મા પાઠ છે તેમાં સાદસ, દેશબંધિ, સૌખ્ય, ઉદારતા અને અનન્ય મતપસંદગીના વિગેરે ગુણોના અવિર્ભાવ થાય છે તેમાં પણ એકજ મુખ્ય અર્થની પુષ્ટિ છે. અને અનુસંધાન પૂર્ણ જાગૃત જવાય છે, તે ખુશીદાર વાન થાય છે; એજ મુખ્ય અર્થ-“સ્વદેસ પ્રીતિ” ની ૩૮ મા પાઠની કવિતા તે વિષયનો પૂર્ણાવિત કરી ચૂકે છે. નમંરખાનીની મીઠાશથી તે વેલમ ઉંલમ થાય છે અને આખા વિષયને રસપદ કરી નાંખે છે. દિંમત, પરાક્રમ, સાદમ વિગેરે ગુણોની સામેના ગુણ ન બતાવનાં એવા

ગુણો અવળે રસ્તે કેમ વપરાય, અને તેવે અવળે રસ્તે વાપરનાર અકલ-
હીન માણસજ હોય તેનો કપોલ હસ્થિત દાખલો પણ સર્વજનપ્રિય અને
પ્રચલિત એવો પસંદ કરી ૪૦ મા પાઠમાં મૂક્યો છે, તે બાળકોને ઘણો વિનોદ
કરી નિવડે, એ નિઃશંક વાત છે. આ પાઠમાં વળી અકલહીન માણસ સાથે
સ્વકાર્ય સાધવામાં કેવી તરેહથી સુક્તિ વાપરવી પડે છે, તે બતાવ્યું છે. સુક્તિના
અનુસંધાને સુક્તિ અને સમયોચિત સુક્તિ, યાને સમય સચકતા, કાર્ય વ્યુત્પન્ન
મતિ, એ કેમ ઉપયુક્ત કરવી તેનું દૃષ્ટાંત ૪૨ મા પાઠમાં બળતા ધરની
વાત કહી, બોધ આપ્યો છે. ચતુરાઈ, ગ્રહપણ એ વિગેરે ગુણોની ધણીવાર
જરૂર પડે છે, માટે તે જેમ બને તેમ અભ્યાસમાં દાખલ કરવા આવશ્યક છે.

વળી દેહલીકિવાર આપણે અજ્ઞાન અને અનુભવજ્ઞાનના અભાવને લીધે
છેતરાઈ જઈએ ત્યારે ચતુરાઈને ગ્રહપણ ભરેલી સુક્તિથી વર્તવું પડે છે, એ
સચવવા સારૂ મૃગજળનો પાક ૪૨ મો ઉતાર્યો લાગે છે. મૃગજળ-મૃગતૃણિયુક્ત
જેવું સર્વે સંસારિક જ્ઞાન મિથ્યા છે, તે સર્વ ઉપર ચઢાઈના અસંભવને અનુ-
સંધાને હોઈ, અત્યંતસંભવ આ મૃગજળમાં છે એમ તારતમ્ય લાવ પ્રકટ
કર્યો દેખાય છે. પરંતુ એ સર્વેનો સામાન્ય જાતિ સંબંધ દર્શાવવા છેવટે ૪૩
મા પાઠમાં “ જુદિનો મહિમા ” ચર્ચાવ્યો છે તેમાં “ જુદિ જુદિ એ પાઠ. ”
એ કાલુક મંત્રલના દુર્ચકા જેવી વાર્તા છે તે પંચતંત્રની અને હિતોપદેશની
વાર્તાઓ પૈકીની હોય તો ના નહિ; તેમાં વળી શુભાનધારી અત્યંત હોય
તેનો તારા સત્વર થાય છે, એ સાર સાથે સાથે ખેંચી બોધ કર્યો છે. જુદિનો મહિમા આધુનિકકાળમાં અંગ્રેજ સરકારનો જેવો મુપ્રસિદ્ધ અને
સુવિદીત છે તેવો આપણો નથી. બરફે ઘણી થોડી બીજી પ્રજાનો છે, તે
નક્કી હસાવવા પાણીના નળનો પાઠ આપી, લોકોપયોગી સગવડ અને સુખ
નાં કામો કેવી રીતે જનહિત ખાતે કરી ચકાસ એ બતાવી આપ્યું છે, પાણી
સંબંધી સગવડ તથા સુખ ઉપરથી તેની સાથે નિકટ જોડાયેલ, આગેજ્ય
વિદ્યાના વિષય તરીકે રહેલ, શિક્ષાવચન પાણી અને દૂધ સ્વચ્છ રાખવું
અને તે પછી વાપરવું, એ માટે મેલા પાણીનાં ટીપાંનાં ચિત્ર પાડી સ્પષ્ટ
કરી બતાવ્યું કે મંદાં પાણીમાં કેવા રોગનાં જંતુઓની હપાલી રહે છે, અને
તે રોગો બચકર નિવડે એવી સ્થિતિએ લાવી શકે છે. પરંતુ જેને રામની
મદાય તેને શેની નહિં દાય-એ વચન બાણે આની સાથે સાથે ટાંકવાને
આશય હોય નહિં એવી રીતે બંધ બેસતી નહિંદ મેહેતાની સ્થિતિનું ગીત

ગાતી પ્રેમાનંદ કવિની સુવિખ્યાત કવિતા ૪૬ મા પાઠમાં દાખલ કરી દીધી છે, આરોગ્ય વિધાના નિયમો ઉપરથી અને તેને પેટાવિભાગે રહેલ પેટ અને અવયવોનો પરસ્પર શું સંબંધ છે, એ વાત “ધી બેલી એન્ડ ધી મેંબર્સ” ના સંવાદો ગુજરાતીમાં પણ જે આત્યારે ક્યારના અસ્તિત્વમાં છે, તેને ૪૭ મા પાઠમાં પ્રવેશ કરાવી, બાળકોને સમજાવ્યો છે. કેળવણીને આ પગથીએ બાળકોને આવો સદ્ગત શંકાકુક્ત પ્રશ્ન થાય કે ન થાય, પણ તે જે થવા પામે તો તેનો નિર્ણય તેઓ યોગ્ય રીતે કરે માટે આ બોધ કરેલ છે. ખુબી એ કરી છે કે લગભગ સર્વે પાઠોમાં છેવટના પેરેગ્રાફમાં આપા પાઠનો સાર બેંગી અલગ પાડી ગ્રખ્યો છે કે તે ને પાઠનું તારણ તે ને પેરેગ્રાફમાં સમાર્પી જાય; માટે એ પ્રત્યેક શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખી યોગ્ય શિક્ષણ આપવા ચુકતું ન જોઈએ, એવી મતલબની આદેશની રીતે બતાવેલ છે. એ પ્રમાણે ઈશ્વરની કૃતિ છે; તો કુદરતમાં જ્યાં જ્યાં એવી કૃતિમાં અમલકૃતિ રહેલ હોય ત્યાં ત્યાં લક્ષ આપી, અવલોકન કરી, તે બધી લેવાની પ્રતિ ઉદ્દેશ્યે માટે મનુષ્ય કૃતિનું દેવાન્યોનું દૃષ્ટાંત દેલવામાં સંબંધી આપી, એ પાઠમાં પુરાણો બાનો પ્રત્યે પ્રીતિનો વિસ્તાર થવા સાર, બાળકોને તે વિષે વિનોદ ૪૮ મા પાઠમાં કરાવ્યો છે. પુરાણ સમય પ્રત્યે બચપણમાંથીજ જ્યારે દેવળ દર્શના નદિ, તેમ દેવળ શુદ્ધિતર્ક પણ નદિ એવી સ્થિતિએ બાળકને કેળવણી લેવાની હોય છે, અને જ્યારે દૃષ્ટાંત વડે નીતિનો બોધ આપી શકાય છે, ત્યારે આ રીતિ પ્રદણ કરવી હીક પડે છે, અને તેજ વખતે જે તરફ મન વાળવામાં આવે તે તરફ મોટપણે સદ્ગત વળી શકે છે. આ કારણથી પુરાણસમયનાં શાસ્ત્ર, કૃતિ, દ્રિયા, વ્યાપાર હતાદિ તરફ હોશમાંથી અભિરૂચિ દર્શાવ, તો તેનો લાંબ અમાપ થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ સરખું નથી. ઈશ્વરની કૃતિ અને મનુષ્યની કૃતિ, અનુકરણ કરનારી, અને અનુકૂળ હોય તેવી જ રાખેલ છે, અને તેની પ્રત્યે પ્રીતિ તેમ માનની દૃષ્ટિ કરાવાય છે. છેવટે સમાપ્તિ પ્રકરણ તરીકે ૪૯ મા પાઠમાં એ વિષયને જ લગતી “ઈશ્વર સુનિ” દાખલ કરવામાં આવે છે તેમાં સંસ્કૃતગત છે, તેની સાથે આધુનિક કવિતાની રચના છે, એ રપટ લાગે છે. આ વાંચનમાળામાં પૂર્વ-પશ્ચિમનો સંયોગ; સાંસ્કૃતિક-સાંસ્કારિક કથનોનો સર્વ દેશીય રીતે સંયોગ, વિગેરે અનેક માન-માપ-ધોરણો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે નિઃશીઘ્ર અનુસરનું ફળ છે. ઈશ્વર સુનિમાં મનુષ્યોને ઉપયોગિતા—ઈશ્વરની; અને ઈશ્વરને અમાપ, નિર્લેપ સ્વરૂપે વર્ણવે તો આ અવસ્થાએ બાળકોને નીરમ થાય માટે, ઈશ્વરને

મનુષ્ય વ્યવહાર સાથે : સંકળાયેલજ રાખવો પડેલ હોઈ તદ્દનુકૂળ કવિતા દાખલ કરી, કે જોયી પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ ઘટતું બંધાઈ શકે.

ઉપર ખતાવેલ મુખ્ય અર્થમાં ચિત્રાએલ, પ્રધાન ભાવે રહેલ બે ત્રણ ગુણો આ વાંચનમાળામાં છે, કે જેને પાઠ રૂપે વર્ણવાયા છે. (૧) પ્રીતિ—દેશ, જનસમાજ, ધર્મિય પ્રત્યે—(૨) આદર, હિંમત, શૌર્ય, ધૈર્ય; (૩) સત્ય, પ્રમાણિકપણું ઇત્યાદિ. હવે તે પ્રમાણે અવાંતર ભાગો વિવિધ છે, એમ ઉપર પણ આડકતરી રીતે ધોત્ય સ્થળે સૂચવવામાં આવ્યું છે તે મુજબ, અગર જો કે અહિં ૫૦ મા પાઠેથી અવાંતર ભાગ પૃથક કરીએ તોપણ પ્રધાનભૂત અર્થ તો એકજ રહે છે. રાજ બોલની દેશ-ભક્તિ, પર ઉપકારપણું, વિદ્યા-શ્રિ-વિનય-શાલીનતા વિગેરે ગુણોનો ઉલ્લેખ ખતાવી, એ પાઠમાં આપણા વડીલો અને પ્રાચીનગ્રાણના વિદ્વાનો દેશની ભાષા-સંસ્કૃત પ્રત્યે કેટલા માન અને પ્રીતિપૂર્વક વર્તતા તે સ્પષ્ટ થવા સાફ દર્શાવેલ સહિત એ નાગાદિત રાજનું વર્ણન કર્યું છે. ઉપરાંત વળી આ પાઠમાં પ્રજાનો ધર્મ એ રાજાનો ધર્મ; પ્રજાનું મુખ એ રાજાનું મુખ; અને પ્રજાને પાત્રન કરવું એ રાજાનો કર્તવ્ય ધર્મ છે, એમ વાર્તા રૂપે ખતાવી આવ્યું, તેમાં આગળ પ્રમાણે અહિં પણ હાસ્યજનક વાર્તાઓ ૪૪ પસંદ કરવામાં આવી છે, એ ખાસ નવીન વાંચનમાળાનું સ્વરૂપ છે. કપોળ દ્રષ્ટિત પણ હોય તો તેની ચિંતા નહિ, એવું છેક નથી થવા દીધું, એ વાત પણ અત્યંત સમજવાની છે; લોકમાં પ્રચલિત વાતોનો પુનરુદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન છે, એ તો સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે. હવે રાજાના ધર્મો વર્ણવતાં “ ગામ વસાવવા ” વિષે શું કર્તવ્યતા હોવીજોઈએ, એ ૫૧ મા પાઠમાં આવે છે. આ હકીકત પૂર્વ કરતાં અગ્રિમ સંબંધે ઉપયોગી થઈ પડશે, એમ છેક માનવાતું કારણ નથી. કાંકે પશ્ચિમમાં, અગર જો, નવાં ગામ વસાવવાની colonization સંબંધે ઘણી વિસ્તારવાળી હકીકત અમેરિકા વિગેરેના ઇતિહાસના અભ્યાસ સમયે ઉપયોગી થઈ પડવા બાળકોને સંભવ છે, તથાપિ આપણા વેદના સમયથી આરંભીને તે છેક આખો હિંદુસ્થાન વરશે ત્યાં સુધીમાં પણ એ હકીકતો કાંઈ ઓછી ઉપયોગી નથી, તે સહજ સમજાશે. આધુનિક સમયમાં પણ એની ઘણી જરૂર છે, તે ખેતીવાડીની ક્રિયા ઉપર વ્યાપાર, રોજગાર ઉપર વિગેરે વ્યવહારના અનેક પ્રકારો ઉપર આધાર રાખે છે, તે સર્વેના જાણવામાં છે. તદ્દનુસાર આ પાઠમાં આવશ્યક વ્યવહારનુકૂલ વિષયો દાખલ કર્યા છે, આ પછીના ૫૨ મા

પાઠમાં પણ અવાંતરવિષય, રાજધર્મ-દેશપ્રીતિ-પુત્રવાત્સલ્ય-પિતા પ્રત્યે પ્રીતિ ધર્મ-વિગેરે ને ને અનેક સ્વરૂપે તેના પણ પેટા વિભાગો થઈ શકે, તેનું એક સાર બૃત્ત એક એક પાઠમાં વિવેચન થોડા ગણ્યું છે. આમાં ત્રીજા પાઠનું સ્મરણ કરાવે, અને બીજાસેનના ઉદારપણાનો ખ્યાલ આપે, એવું, ઐતિહાસિક ચિત્ર તે વખતનું ત્રીજા પાઠમાં આવેલ હોવાથી, અન્યદ્વારા, અર્થાત્ પુરાણ ગ્રંથોમાંથી તેજ ચિત્રને પુષ્ટિકારક નિવડે તેવું, બીજા પ્રતિ-જ્ઞાની વાર્તા વડે વિનોદકારક ચિત્ર પાડ્યું છે. તેમાં રામચંદ્રના જેવી પણ નદિ' એવી અન્યમૂળીય સેવા પિતા તરફ બીજા બળદો' તેની કથા કરેલ છે, આ વિષય હવે રામના ધર્મનો સાથો માટે તેને અનુકૂળ પ્રાપ્તિ આવે છે; તે પ્રમાણે પડે એ પાઠ, પુરાણ દત્તિદાસમાંથી સોમનાથના દરવાજાના કમાડ મહમુદની લઈ જવાની તૈયારીનો હેતુલ કહે છે, તે સમયે દેશ-દામ, રાજસેવા કેવી બતાવી તેનું વહેન કરી, વાર્તા પૂરી કરી વાળી છે. અસલ આપણી કેવી રિયતિ હતી, દેશની રિયતિ કેવી હતી, અને આંતરિક તેમ બહારની વ્યવસ્થા કે અવ્યવસ્થા હતી, તે વિગેરે વિષયોનું રહેજ સ્થાન જ્ઞાન વાર્તારૂપે આ પગથીએ થવા જરૂર છે માટે આવા આવા પાઠો લખાઈ રહ્યા જણાય છે. વળી એજ કારણે સુરતમાં અગ્રેજો આવ્યા ત્યારે પ્રથમ શું કયું, અને આપણે તથા તેઓની સ્થિતિ શું શું હતી તેની પ્રતીતિ થયાં સાઈં યદ્ય મેં પાઠ છે. દત્તિદાસનું જ્ઞાન એમને એમ નીદસ સામે અને છેવટે શુષ્ક હોઈ સ્મરણશક્તિ માત્ર ઉપરજ આધાર રાખવો પડે અને ખુદિની ખીજવટ નજ થાય, તે જ્ઞાન કામમ ટકી શકે નદિ'. એ આશયથી આ વાંચનમાળાના ચોથા વિભાગમાં—કે જેનું અવલોકન કરવા હાથમાં લીધું છે તેમાં—તો એવા વિષયોનું જ્ઞાન વાર્તા રૂપે હોઈ સચોટ ટકી રહે છે એ નિર્વિવાદ છે.

આટલો વિનોદ કરાવી, ખુદિ કેળવી, તર્કશક્તિને વ્યાયામ આપી, કલ્પનાશક્તિને તીવ્રપણે તાજી કરી, તેને અને રામજાનમદની ચોપાદ-દોહરાવાળી સમસ્યા મૂકી તે દિશાનું દર્શન કરાવી, બાનકાનવાય તો અપોચ નદિ' કહેવાય; વિશેષે કરીને નવીન વાંચનમાળાનો હેતુ ત્યારે ધોરણ ઉચ્ચતર કરવાનો છે, ત્યારે તો અવસ્ય એમ કરવું ફીક લાગશે. તેના ખુલાસા તે ને કરીના પાઠોમાંજ સમાયા છે તે પણ સ્પષ્ટ છે. 'સમસ્યા ઉપરથી તુરત સ્મરણ માં આવે એવો વિષય " પદ અવધાર " તે પદ મા પાઠમાં સમાયેલ;

અને ઉપરાંપ રાજ્યસત્તાએ પુરાં પાડેલ લોકોપયોગી કામો પૈકીનું આ એક મુખ્ય છે કે જેને લીધે મનુષ્ય જાત દિશા અને કાળ ઉપર અમુક અંશે જય પ્રાપ્ત કરી શકેલ છે, તેની સાથે નિકટ સંકળાયેલ, છતાં પણ માત્ર બાળકોને જ ઉપયોગી અને તેવી રીતે, કામજ લખવામાં મુખ્યત્વે કરી સંભાળ રાખવાની સૂચનાઓ દાખલ કરી, એ પાઠ પૂર્ણ કર્યો છે, તે પણ માત્ર ગુજરાતી ભાષાના પત્ર વ્યવહારને હેતુથી થયેલ છે. દેશનો રાજ તે ગામડાંના કે અનેક શહેરોના રાજથી અધિક અશ્વર્યવાળો; પરંતુ “ મેઘરાજ ” તો આખા જગતના ચક્રવર્તિ રાજ કરતાં પણ અધિક શૌર્ય અને અશ્વર્યવાળો હોઈ, તેના વર્ણન માટે, કવીશ્વર નર્મદાશંકરની વાણીમાં ગવાયેલ કવિતા પછ મા પાઠમાં ઉતારી છે; અને તે પછી પૂર્ણાદિતિ-નિર્વહ-સંધિ-માટે આપણાં મરદમ જગન્નાથ સાર્વભૌમ મહારાણીજીના ચિત્ર સહિત, તેની હકીકત બતાવી, બાળકોને નિકટતા રાજ-પ્રગ્નતા સંબંધની દર્શાવી દીધી-તેનો અને પ્રથમ વિભાગનો સફળ ધોષ વર્તાવવા માટે પદ્મ મા પાઠમાં રાજગીત મૂકી, એ ભાગનો અંત આણ્યો છે.

(અપૂર્ણ.)

શંભૂપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

કેંછૂકા.

૧.

રાજનીતિ.

દશમાં સૈદ્ધાંતી શરૂઆતમાં હિંદુસ્તાનમાં ન્હાનાં ન્હાનાં અગણિત સ્વતંત્ર રાજ્યો રચાયા હતાં. સ્વાર્થી, હિનબ્રા અને વિદ્યાસપરાયણ રાજ્યો પોતાના દરબારમાં મોજશોખમાં વખત ગાળતા હતા; તેનો લાગ જોઈ મૂસલમાનો ધીરે ધીરે પંજાબ પ્રદેશ પર પોતાની સત્તા જમાવતા જતા હતા.

આપણે જે વખતની વાત કરીએ છીએ તે વખતે છુદેલખંડની ગાદીએ ચંદેલ વંશના રાહિલ રાજાનો પુત્ર હર્ષદેવ હતો. તે આર્ય હો કે અનાર્ય પણ તેના હૃદયમાં સ્વદેશપ્રીતિ જાગૃત હતી. શા ઉપાય ચોછાએ તો ભારતવર્ષ પરદેશીઓના દુશ્મણથી નિર્ભય રહે તેનો તે રાતદિવસ વિચાર કર્યા કરતો. સરહદના પ્રદેશોનું રક્ષણ કરવા માટે દેશનું સમગ્ર બળ એક મહારાજના હાથમાં આરોપાવું જોઈએ; એ હેતુ લક્ષમાં લઈ તેણે દેશોદેશ રાજ્યો પર રૂત મોકલ્યા, પણ તેના અભિપ્રાયને કાંઈએ દાદ દીધી નહિ.

ભારતવર્ષનો પુણ્યસંચય તે વખતે ધણો હિણો હતો; એટલે નરસીરા પણ તેનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે સાધી શકે! રાજા હર્ષદેવ એક દિવસ પંડિતો અને મુનિઓની સભા ભરીને બેઠા હતા. બાદ આરજોએ હમણે મજાનું રાજના સુભિચારો લલકારવા માંડ્યા; પણ હર્ષદેવે તેમને મના કરી કહ્યું: “એક છુદેલખંડ જેવડા ન્હાના પ્રદેશના અધિપતિને ‘સસાગરા પૃથ્વીનો અધીશ્વર’ કહી અપમાનિત ન કરે.”

ભારત સામ્રાજ્યનો સંદેશ લઈ ગયેલા હતો એક એક દેશોદેશથી પાછા આવવા લાગ્યા. કોનોત્ત જઈ આવેલા કોને કહ્યું—“મહારાજ! કોનોત્તપતિ મહેન્દ્રપાલ દેવે તેમના સભાપંડિત અને કવિ રાજસોખંડની રમણી વિદ્યાસબંજિત મોકલાવી છે અને તેના મુખપર વિષ્ણુ આપના સંદેશનો કતર પોતાને હાથેજ સખી દીધો છે.

રાજાએ અન્ય હાથમાં લઇને જોયો તો ઉપર લખેલું હતું:—કાવ્ય-
શાસ્ત્રાધિનોદેન કાલોડગચ્છાતિ ધોમતામ્। હર્ષદેવે તે પર અણુગમે
ખતાવી મ્હોં મરણ્યું. તેવામાં બીજા એક દૂતે આવી રાજાના અણુમાં
એક પત્રિકા ધરી.

રાજાએ પોતે પત્રિકા ઉઠેલી વાંચી જોઈ. ચેદીરાજ કલચૂરી વંશના
રાજા મુઘતુંગ પ્રસિદ્ધ ધવસે લખ્યું હતું, કે “ મોતે હમણાં લગાઈમાં
રોકાયેલ છે અને પૂરતી સત્તા ધરાવે છે; એટલે તથા યવનોને નહસાડવા
જેટલું બળ હોનામાં છે તેથી તે બીજા રાજાઓ સાથે મળીને માયુ નમા-
વવા ઈચ્છેતા નથી. ”

આ વાંચી રાજા હર્ષદેવે પોતાના વૃદ્ધ મંત્રીને હસીને જણાવ્યું, કે:—
“આતું નામજ વિનાશકલે વિપરીત બુદ્ધિ” ન્હાનકડા એક કોશલ રાજ્યને હરા-
વીને તથા પૂર્વ કિનારાના ક્ષુદ્ર પ્રદેશો છૂટી લઈને કલચૂરી રાજા કેવો પુલ્કાર્ય ગયો છે.

આ વખતે ચોક્કસ રાજ્યમાં વીરનારાયણ ઉદે પરાન્તક દેવ કરીને
રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે કેરકરાજનો જમાઈ હોવાથી હોની મદદ વડે
પાંડવ રાજાને હરાવી લાંકા સુધી વધ્યો હતો, અને હોના રાજા કુરસપ
(કાસ્પ) પાંચમાને નમાવ્યો હતો. એથી હર્ષદેવને ખાતરી હતી કે તે
કદાચ આખા દ્વાદિણ્યાત્ય પ્રદેશનો એક રાજા થઈ શકશે. હોને અભિનંદન
આપવા પોતાનો દૂત મોકલ્યો અને સાથે એક ભારત સામ્રાજ વિષેની પોતાની
ઈચ્છા પણ જણાવી; પણ પરાન્તક દેવે જણાવ્યું કે ‘ ઉત્તર ભારત હોનાથી
ધણે દૂર છે. ’

હર્ષદેવે પણ તે પરથી નિશ્ચય કર્યો કે પહેલાં આજૂઆજૂતા નગદીકના
રાજાઓનાં અભિપ્રાય જાણી લઈ પછી કોઈ પગલાં ભરવાં.

૨.

મગદલાં.

લૂણી નદીનું જલ ધણું મીઠું અને શીતળ છે. અજમેરમાં હમણાં
ન્યાં તારાગદ છે હોની દક્ષિણ દિશાએથી લૂણી નદી વહેતી હતી તે વખ-

તની આપણે વાત કરીયે છીએ. પ્રભાતના પરોડમાં નદીના શીતળ જળમાં સ્નાન કરી કુમારી કંછૂકા દેવમંદિરમાં ગઈ. આજના રસિકજનોને કંછૂકા નામ સાંઠું નહિ લાગે પણ તેથી ઐતિહાસિક નામ બદલી શકાય નહિ.

નામ ગમે તેવું હોં પણ કુમારી ઘણી સુંદર હતી; કેમ કે ત્હેને દેવ-મંદિરમાં પ્રવેશ કરતી જોઈને જ એક સૌમ્યમૂર્તિ યુવાન સન્યાસી દેવપૂજના મન્ત્ર વીસરી જઈ નીચેનો જાપ જપતામાં ગણગણવા લાગ્યો:—

કતકકમલકાન્તૈઃ સદ્ય એવામ્બુઘોતૈઃ

શ્રવણતનિટાપિતૈઃ પાટલોપાન્તનેત્રૈઃ ।

ઉપસિ વદનવિમ્બેરંસસંસક્તકેશૈઃ

શ્રિય ઇવ ગૃહમધ્યે સંસ્થિતા યોષિતોઽધ્ય ॥

આ વખતે અજમેરમાં આદિમાન અથવા ચોહાણોની સત્તા તાજા જ નમવા માંડી હતી. યુગ ગોબકનો પુત્ર ચંદન ગાદીપર હતો; કુમારી કંછૂકા તે યુગ ચંદનની બહેન હતી.

સુંદરી દેવને અર્ધ્યાંજલિ આપી સન્યાસીને ચરણે પડી. સન્યાસી ચમકીને એકદમ ખડો ચંઈ ગયો અને બોલ્યો:—“ હું આપના પ્રણામ સ્વીકારવાને યોગ્ય નથી; અને ખાસ કરીને આ મંદિરમાં તો તે દેવતા સિવાય નમવા જેવું કોઈ ન ગણાય. ”

શબ્દો શું કંઈના ચુલ્કીજ મીઠા લાગે છે !

સન્યાસી સાથે વાત કરવાની કોઈને મના હતી નહિ.

કુમારીએ હસતે મોઝે જવાબ આપ્યો:—“ ખૂબ ચોરસપતિ પોતે આપના બદ્ધ છે તો પછી ત્હેની બહેન આપને નમે ત્હેમાં શું બોલું ? ”

સન્યાસી આ પરિચય સાંભળી પ્રસન્ન થયો. કુમારી પ્રમદના છતાં ત્હેની આંખો મુગ્ધા દીસતી હતી. સન્યાસી તરફ કરીને વાત કરતી વખતે પોપટો ઉઝી થતી અને મુકામજ દટિપર પાછી દગ્ગી જતી તે સાથે સન્યાસીનું મારું ચકરી ખઈ ગયું. સન્યાસીને લાગ્યું કે ત્હેનો પ્રાણ જાણે પેતાનું પુત્રાનું વસેણદ નહિ પુત્રનીના તીક્ષ્ણ કટાક્ષના ચંચળાઈ થકી સૌન્દર્યના

નવમંદિરમાં પ્રવેશ્યો. સુન્દરીએ પોતાની પાંપણો તો ફરી ઉઘી કરી ઉઘાડી પણ પડી ગયેલો સન્યાસીનો ગ્રાણ પાછો ફર્યો નહિ.

આ પ્રસંગ પછી રાજકુમારીની તે દેવપરની ભક્તિ ઘણી વધી પડી. તે હવેથી દરરોજ એ વખત મંદિરે જવા લાગી અને કોઈ કોઈ વખત તો ઉતાવળમાં સાથે દાસીને લેવાનું પણ જુલો જતી.

એક દિવસ સન્યાસી મંદિરના પગથીઆમાં બેસી ડાબે હાથ આંખ આગળ આવરી માનસપૂજનમાં લીન થયેલો હતો તે વખતે કંછકા કુમારી ત્યાં ધીરં ધીરં ડગ ભરતી આવી પહોંચી. સાવંકાજની આરતી માટે હજૂ મંદિરનાં દાર ઉઘડ્યાં નહોતાં. સન્યાસી ધ્યાનમુક્ત થયા અને નમ્રસ્વરે કુમારીની કુશળતા પૂછી. કુમારીએ કહ્યું:—“હું સન્યાસધર્મ ગ્રહણ કરાશ અને આપની શિષ્યા બનીશ.” તે પછી બન્નેમાં શું વાતચિત થઈ તે ઈશ્વર જાણે; પણ મંદિરદાર ઉઘડ્યાં તે પહેલાં હેતાંમ હંમતનાં દાર તો ખૂલી ગયાં હતાં.

તે પછી સન્યાસી રાજસભામાં ગયો અને જણાવ્યું કે તે પુરોહિત થઈ કુમારી કંછકાના વેવિશાળ છુંદેલખંડના અધિપતિ હર્ષદેવ સાથે કરે છે. અંદન રાજાએ તે વાત કબૂલ રાખી અને સન્યાસી લૂણીના જળમાં સ્નાન કરી આર્દ્રક આટોપી અંજમેરથી ચાલી નીકળ્યો; પણ લૂણીના મીઠાં શીઠાં પાણીને કદી વિસરી શક્યો નહિ.

૩.

રણક્ષેત્રમાં.

મંધિ કબૂલ ન થાય તો યુદ્ધ ચાલુ થાય એ રાજનીતિ મશહર છે.

અંદેલપતિ હર્ષદેવે બુદ્ધેલખંડને આખા ભારતનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવાના હેતુથી ન્દાના ન્દાના ઘણા રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કર્યા હતાં. એમ ઘણી છતો મેળવ્યા પછી ચેદીવંશના કેલચૂરી રાજા સાથે લડાઈ શરૂ કરી. ગર્વિષ્ટ રાજા મુગ્ધતુંગ પ્રસિદ્ધ ધવલ તે વખતે વિદેહ ધ્યા હતા અને ગાદીપર હેનો પુત્ર બાલહર્ષ

હતો. મધ્યપ્રદેશમાં હાલ જે સગર હલો કહેવાય છે તે એવી રાજ્યનો મધ્ય ભાગ હતો. તે સગર હલ્લાની ઉત્તરે અને પુદેશખંડની દક્ષિણે શાહગઢ આગળ આ લોકોનું સંચાલન ગમ્યું હતું.

યુદ્ધયાત્રાને પહેલે દિવસે દેવીની પૂજા પછી રાણી કંછકાને મૂર્છા આવી. મૂર્છામાં સ્વપ્ન જોયું કે રાજા જાણે તેજ તેજથી મંડિત મેઘાંબરમાં બેઠા છે અને તે જેમ જેમ રાજ્યના ચરણ સમીપ જાય છે તેમ સિંહાસન દરેક દહતું જાય છે. મૂર્છા વળતાં રાણીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે રણસેવમાં પણ પોતે રાજ્યની સાથે રહેશે, રાજ્યએ તે નિશ્ચય જાણી ઘણાંયે નિર્ગેધ કર્યો પણ રાણીએ માન્યું નહિ. કંછકા જરી દસીને બોલી:—

“ સન્યાસી મહારાજ ! ચોદાણની કુંવરી યુદ્ધ જોઈ કદી ગ્રમ પામતી નથી.

હવેન પછી રાણી કંછકા રાજા દર્પદેવને સન્યાસી મહારાજના કથા કરતી.

શાહગઢના રણસેવયુદ્ધનું ક્રાંત્યક્ષ મન્ની રજું. કાગળ શુદ્ધ તેરસને દિવસે મધ્યાહને પ્રજાની શરૂઆત થઈ, અને મંથ્યાદાળ પડતાં મૂર્છા કેઈ પણ પક્ષની દાદહિત સમગ્ર નહિ. સદસા રાણીના બનમાં કંછકા થઈ આવી અને તે વધારે વાર હવે હાવણીના તંબુમાં બસાઈ રહી રાખી નહિ. યુદ્ધનો સાજા ખાંડુ રી ચોડપર સવાર થઈ અને હાવણી સાથેના પચાસેક પાગાઓ લઈ “ જય ! ચંદ્રેશ્વરિનો જય ! ” ની હાકલ ગળતવતી પોતાની ટૂંકડીમાં શરૂાતન યેરતી દુરખનોના લશ્કર પર પાછળથી દુભલો કર્યો. રાતને વખતે તનું લશ્કર આવી ન્દડવાથી કંછકાની પાશનું યાદી ગયેલું લશ્કર રણમાંથી બાગવા માંડ્યું, અને “ મારો ! મારો ! ” બૂમો સાથે પુદેશ ખંડના લશ્કરે લેમનો પીછો લીધો. રણસેવમાં જય મેળવ્યા પછી રાજાને રાણી સાથેના પાછાં કર્યો. રાણીના દુઃખ પ્રમાણે તરતજ માંદગીમાં ઉપાડા આકાશ નીચે એક શૂંપા તૈયાર કરવામાં આવી. તેમાં યુદ્ધનો પોતાનું ઉતાર્યા વિનાજ રાજા દર્પદેવ મૃત, રાણી રાજ્યની એક પામે બેસે છે તેટલામાંજ વેદનાજ આવી પડેનાં. પરંતુ રાજ્યએ શિવ સાથે જાતનું કે ચિદ્રિઆથી હવે લાભ થાય તેમ નથી. છતાં પણ રાણીના આચરણી વેદે રાજ્યની છાતી

ઉપરના ધાને ઝાંપધ લગાડ્યું. અને રાણીએ પોતાને હાથે ઝાંપધ પાછને પતિના મુખપર સ્નેહનું ચુખન કર્યું. રાજા હર્ષદેવે પત્નીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ કહ્યું:—એક આગ્રહ મ્હારો ત્હારે માન્ય રાખવો પડશે. ત્હેનું પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહે કે મ્હારી પાછળ ચિતામાં પડી તું પ્રાણ બોધશ નહિ.

દેવીએ ગળગળે કહે કહ્યું:—દેવતા, રમણીજન્મના ખરા મુખથી મ્હને કયા અપરાધને લઈ દૂર કરો છો ?”

રાજાએ બંને હાથ રાણીના કોમળ કંઠે બંધવી કહ્યું:—“ દેવી, હજારે આપેલા જીવનને આત્મહત્યાથી બોવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી. મુખની આશા બંધે તજી દે અને દુઃખ સહન કર. એમાં જીવનનું ખડું ગૌરવ છે. જે મન્ત્રની લુણીને તીરે મ્હં દીક્ષા લીધી હતી, તેજ મન્ત્રથી કુમાર યશોવરમાને દીક્ષીત કરજે. પુત્રની માતા તરીકે મ્હારી કામના પૂર્ણ કરવા સાર સતી નહિ થતાં જીવન ધારણ કરજે.

રાણીના લુકમગી કુમાર યશોવરમાને બોલાવી લાવવા સ્વારો છટવા.

પરિશિષ્ટ.

એપિગ્રાફિકા દિગ્ગજમાં સંગ્રહાયેલા શિલાલેખો પરથી જાણી શકાય છે, કે રાજા હર્ષદેવની દામ્પત્ય રાણી કંછકાએ ધણે અંશે પૂરી પાડી હતી. કુમાર યશોવર્માએ માતા પાસેથી મુદ્દ દીક્ષા લઈ, ગોડ, ખસ, કોથલ, કારમીર, મિથિલા, માલવ, એલી, કુર અને ગુર્જર વગેરે દેશો જતી લીધા હતા.

તિબેટના (બોટ) રાજા પાસેથી કનોજના રાજાને એક મૂર્તિ મળી હતી, તે કૈલાસથી આણવામાં આવી હતી એવી દંતકથા છે. ઇ. સ. ૯૪૮ યશોવર્માએ તે દેવમૂર્તિ કનોજથી પોતાના સંન્યસમાં આણી અને વૈકુંઠનામનું મંદિર બાંધી ત્હેમાં ત્હેની સ્થાપના કરી. પિતા માતાનો વૈકુંઠમાં વાસ થાય એવી કામનાથી યશોવર્માએ એ મંદિર બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે.*

* વિનયચન્દ મહુમત્તરતી એક બંગાળી કથા ઉપરથી.

મોતિ મિનાર.

પ્રકરણ ૩ વું.

દલિયા. .

ચાંદની રેલી રહી છે. વિશાલ પ્રકૃતિ ઉપર શુદ્ધ અનાવિલ તરલ તેજ-
ધારા વર્ષા રહી છે. આકાશમાં નક્ષત્રમંડલ મધ્યે શશાંક ચન્દ્ર વિલસી રહ્યા
છે. પ્રકૃતિ તો જાણે સુમધુર ઉત્સવ ! તે શુભ જ્યોત્સ્ના નીચે શુભ મસિકા
ગાત્રી રહી છે. તેજ જ્યોત્સ્નાસાગરમાં તરતાં ચક્રોર આમ તેમ ઉઠી રહ્યાં છે.
પણ શાહજહાં મહમ્મદ હૃદયમાં દેવસ અંધકાર લઇનેજ બાહારગઢના રાજ
માર્ગ પર ચઢને વિજયજીને ચાલ્યો જાય છે.

• શાહજહાંએ જોયું તો પોતે જે જગ્યાએ ઘોડા બાંધી ગયો હતો તે
જગ્યાએ તે નહોતો. ધાર્યું કે બાહારગઢના કોઈ સિપાહીએ તે ચોરી લીધી
હશે. ગંભીર રાત્રીના યુગ્મના ચહેરામાં અત્યારે તે હવે એકસોજ હતો. જન
બચાવના હથિયાર તરીકે લુહીયાએ આપેલી એક કટારજ પાસે હતી. ધીરે
ધીરે મુખેદારના કિસાની સરદદ વચ્ચીને બહારના પ્રાન્તરમાં આવી પહોંચ્યો.
અર્ધાંધી પાંચેક કોસને છેટે તેના પિતાની ઓવણી પડેલી છે.

શાહજહાંનું હૃદય અત્યારે શૂન્ય છે. જાણે તેમાંથી કોઈ કોઈએ કદાહી
લીધું છે; અને જેણે લઈ લીધું છે તેણે બદલામાં પાછું કોઈ મર્યાદા નથી
હત તરીકે પોતાનું નીકળવું. પોતાની રજા, પિતાનો ફકમ એમાંયો કોઈએ
અત્યારે ખ્યાલમાં હતું નહિ. હૃદયમાં ફક્ત એકજ તેની રૂપશિખા ધીર
ધીરે બગી રહી હતી. એને મેળવાય નો બધી આશા પૂર્ણ થાય. હવે મર્યાદા
એમાંજ આવી રહેલું જણાયા લાગ્યું. જાન્ય, મિલકતો, કન્યા બધું જાણે તો
બસે બગીને બરમ થાય !

પેલી જુહીયા ! અહા એ જુહીયાના ખુબસૂરત ચહેરાપીજ શાહ-
જહાંનું જીવન અત્યારે જગાયલું છે. જુહીયાને જોઈને તેનાં પિતા મુખેદાર
નજરોંલીનું અપમાન વિસારે પડ્યું; અને સાથે કન્યાએ વિસાર્યું. જુહીયાએ તેને
જીવતદાન આપ્યું, કેદમાંથી છટકારો કર્યો, પણ હૃદય લઈ લીધું.

આગળ વન આવીને ઉભું. હવે તે કેવી રીતે વિના વાહને પાર કરવું એ સવાલ મહંમદને મુંઝાવા લાગ્યો. પરસેવાથી શરીર આખું ભીંજી ગયું હતું અને થાકથી અવયવના સાંધા ઢીસા લાગતા હતા.

સહસા પાછળની બાજુએથી ઘોડાઓની ખરીના પડવા સંભળાયા. કુમારે પાછું વાળી જોયું. કોઈ પૂરપાટ ઘોડો મકતું પહોંચી દોડતું લાગ્યું. શાહનુદાએ ધાયું કે વખતે નજરદારીના સ્વારો કદાચ ત્રેને પકડવા છૂટ્યા હોય. પણ કોઈ દેખાયું નહિ.

વળી ઘોડી વારમાં કોઈ લલિત અને ઉન્મત્ત સ્વર લહરી કાનપર અંધારી. કાન માંડી શાહનુદાએ સાંભળ્યું. કોઈ જાણે ધણી મીઠા સુરથી એટલી રાતના ગાતું ગાતું તે તરફ આવે છે.

આ ચાંદનીમાં આવી રીતે સર ઘૂંટીને ને વળી આવી જગ્યામાં ઘોડો ચડીને કોણ ગાતું હશે એ જાણવાનું મહંમદને કુતુહલ થયું. સહસા એક સવાર નજીકમાં આવી પહોંચ્યો અને ગાન બંધ પડ્યું. ત્રેણે ફરીથી જ સાદ કર્યો:—

“ કોણ ગાય છે એ ? ”

શાહનુદાએ સ્થામાં પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? ”

“ હમે ગમે તે છીએ,—ચોરની માફક નહાસી બાગનાર તું, કોણ છે તે એકદમ કહે. ”

મહંમદે જરા નજીક આવી કહ્યું:—“ મગજમાં ખૂમારી લાગે છે; પણ વધારે કરીશ તો તે ઉતારી નાંખવી પડશે. પછી ખબર પડશે હું કોણ છું ત્રેની. ”

શાહનુદાએ જોયું તો તે સ્વારવાળો ઘોડો ત્રેનો પોતાનોજ હતો, તેથી કહ્યું “ આ ઘોડો મ્હારો છે; બદમાશ, તે ત્રેં ક્યાંથી લીધો ? ”

સવારે જવાબ આપ્યો:—“ ગમે ત્યાંથી લીધો ત્રેની પંચાત મૂકી દે. ત્રેને પકડવાને હમે આવેલ છીએ, ગુસ્તાખી મૂકી તારે થા. ઘોડાની વાતની ત્રેને શું મતલબ ? ”

“ અરે બાઈ તું એકલોજ છે કે, છે કોઈ તારી સાથ ખીજાં બે જશુ ? ”

“ એ વાત પછી ખેડાં હમારી સાથે ચાલે. નજીકલીખાંએ હમને પકડ્યા મોકલ્યા છે. હમને કેદ કરવાથી તેઓ પશ્ચાત્તાપ કરે છે. ”

“ ત્યારે મહેમાનગીરી કરવા સાફ તોડાવતા હશે. ”

“ તે ખૂદાને માલૂમ. ખેડાં તો પાછા શરો. નહિ તો કેદ કરી લેવા પડશે. ઔરંગઝેબનો બચ્ચો આમ કાયર હશે એની ખબર ન હતી. ”

શાહનવાનો આ વખત મીઠાજ દાયથી ગયો. તેણે તલવાર મ્યાનથી બહાર ઢાંઢી સ્વાર ઉપર ઉપાડી પણ સ્વાર ચલાવી ખસી ગયો અને ધોળ પરથી કુદી પડી સિંહણીની છવંગપેરે મહંમદને બાઝી પર્યો. *

અહા તે આલિગન—કોર પુરપના દેહતુ નહોતું. અહા તે સ્પર્શ કેવો મધુર પુષ્પમય. મહંમદે આશ્ચર્ય પામી સવાલ કર્યો:—“ હમે કોણુ છે ? ”

પેલા સ્વારે માથેથી પગડબંદ ફેંદી દીધો. પાછળથી વેણી છોડી નાંખી એટલે અંબોડો લીંચણુ લગી ઉતર્યો; અને મુખપર રમણીય હાસ છવાઈ રતું. તેણે કતું:—“ મહને નથી ઓળખી શકતા ? વાહ ! હમને બાદશાહે પેગામ લખને મોકલ્યાંતા કે ? વાહ પેગામ ! ”

શાહનવાએ તરત ને અવાજ ઓળખ્યો. તે બોલ્યા : “ તૂં ! અરે તું ! દલિયા, તું આ વગે ક્યાંથી ? આટલી નીચે અડી શાથી ? ”

“ હમારે જ માટે વ્હાલા ? ”

“ મહારી ખાતર ! અરે મહારી ખાતર એટલી બધી તકલીફ શા માટે ઉભી ? ”

“ વાર, પછી શું કર્યું ? ”

“ કેમ કરો ત્હમને જોડાવવા એની ચિંતા આવી પડી. કિશ્તાની અંદર સંધ્યાકાળ પછી કોઈ પરદેશીને રહેવા દેવામાં આવતા નથી. મહારી ચુંકિત નેધ્રજ ગઈ અને મહારે કિશ્તાની ખ્હાર નીકળવું પડ્યું. ખ્હાર આવીને પણ વેચાર માંડ્યો કે હવે કરવું કેમ ? જોયું તોળી પ્રાન્તર નજીક ત્હમારો ઘોડો મંધિલો છે. તે છોડી એક મુસાફરખાનામાં ખાંધી રાખ્યો. ”

“ તે તો સમજાવું પણ છેવટે શું કર્યું ? ”

“ કિશ્તાના દરવાજા પર જે પહેરેગીર બેસે છે તેની સાથે કોઈ ઉપાયે દોસ્તી સાધી પણ એનો વારો એટલામાં ખદલાયો અને એની જગ્યાએ જે આવ્યો તેણે મહારી પર ચક લાવી વળી મ્હને ખ્હાર કહાડી મૂકી. મ્હે આગ્રહ કરી કહ્યું : ભાઈ હું પરદેશી પુલવાળા છું એક રાત પડી રહેવા દે. તેણે ક્યા બતાવી પછી કહ્યું :—“ જા ગામના મુસાફરખાનામાં પડી રહેજો. ”

“ વાર, પછી, મુસાફરખાનામાં ગઈતી કે ? ત્યાં જઈને શું કર્યું ? ”

“ કઈ શું ખીજું ? ત્હમારે માટે જઈને વળી આંસુ પાડ્યાં. ખૂદ-તાલાને વળી પ્રાર્થના કરી અને નક્કી કર્યું કે રાત અહીં ગાવી શું કરવું તેનો સવારે નિર્ણય કરીશું. ”

“ ત્યારે વળી પાછી આ રાતના ત્યાંથી ખ્હાર કેમ વાર નીકળી ? ”

“ કેમ ? ત્હમને જોવા માટે. આંખમાં નિદ્રા ક્યાં છે-પ્રાણને રાન્તિ ક્યાં છે ? આ મુસાફરખાનું સહેરના દરવાજાની નજીકમાં જ છે; એટલે ત્યાંથી જેટલા વટેમાર્ગે જાય તેટલા જણાય છે. છેવટે ત્હમને જોવા એટલે આનન્દના ધેનમાં ધણું જૂલી. ત્હમારી પાછળ પાછળ ઘોડે ચઢી પાધડી ખાંધીને નીકળી ચાલી. ખંબર હતી કે ત્હમે થાકેલા હશે અને ઘોડાની જરૂર પડશે જ. ખાવાનું પણ મેળવી રાખ્યું હતું જોઈ તો હ્યો—”

“ અરે પણ ત્યારે ગાતી-હતી શું કામ ? ”

“ મનમાં ઘણો હર્ષ થતો હતો. આ કોઈકલું કૂળનું, મૃદુ મીઠા મ-
લ્યાનિય અને રૂડી ચાંદની. ઉપરાંત ત્હમારો છૂટકારો અને મ્હને ત્હમારાં
દર્શનના પ્રાણનાં રૂંધનો તોડી સંગીત ઉછાળતું હતું; તે ખાળી શકાયું નહિ.
હર્ષની ઘેલણ ઓછી હતી પણ મટારી શકે છે ? ”

શાદગદાની આંખમાં એ આંસુ-આંચાં. દલિયાની હૈયા સરસી ચાંપી,
અને ચાંદની ચુંબિત હોંને રુમડા ગાથે વળી ત્હેરો એક ચુંબનરેખા આંકી.
અને આવેગ સ્વરે કહ્યું: “ દલિયા ! મ્હારી ખાતર આટલી તકલીફ શા
માટે ઉઠાવી ? ”

“ વળી પૂછો છો, શા માટે ઉઠાવી ? હા ! એ ત્હમે સ્વાંથી સમજાવો ?
ત્હમે બાદશાહ જાણ છો. હું એક કેમલિની ! ત્હમારે અનેક સામગ્રી હોય;
પણ મ્હારે કોણ છે, દૈસ્ત ? યુદ્ધમાં મ્હને બંદી આણી, બમે વરસ સૂવી
તદગતી, હૈયે ધરી અને પછી પછી, જન, પૂછો છો ‘ કેમ આવી ’ ? ”

જ્યોત્સ્નાતેજમાં મંદમદે દલિયાના મ્હોં સામું જોયું. દલિયાની આં-
ખમાં આંસુની રેલ ઉભરાતી હતી.

શાદગદા મંદમદે સરમથી નીચું જોયું. આવી જગોએ આ સવાસ
ન ક્યાં હત તો સિક એમ વિમાસણ થવા માંડી.

(આગ.)

ન. હ. મુવ.

તદ્દૂરે તદ્વદન્તિકે.

માનવ : “ માતા ! દેવિ !

માનવની સ્મૃતિની અધિષ્ઠાત્રી શક્તિ
આ દીન સેવક પર દયા કરી બતાવ.
તે ચિત્ર ક્યાં છે ? ”

દેવી : “ ક્યું ચિત્ર બન્યું ? ”

માનવ : “ દેવિ ! કાં પૂછે ?

જો ! જો આ હૃદયમાં પ્રતિબિમ્બ ! ”

દેવી : “ તે ચિત્ર જ્ઞેવાને તો ભૂતને બેઠવું પડ્યો. ”

માનવ : “ ભૂતને બેઠાવ, અને તે ચિત્ર બતાવ ! ”

હા ! ભૂત !

અન્તરના પારદર્શક ગદમનમાં ભૂત !

પ્રજ્વલન્ત ! તમોગ્ય ! બયાનક !

તાત ! બચાવો ! બચાવો ! ”

“ આહા ! ઇસ્વી મન ૧૮૮૮ !

દેવિ ! ઝેન, ઝેન, ઝેન ચિત્ર એ !

માતા ! બિપ્લવ છે :

તદ્દૂરે તદ્વદન્તિકે. ! ”

કાન્ત.

બદલો.

શરદી સન્ધ્યા છે. આકાશ મેઘથી ઢંઢાયેલું છે. ધીમે ધીમે વરસાદ પડે છે. ચૈત્ર વરસનો બાલક દેવપ્રસાદ નર્મદા કિનારે એક ઝાડને ટેકા દેખતે ઉભો છે. આખા દિવસની ભૂખથી અને ઘણું ચાલવાથી તે ચાકી ગયો છે. આવી અંધારી રાતે તે ક્યાં જશે ? તેનો મુદ્દામ ક્યાં છે ? જરા દૂર એક ચિતા સળગે છે. તેનું કેકાણું ક્યાં દશે ? પિતાનું નિરંતરનું દુઃખ, તેમનું અનશન રૂત, તેમનું ઔચિત્ય મોત અને મરણ સમયની દરેક વાત તેના મનમાં જગૃત થાય છે. તે વાતો સાંભરતાં જ ભૂખ તરસ બુકી જઈ 'બદલો બદલો' કરતો જમીન પર પગ આફળે છે. શુભાથી તેનું હૃદય ચિતાની આફત બાજક કરતું સળગી ઉઠે છે.

મુળજાગે વંદસાદ વરસવા માંડ્યો. પવન શુભાથી ડુંકાવા લાગ્યો. ચિતાનો અગ્નિ આમ તેમ ફેલાતો ઓ'લાતો ઓ'લાતો બળે છે. બાજક વંદમાઝી પલળતો-શરદીને લીધે ધુળતો બમણા શુભાથી ઉરકેરાઈને બોલી ઉઠ્યો " બદલો, બદલો, પ્રાંશરં, જોજો આમરી આવી દસા કરી તેનો બદલો." એમ બોલી ઘાંત પીરતા.

પલળતો પલળતો, ધરધરનો કંપતો, આપ દેતો દેતો બાલક ઉઠ્યો. આપેના એક દીવાના તેજ તરફ ચાલવા માંડ્યું. તે અજવાળું એક મંદિરના બંધ બારણાંની તડમાંથી આવતું હતું. બાલક તેમંદિર પાસે આવી તેની આગળના બાંધેલાં છાપરાં નીચે બેઠો. ઘણા અગને લીધે એકદમ ઉષ આવતાં ઉર્ધા ગયો.

તેને રરખ આગ્યું કે જાણે પિતા ઘાંત મુદ્દા ધરી, પ્રયત્નિત ચિતે તેને માથે દાય બુકી રહે છે " બેરા હા, અસદાપના સદાપ, અનાયના નાય રાય' પ્રમુ છે.' જાણક "બદલો બદલો" કરતો એકદમ જગી ઉઠ્યો. જગીને જુએ છે તો ખરેખર કોઈ તેને માથે દાય મુકી તેની સામે જોઈ રહ્યું છે. બાલક ચમક્યો અને એકદમ ઉઠી બેઠો ચર્ધ ગયો. આ વખતે વરસાદ બંધ પડ્યો હતો. અજાણ્યો માનુસ ડાબે દાથે દીવો પકડી બાલકના મોં સામું જોતો હતો. બાલકને લાગ્યું સ્વપ્નમાં જોયેલી ઈશ્વરમૂર્તિ

તેની નજર આગળ તરે છે. તેના બેઠા ચંચા પછી તે અજાણ્યા માણસે પૂછ્યું—“બેટા, તું કોણ છે?”

“હું બ્રાહ્મણ પુત્ર—”

“એકસો અંદિ આંધી?”

“મ્હારે કોઈ નથી—હું અનાથ છું.”

હુંક સગવડ વિપદ આ અપરિચિત માણસનો એક પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો હતો. તે લાંબો નિઃસાસો મુકી બોલ્યો “બેટા, તારું નામ શું?”

“દેવપ્રસાદ”

“દેવપ્રસાદ! બેટા, આ મંદિરની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનો તું પ્રસાદ છે. તને તેની કૃપા છે, આજથી તું મ્હને તારા પિતા સમાન ગણજે.”

૨.

દેવપ્રસાદને હવે કંઈ પણ દુઃખ નથી. મંદિરસ્વામી રામનારાયણના મૃત્યુગત પુત્રનું સ્થાન તેણે મેળવ્યું છે. પતિપત્ની બન્ને તેને પુત્રવત્ સ્નેહ કરે છે. રામનારાયણના છોકરા છોકરી જીવતાં છે તે પણ તેને ખરા સ્નેહથી માહે છે. ગૌરી, દેવપ્રસાદની વાગ્દત્તા પત્ની છે.

દેવપ્રસાદ તેના કેટલાક ગુણોને લીધે માણસોને પ્રિય થઈ પડતો. તેનો મુખ્ય ગુણ તે કષ્ટહૃદય હતો. દીન, દુઃખી, અનાથ, આતુરનું દુઃખ ફેડવા તે નિરંતર યત્ન કરતો. આયો આડોશ પાડોશી, પરિચિત અપરિચિત બધા તેની ઉપર ખુશ થતાં. પણ આવા સુખમાં પણ તે પોતાની પૂર્વ પ્રતિષ્ઠા ભુલ્યો નહોતો.

અદલાને જુરસો હતો પણ તેના મનમાં જાગતો હતો. નિત્ય સાન્ત રાત્રે તે એકસો મંદિરમાં જઈ દેવીની પ્રાર્થના કરી ‘અદલા’ની ભિક્ષા માગે છે. માણસની પ્રકૃતિ દેવી વિચિત્ર વિરોધી ભાવ વાળા હોય છે। પ્રભુ! પ્રભુ! ત્હારી લીલા અગમ્ય છે.

રામનારાયણનો ન્હાનો પુત્ર મદિ પડ્યો છે. માબાપના દુઃખનો પાર નથી. ઘણાં છોકરાં છોકરીમાં શક્ત તેમને આ બે સન્તાનજી હવાત હતાં. તેમાં પણ પુત્ર મદિ પડ્યો. તેથી દુઃખને લીધે તેઓ ગાંડા જેવાં બની ગયાં. તેમને ખાત્રી હતી કે દેવપ્રસાદ દેવીનો ઘણો કૃપાપાત્ર છે. તેથી પુત્ર સાંજે યવાના ઉદેશથી દેવીને ખુશ કરવાનું કામ તેને સોંપાયું.

દેવપ્રસાદ હોમ કરે છે. સળગતા અગ્નિને મન્ત્ર બોલી આહુતી આપે છે. અગ્નિ ગગનબેદીશબ્દો સહિત અસંખ્ય મૂર્તિ ધાવ્યું કરે છે. “બાગક આ અગ્નિમય મૂર્તિ જેતાં ભુલી ગયો કે તે સા માટે હોમ કરે છે ? તેથી ઉશ્કેરાયસો બોલી ઉઠ્યો “બદલો, બદલો” અગ્નિ મૂર્તિ ‘તયારતું’ કહેતી હોય તેમ ઘણાં અંતર્હિત થઈ.

૩.

પુત્ર મરણ પામ્યો. પિતા શોકથી ગાંડો બન્યો. માતા કંઈ આતે સ્વરે દિશાઓ કંપાવવા લાગી. પત્નીમાંથી દેવપ્રસાદનું હૃદય પણ ચુરેચુર થઈ ગયું. તેણે ધાર્યું ખુશ મનથી દેવી કને આવક માટે પ્રાર્થના કરી શક્યો નહિ. તેથી જ આમ નયનું દશેઃ જાણકનું મરણ તેનીજ જૂઠાનું પરિણામ હતું.

ચારંકાર શોક અને દિવગિરીને લઈને ‘આશ્રિત ઝૈરીનું’ દસનું પણ દુઃખ ગયું. એક દિવસ રડતી રડતી તે પણ ગયારી વય થઈ.

ઘણાંજ ખગળ વખત છે. વરસાદ અધ રળા પિનાં વરસે જ નવ છે. સન સન કરતો પવન ફુંકાય છે. મનમન વરસાદના શબ્દે પ્રતિ કંપી ઉઠે છે. દેવપ્રસાદ મદિરના આરણ્યામાં બેસી જતે લાય જોડી દેવીની સ્તુતિ કરે છે. જરા જરા વારમાં અમદીને મદિરમાં ચોરે દૂરના એક ઓરડા તરફ વારે પડીએ જોવા કરે છે.

રામનારાયણ હાથ-મુકાવવાની કોશિશ કરી બોલ્યો,—“છાડી દે, સ્વપ્ન આવ્યું છે.” યુવકને હાથું તૈ માંડે થઈ ગયો છે તેથી જોરથી હાથ પકડી પુછ્યું—“જેનું-સ્વપ્ન ?”

તે બોલ્યો—“મુક. બોળવા જાઉં છું.”

“કોને ?”

“જેની ખરાબ સ્થિતિ કરી છે તેને.”

“કોની ? શું ખરાબ સ્થિતિ કરી છે ?”

“જે આ મંદિરના ખરેખરા માલિક છે તેમને, હુસ્સાઈ કરી જેમનું સર્વસ્વ ગપાવી પડી કાઢી મુક્યાં છે તેમને. હાથ ! હાથ ! તે પતિપત્ની નફાનાં બાળકને લઈ અસહાય એક કાળી રાત્રે ત્યાં આશ્વાં ગયાં ? ફરી દેખાયાંજ નહિં ! મુકી દે—”

“હવે તમે તેમને ક્યાં બોળશો ?”

“હાથ ! હાથ ! આજ એજ પાપે મહાઈ સધળું ધૂળ મળ્યું. સત્તાનાશ વળ્યું. જાણું ગણું. હવે કોઈ નથી રહ્યો છે એક માત્ર જોરી. મને મુકી દે. હું બોળા આવું.”

“તેમને ક્યાં બોળશો ? તેનો મુઆં હશે.”

“ના. તે મુઆં નથી. દેવીની આજ છે. તેના પુત્રને બોળી લાવીશ. તેનો સાપ મટશે એટલે ખારી જોરી જીવની રહેશે.”

એકદમ હાથ છોડાવી મંદિરપ્રાપ્તિ. રામનારાયણ દોડવા માંડ્યો.

યુવક તેની પાછળ દોડ્યો. અને તેને દોડતો બાળી લેતો રહ્યો. તેને વચમાં લેલે જોઈ રામનારાયણ ચમક્યો, અને એકદમ બોલી લૂક્યો.
“તું કોણ છે ?”

તેણે જવાબ આપ્યો “હુંજ તે બાળક છું. હવે બોળવા જશો ના.”

“કોણ ? તું જ છે ! ? તારાજ સાપથી મહાઈ સલાનારા વાળું !”

નાગનારાયણને મૂર્છા આવી; એટલે ધબ દબ ધરણી ઉપર ઢળા પડ્યો.

બાલક વિગણિત સ્વરે બોલ્યો—“દેવી રક્ષા કરો. મહારો પ્રાણ લઈ મહારો પૂર્વ પ્રાર્થના નિષ્ફળ કરો.”

દૂરથી અવાજ આવ્યો—“ઝૈરા નથી.”

નિરાશ અનેકો યુવક ઉતાવળે પગલે મંદિરમાં ગયો. દેવી સામે નમ્ર જોરથી હાથમાનું શોષિત કૃષાણુ ખેંચી—“પાપાણિ, રક્તાપિપાસિ, આજથી પ્રથિવની પ્રતિશોધ સ્પર્શ—રક્તાપિપાસા પૂર્ણ થાવ.” એમ બોલી દેવીને હિનમસ્તા કરી; તેનાથીજ પોતાના હૃદયમાં પથું આપાત કરી દેવીના પદમાં ઢળા પડ્યો.

પોતામાંજ પોતે પોતાનો બદલો લીધો.

અકુલ.

નવ વધુ.

હમમે હમમે લેવાહેલી વદને ખેલી રહી,

વદને ખેલી રહી, કામણુ રેલી રહી;

હમમે હમમે.

કુમળે કપોલ નાચે પ્રણયની કુંદડી,

ધવલી લાલી ધુધર માળા ઝાંખી દઇ,

હમમે હમમે.

અધર સુલાખ કળાએ આજી વીચેલી,

મધુમય મોદક દિવ્ય સુરમ સરસાંતી રહી,

હમમે હમમે.

પનસાં ગળિર નૂપને વિજલડી કમરે,

સ્વચ્છ અન્તર મયકન્તી જમકાળી કંઈ

હમમે હમમે.

વસન્ત વિનોદી.

“ ગૂજરાતીનો જન્મ. ”

સંસ્કૃત અને નંદ બાપા વાપરનારા લોકો આર્યને નામે ઓળખાયા છે. એ બંનેનાં ધર્મપુસ્તકોમાંથી તેઓનું આ નામ મળે છે. આ લોકો કાણ હતા અને ક્યાંથી આવ્યા હતા તે આપણે જાણવું જોઈએ. ધણા સાહેબો જાણે છે તેમ તેઓ મધ્ય એશિયામાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવેલા મનાય છે. પણ છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં બાપાશાસ્ત્રીઓ અને ખીજા શાસ્ત્રીઓની શોધખોળ ઉપરથી આ જુના વિચારમાં અનેક ફેરફાર થવા પામ્યા છે. એકસ મૂલર જેવો પ્રખ્યાત વિદ્વાન જેણે આર્ય લોકોનાં સંબંધમાં જરૂર કહ્યું છે તેથી વધારે ખીજા કોઈએ કહ્યું ન હશે, તે પણ પોતાનો અસલ વિચાર ફેરવીને એમ કહી ગયો છે કે આર્યો એશિયાના કોઈ ભાગ ખાતેથી હિંદમાં ઉતર્યા હતા અને ઇરાનમાં દાખલ થયા હતા. આપણ વળી આજ સુધી એમ પણ માનતા આવેલા છીએ કે આર્યોના કાકાલા અથવા ટોળાઓ જુદે જુદે સમયે પોતાનું મધ્ય એશિયા ખાતેનું મૂળ વતન છોડીને યુરોપ ગયા હતા, અને યુનાનીઓ, રોમીઓ, જર્મનો, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રેન્ચો વગેરે અસલ આર્ય કુળની પ્રજા હતી. એટલા માટે જમ હિંદુઓ અને પારસીઓ એક બીજાના ભાઈજાઈ છે તેમ આ યુરોપીયનો પણ છે એવું આપણું માનવું છે.

પણ છેલ્લી શોધખોળ ઉપરથી આ બંને આપણી માનીતી વાતોને ટેકા મળતો નથી. જેમ આર્યવંશનું મૂળ સ્થાન મધ્ય એશિયા નથી તેમ યુરોપીયન પ્રજાઓની કોઈ આર્ય પ્રજાઓ નથી એમ વિદ્વાનો જાહેર કરે છે. ૫૦ વર્ષ ઉપર બાપાશાસ્ત્રને આધારે ઉપલી સર્વ પ્રજાઓને આર્ય કુળની ગણવામાં આવી હતી, અને તેજ વખતે એમ સમજવામાં આવતું હતું કે આર્યોનું સ્થાન કોહિસદ પર્વત ઉપર અથવા હિંદુકુશ પર્વત ઉપર હોવું જોઈએ. આ અનુમાનને પારસીઓનાં ધર્મપુસ્તક વંદીદાદનાં પેહલાં પ્રકરણમાં આર્યોની વસ્તી વધતી આસી તે બાબેની જે દીપ આપી છે તે ઉપરથી ટેકો મળ્યો હતો.

તર્ક અને વિતર્ક.

પણ સારખાદ ભૂગોળ વિદ્યા, ધ્રુવરવિદ્યા, ઇતિહાસ અને એન્થ્રોપોલોજી નામની માણસજાતના ગુણદોષ વગેરેની વિદ્યાની શોધખોળ ઉપરથી

એક નવાંજ અનુમાન ઉપર વિદ્વાનો આવ્યા, અને જાનનાસી (Philosophy) ની શોધખોળ ઉપર યોગીક વાર પાણી ફરી વળ્યું. એન્ડ્રોપોલોહને આધારે એમ અનુમાન થયું કે અસહી આર્થોની જન્મ-ભૂમિ મધ્ય એશિયામાં નહિ પણ યુરોપના ઉત્તર પશ્ચિમ યાને વાલ્ય ભાગમાં ફેર્યે હોવી જોઈયે! એટલિટન, નૉર્વે-સ્વીડન, ડેન્માર્ક અને ઉત્તર રશિયાની ભૂમિને એ રીતે અસહ ભૂમિ દાખલ જોગખાવવાની તજવીજ આવી. પણ એ તજવીજ થોડોજ વખત ચાલુ રહી, અને તરત વિદ્વાનોનું ધ્યાન એશિયામાં દોડ્યું. તેઓએ બીજી મરતએ જાહેર કીધું કે આ ભૂમિ આર્મીન્યાના મુલકમાં તથા ઑકસસ અને જકસાર્દીસ નદીઓ (યાને જીહુન અને સીહુનના દરિયા) ની આસપાસના મુલકોમાં હોવી જોઈયે. તોપણ આ કાંઈ સર્વથી હેલી શોધ નહતી. પ્રો. ઑટ્ટોએર નામે વિદ્વાને હેલ્લું અનુમાન એ દલાડ્યું કે ઇંડો-યુરોપીઅનો (જેઓમાં આર્ય ટોળાનો પણ સમાસ થઈ જાય છે) તેઓ એશિયા અને યુરોપના રશિયા દેશના દક્ષિણ ભાગોમાં પ્રથમ વસતા હોવા જોઈયે. તેનાં અનુમાન મુજબ અહીં આ પ્રજા પ્રથમ બટકતી બરવાળી છાંદગી ચુમરતી હતી, અને પાછંતથી તેમાંના કેટલાકેએ ખેતીવાડી કરવા માંડી, અને અહીંથી તેઓએ ઉગમણે તેમજ આથમણે વિખરાવા માંડ્યું.

મૂળ ટોળાના ભાગ અને વિભાગ.

આ વિખરાવા લાગેલો ટોળો જે ભાગમાં પેદાશો છે. એક ટોળો “સેંટમ” બોલનારો અને બીજો “સતમ” બોલનારો છે. સેંટમ અને સતમ એ બંનેનો અર્થ “એકજો” નો થાય છે; પણ એ સંખ્યાને માટે એક ટોળો ત્યારે અનુનાસિક વાપરીને ‘સેંટમ’ બોલતો હતો ત્યારે બીજો તે વગર ‘સતમ’ બોલનારો હતો. ‘સેંટમ’ વાળા આથમણે અને ‘સતમ’ વાળા ઉગમણે આગળ વધ્યા આથમણે જે ટોળો મયો તેમાંથી શીક, લટિન, કેલ્ટિક અને ટ્યુરેનિક પ્રજાઓએ જન્મ લીધો. જે ટોળો ઉગમણે મયો તેમાંથી આર્યન, આર્મીન્યન, ક્રીત્તન, ડ્રેસ્ચન, ઇલીરો-અદનાન્યન, અને બૉસ્કો-સ્કેવેનિક ટોળાઓ નિકળ્યા.

આર્યટોળાની ઉત્પત્તિ.

આ ઉપરથી જોવાનું છે કે આપણ જેમ માનતા આવ્યા છીએ તેમ

આર્યટોળામાંથી કાંઈ યુરોપીઅન કોમો ઉત્પન્ન થઈ નથી, પણ તે તો મૂળ ટોળાના જે ભાગમાંના એક ભાગનો ૬ ઠો વિભાગ માત્ર છે. એટલું નહિ, પણ વળી પ્રૌઠ એડર પ્રમાણે આર્યટોળાનું મૂળ વતન મધ્યએશિયા નહિ પણ દક્ષિણ રશિયા છે. આ સમજણ પછી જોવામાં આવશે કે હિંદુઓ અને પારસીઓ એકલા જ આર્યકુળના છે; અને યુરોપીઅન તથા એશિયાટિક કોમો એ ટોળામાંથી જન્મ પામી નથી, પણ મોટા ઠોડા યુરોપીઅન ટોળાના એક વિભાગ દાખલ એ આર્ય કોમે જન્મ લીધો છે.

તેના બે વિભાગ.

હવે આ રીતે છુટી પડેલી આર્ય કોમ હિંદુસ્તાન અને ધરાનમાં કેમ આવી? એડર મુજબ આ કોમે ઉગમણે આગળ વધીને કેરપીઅન સમુદ્રની ઉત્તર બાજુ એવી જીહુન અને સીહુન નદીઓવાળા પ્રદેશમાં પોતાનું સ્થાન બનાવ્યું. આ સ્થાન આજનો ખીવાનો મુદક હશે એમ અનુમાન થાય છે. અહીંથી આર્યો આગળ વધી એકંદ અને બદ્દાન તરફ શરી વળ્યા, અને એ મધકો ખાતેથી તેઓ છુટી પડેલા ધારવામાં આવે છે. છુટા પડીને તેઓમાંનો એક ભાગ દક્ષિણે હિંદુકુશ બહુ કાપુલની ખીણ તરફ ચાલ્યો, અને હાંથી પંજાબને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયો. ખીજો ભાગ આગળે મર્વ અને ઉગમણે ધરાન બહુ ગયો. અંગરેજો, પ્રૌઠ એડરનું આ સંવર્ણ અનુમાન ખરું સાબેત થાય તો વંદીશમાં જે ૧૬ શહેરોમાં આર્યવસ્તી વિખરાવાની હકીકત છે તે રશિયાથી મધ્ય એશિયામાં તેઓ આવીને ઠરીલામ થયા પછીની જણવા.

હિંદ તરફ આવેલો જુનો આર્ય ટોળો.

અહીં આપણુ ધરાની ટોળાને છોડી હિંદુ આર્યો સાથે આગળ વધીએ. તેમનો ટોળો ન્યારે પંજાબમાં આવી ચડ્યો ત્યારે હાં તેણે કેટલાક આર્ય ટોળાઓને ઠરીલામ ચઢીને પડેલા, પણ એક ખીજા જોડે લડતા વડતા જોયા. એનું કારણ એ કે જેમ નવો ટોળો આવતો તેમ તેની આગમજ આવી વસેલો ટોળો પોતાને નમજો જોઈ આગળ વધતો,

અને એ રીતે જુનાની જગા નવો લેતો. હિંદુઓના વેદમાં આ લગ્નઓના ઇશારા મળે છે. ડૉ. હોન્લી નામના વિદ્વાનના જણાવ્યા મુજબ હિંદુસ્તાન ઉપર આર્યોએ જેમરતએ હુમલા દીધા હતા, એમ તેમની એક જ ભાષા છતાં 'પણુ દેવવાયલી બોલી ઉપરથી જણાય છે. જોકે તેમની ભાષા તો એક જ હતી પણ બોલી જુદી હતી. ડૉ. હોન્લી મુજબ ખીજો દહો-લાવનારા આવ્યા સારે પહેલાં-આવનારા ગંગા અને જમના તીરે ઠરીલામ થઈ ચુકેલા હતા; જેમની ગમ્યે નવાએ એક ફાંચ હતી માફક પેશીને તેઓને ઉગમણ, આયમણ અને દક્ષિણ તરફ હાંસેલી દીધા. આજની આર્ય ભાષાઓ અને બોલીઓના અભ્યાસ ઉપરથી ડૉ. હોન્લી આ સાર ઉપર આવે છે, અને તેને ખીજ વિદ્વાનોએ ટેકો આપ્યો છે. જેઓ હેલા આવ્યા તે વેદિક આર્યો હતા, અને ખુદ વેદમાંથી પહેલાં આવેલા આર્યોના ગાનઓ સાથની લગ્નઓના ઇશારા મળે છે; જે ગાનઓ આર્ય કુળના છતાં તેમની ભાષાને, "મૃદવાચુ" યાને મૃદુ યાને જમણી ગણવામાં આવી છે.

હિંદ. સાથનો પારસી સંબંધ.

દરે આ આર્યો પંજાબને રસ્તે, હિંદુસ્તાનમાં દાખલા થયા. હિંદુસ્તાન ઉપર અનેક પરદેશી હુમલા થયા છે અને તે સપળા પંજાબને રસ્તે જ થયા છે. ઉત્તરે પહાડો હોવાથી મુઘરેલી પ્રજાને દાખલ થવાનો એજ માર્ગ હતો. વેદિક આર્યો પછી હરાની આર્યોએ ઇ. પૂ. ૬ હી સદીમાં પારસી પાદશાહ દારાવસ દીસ્તારખીમના અમલ વેળા હુમલો દીધો તે તેમજ સિંહરનો હુમલો પણ એજ રસ્તે થયો હતો. એક દારાવસના જમાનાથી પારસીઓ હરાનથી હિંદુસ્તાનમાં આવતા જતા થયા હતા અને સારથી તેમનો પાધરો સંબંધ ચાલુ થયેલો હતો. તોપણ હરાનથી આર્ય દાખલ તેમનો સંબંધ વધારે પુરાણ દાખથી હોવો જોઈએ.

વેદિક આર્યોના હિંદી પ્રવેશ—મધ્યદેશ.

વેદિક આર્યો પંજાબમાં ઉતરીને આગલા આર્ય રાજાને મારી દેવા

પેાતે તેનાં મુલકમાં હરીદામ થયા તેને સંસ્કૃત જૂગોળવિદ્યામાં મધ્ય દેશનું નામ મળ્યું છે. આ મધ્ય દેશની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, દક્ષિણે વિંધ્યા પર્વત, પશ્ચિમે સંહિદ (સહરિંદ) અને પૂર્વે જમના અને ગંગા નદીઓના સંગમવાળા દેશ આવેલા હતાં. દંતકથા છે કે આ મધ્યદેશમાં એક નાકેથી બીજે નાકે સુધી પશ્ચિમ સરસ્વતી નદી વહેતી હતી, કે જે પવિત્ર ગંગા દ્વારાને દેખાતો નહોતો, અને તેના કાંઠા ઉપર છેલ્લા વેદિક ક્ષત્રેલ કરનારાઓ વસતા હતાં. હવે સંસ્કૃત પછી હોંખે આંતરે ઉત્પન્ન થયેલી આ જાતની અર્ધજાત બાપાઓ જે ગોટા વંશમાં વહેંચાયેલી છે. જેમાંના એક વંશની બાપો ઉપલા અસલી મધ્ય દેશને મળતા આવતા આજના પ્રાંતમાં બોલાય છે. બીજા વંશની બાપાઓ આ મુલકની આસપાસ પોણાં ગોળ ચક્રમાં બોલાય છે, કે જે ચક્રને જે કેશ્મીરથી શરૂ કરિયે તો તે આયમણે પંચમ અને સિંધ, દક્ષિણે મરાઠા અને મધ્ય હિંદુસ્તાન અને પૂર્વે ઓરિસા, બિહાર, બંગાળ અને આસામમાંથી પસાર થાય છે. ગુજરાત પ્રથમ આ ચક્રમાં આવેલું હતું, પણ પાછલથી મથુરામાંથી ગયલા આર્ય લોકે તેને છૂતી લીધું હતું, અને મથુરા અસલી મધ્ય દેશમાં આવેલું હતું માટે ગુજરાતને આ ચક્રમાં નહિ પણ મધ્યદેશને મળતા મુલકમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

આં અને બાંબાં-કુડુંબોમાં કેટલોક તફાવત છે મધ્યદેશવાળા બાપાઓ દંતી સ વાપરે છે, પણ તેની બાહેરની બાપાવાળાઓથી સ બોલાતો નથી સારે તેઓ હ વાપરે છે, અથવા સ વિના કામ ચલાવે છે. મધ્યદેશની ઉગમણની બાપાવાળાઓ સ ને બદલે ધ વાપરે છે, જેમકે બંગાળીઓ અને મરાઠાઓ આજે. પણ દંતી સ ને મૂર્ધા ધ માં બદલી નાખે છે. કેશ્મીર તરફ સ ને બદલે હ વપરાય છે. આસામમાં ચ અથવા ખ બોલાય છે.

પારસીઓ અને અમદાવાદીઓ.

આજે અમદાવાદી ગુજરાતીઓ દંતી સને બદલે ધ વાપરે છે તે પરથી એમ લાગેલા છે કે તેઓ વેદિક આર્યોને બદલે તેમની આગમજ આવેલા આર્યોનો વંશજ હશે. તેઓ 'ચેરટ' ને બદલે 'પોટ' અને 'આ'

ગદ' લખે છે, બોલે છે. ૧૨સીઓ એથી ઉલટું કરે છે. તેઓ દેતી સં-
પુષ્કળ વાપરે છે. તેમની આ ખુબીનું કારણ એ તો નજ હોય કે વેદિક
આયોધી છુટા પડેલા ધરાની આયોના તેઓ વંશજ છે ? વળી તેમના
પૂર્વજ ધરાની આયો તો સનો હુ કરતા જમકે—

સંસ્કૃતિ—દરખાદતિ

અંસુર—અહુર

સોમ—દઓગ

સહસ્ત્ર—દગંથ

ગુજરાતી ભાષાનું આર્ય કૂળ.

દરે મધ્ય દેશવાળા ભાષામાં નીચલી સાતનો સમાસ થાય:—

વાપરનારાઓની સંખ્યા.

દિંદી (પશ્ચિમની).....	૪,૦૭૧૪,૯૨૫
રાજસ્થાની.....	૧,૦૪,૧૭,૭૧૨
ગુજરાતી.....	૯૯,૨૮,૫૦૧
પંજાબી.....	૧,૭૦,૭૦,૪૬૧
પદાડી (આયમથુની)	૧૬,૧૦,૦૨૪
„ (મધ્યની)	૧૨,૭૦,૪૩૧
„ (ઉત્તરમથુની)	૧,૪૩,૩૨૧

આ મધ્ય દેશની આસપાસનાં ચક્રવાળી ભાષાઓમાં દાસ્તોરી
કાદિસ્તાની, લદન્દા, સિંધી, મગહી, ઓરિયા, બિહારી, બંગાળી આસામી
અને દિંદી (પૂર્વની), ૧૦ ભાષાઓનો સમાસ થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષા.

આપણે જોયું કે આપણી ગુજરાતી ભાષા, સંસ્કૃત ભાષા બોલનાર
વેદિક આયોના અસલી મુલક કે જે " મધ્ય દેશ " ને નામે ઓળખા
ગયો છે તેના એક ભાગમાં આજે બોલાય છે. પણ તે ઉપરથી એ
નહિ સમજાતું કે તે સંસ્કૃત ઉપરથી એકદમ નીકળી છે. સંસ્કૃતને

અર્થે polished યાને ટોપટીપ કીધેલી, artificial યાને ખંનાવટી થાય છે. આનું કારણ એ કે બ્યારે સંસ્કૃત આસ્તે આસ્તે બોલાતી બંધ થઈ સારે તે માત્ર અધોર્માજ સમવાઈ રહી, અને બોલવા ચાલવામાં તે તે ઉપરથી ઉપજેલી પ્રાકૃતે બાપા વપરાવા લાગી. પ્રાકૃતને સંસ્કૃત ઉપરથી બિગડેલી આપણ કહિયે છિયે, પણ પ્રાકૃતનો અર્થ તે સંસ્કૃતથી ઉલટો યાને સ્વાભાવિક (natural) તથા અસજ્જ (unartificial) એવો થાય છે. પાશ્ચિનિએ સંસ્કૃત વ્યાકરણ ૪૦ પૂ. ૩૩૦ માં જનાવીને એ બાપાને સંપૂર્ણ જનાવી તે વેળા પ્રાકૃત બાપાઓ દામદામ બોલાવા લાગી હતી. અધોર્માજ જે રહી તે શુદ્ધ સંસ્કૃત; બોલવા કરવામાં વપરાઈ તે પ્રાકૃત. આજે પારસી લેખકો પોતાના છાપામાં, માસિકમાં, અંધમાં ટોપટીપ કરીને જે શુદ્ધ શુદ્ધરાતી બાપા લખવાનો તારીફલાયક પ્રવર્તન કરે છે તે ગોપા તેમની 'સંસ્કૃત' બાપા છે; પણ પોતાનાં ધરમાં, સંસાર મંડળમાં, જે અશુદ્ધ અથવા બિગડેલી શુદ્ધરાતી વાપરે છે તે ગોપા શુદ્ધરાતીનું 'પ્રાકૃત' છે.

પ્રાકૃત ભાષા.

બ્યાં બ્યાં સંસ્કૃત બોલાતી હતી ત્યાં ત્યાં તે કાળાંતરે બિગડી અને પ્રાકૃતનું. મલણ મથું આ પ્રાકૃત પણ ઈસ્વી ૧૦૦૦ થી બાપા દાખલ વપરાતી બંધ થઈ. પણ એ બાપાનું વ્યાકરણ વરરચિએ જનાવ્યું તે રહ્યું. જેમ વેદિક ભાષા (મહાસંસ્કૃત) માં વેદ રચાયા, જેમ સંસ્કૃતમાં 'આ લણ' વગેરે ધર્મ પુસ્તકો રચાયાં, તેમ પ્રાકૃતમાં છુદ્ધ અને જૈન ધર્મોનાં પુસ્તકો રચાયાં.

પ્રાકૃત ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ:—

૧—ઉત્તર પ્રાકૃત,

માગધી

૨—આગ્રહ પ્રાકૃત,

શૌરસેની

જે ઉપરથી માગધી બાપા નીકળી છે. મગધ તે આજનું દક્ષિણ બીહાર છે.

જે ઉપરથી શૌરસેની નીકળી છે. શુરસેન તે આજનું ગંગાનું દોઆબ.

૩—અર્થ ભાગધી પ્રાકૃત,
મહારાષ્ટ્રી

જે ઉપલી બંનેના ભેજથી બની છે,
અને એ ભાષામાં જૈન આચાર્ય
મહાવીરે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં તથા.
શુના જૈન ગ્રંથો લખ્યા હતા.
એમાંથી મહારાષ્ટ્રી નિકળી છે. મહા-
રાષ્ટ્ર દેશ એટલે આજનો ખીરાર
પ્રાંત. મહારાષ્ટ્રી. પ્રાકૃત કાવ્યની
મુખ્ય ભાષા હતી.

અપભ્રંશ ભાષા.

પ્રાકૃત ભાષા ત્યારે લખાતી અને બોલાતી બંધ પડી સારે તે ઉપ-
રથી જે નવી ભાષાએ જન્મ લીધો તે અપભ્રંશને નામે જોવામાં છે.
અપભ્રંશનો અર્થ બિગડેલું તથા પાગેલું ચાલ છે પણ ભાષાને એ સજ્જ
લગાડી, "અપભ્રંશ ભાષા", એમ જોવામાં આવે ત્યારે તેનો અર્થ બિ-
ગડેલી નહિ પણ 'ખીજેલી' એવો ચાલે. પ્રાકૃતનાં મરણ પછી અપભ્રંશ
ખીલી તે તેમાંથી પુસ્તકો રચાયાં. ઇસ્વી ૬ હી સદીમાં તેમજ ૧૧ મી
સદીની શરૂમાં આ ભાષામાં કાવ્યના ગ્રંથો રચાયલા હોવાત છે.

નાગર અપભ્રંશ,

પ્રાકૃતની માફક અપભ્રંશ પણ ઢેકાણે ઢેકાણે ફેલાઈ હતી. આપ-
ણે જે અપભ્રંશ સાથે ઠાગ છે તે નાગર અપભ્રંશ ને નામે જોવા-
માં છે, કે જે પશ્ચિમ દિગુરતાનની ભાષા હતી. તે અનેક બોલીઓમાં
વહેંચાઈ હતી, જેમકે.

૧—સારસેની અપભ્રંશ, કે જે ઉપરથી આજની પંજાબી અને
સિંધી (આપમણી) જન્મી છે.

૨—આવંતી અપભ્રંશ, જે ઉપરથી આજની મલયાલની ભાષા
નિકળી છે.

૩—ગીર્જાદેવી અપભ્રંશ, જે ઉપરથી આપણી ગુજરાતી
ભાષાનો જન્મ મળે છે.

ગુજરાતી ભાષા.

અપભ્રંશ સાથે સરખામણી.

ગુજર્જરી અપભ્રંશ એ રીતે આપણી માયાની માતા છે. અને માતા અને દીકરી વચ્ચે કેટલો સંબંધ છે, અને અપભ્રંશ ઉપરથી ગુજરાતીએ જન્મ લીધેલો કેમ સાબેત થાય તે નીચલા યોગ્યક દાખલાઓ ઉપરથી સમજ પડશે:—

સં.	પ્રા.	અપ.	ગુજ.
સામલ	સામલો	સામલો	સામળે
ઘોટા	ઘોડો	ઘોડો	ઘોડો
ગાન	ગાણું	ગાણું	ગાણું
વન	જાત્ય	જ્યાં	જ્યાં
તન	તાત્ય	ત્યાં	ત્યાં
કુત્ર	કાત્ય	ક્યાં	ક્યાં
તું	તુ	તું	તું
ચૂંકું	તુમ્હે	તુમ્હે	તમે
અહં	હં	હહ	હં
વર્ષ	અમ્હે	અમ્હે	અમે
મયા	મે	મઇ	મે
યથા	જહા	જિમ-જેમ	જેમ
તથા	તહા	તિમ-તેમ	તેમ
પશાત	પછા	પછઇ	પછી
પુનઃ	પુણ	પુણ	પણ
કર્તવ્ય	કરિઅવ્યં	કરેવ્યહ	કરવું

વાક્યો—

અપ.—મઈ જાણિહ ઘોડો ધરે છઈ પુણું ઘોડી નથી.

ગુજ.—મે જાણું ઘોડો ધરે છે પણ ઘોડી નથી.

અપ૦—તુમ્હારો પુતો અહિં છઈ પુણુ અમ્હારો નથી.

ગુજ૦—તમારો પુત્ર અહીં છે પણ અમારો નથી.

અપ૦—મઈ કહિલું તુમં વિણુ ચંપાનગર ચલું હોઈ.

ગુજ૦—મેં કહ્યું તમે વિના ચંપાનગર ચલું હોય.

અપ૦—અજ્ઞ અમ્હે અહિં આયા

ગુજ૦—આજ અમે અહીં આવ્યા-

અપ૦—કેમ તુમ્હે ઉઠિયા ?

ગુજ૦—કેમ તમે ઉઠયા ?

ગુજરાતીનો વિસ્તાર.

ગુજરાત, પંડોદરા અને આસપાસનાં દેશી ગુલ્મોમાં જે બોલા બોલાય છે તે ગુજરાતી છે. ઉત્તરે સિંધથી દક્ષિણે દમણ સુધી એ બોલા વપરાય છે. આગળ એમ મનાવું હતું કે ગુજરાત નાનકડો પ્રાંત હતો. અને સાદ દેશ (આજના ભરૂચ અને સુરત જિલ્લા), કચ્છ દેશ, અને સૌરાષ્ટ્ર અથવા સોરાઠ દેશ (આજનો ઠાણિયાવાડ), એ ત્રણે ગુજરાતથી વુદા અને તેની આગુઆગુએ આવેલા દેશો હતા, પણ એ સમજા ચારે દેશોની બાબતમાં વધતું ઓછું મળતાપણુ જણાયાથી હંમેશા સરકારે ચારે દેશોને, જોડી દઈ તેમને ગુજરાતનું સામાન્ય નામ આપ્યું. પણ સરકારે આપણા આગા દિ'દુસ્તાન દેશની બાબતોને લગતી તપાસ કરનાર એક ખાતું (Linguistic Survey Of India) રખાયું છે, તે એવાં હેતુ ઉપર આવે એમ લાગે છે કે કચ્છી કાંઠા ગુજરાતીને મળતી નહિ પણ સિંધીને મળતી છે, અને ગુજરાતીને મળતી તે રાજસ્થાની બાબા અને ખાનદેથી બાબા તથા લોદીની ૩૦ બોલીઓ છે. આમ દોઝાથી આ સમજી બાબા બોલનારાઓને ૧૯૦૧ નાં સાલની વરતીની ગણતરી વેળા ગુજરાતી બોલનાર દાખલ લઈને ગુજરાતી બોલનારાઓની સંખ્યા ૯૬,૨૮,૫૦૧ ની યાને લગભગ એક કરોડ માણસોની જાહેર કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતી ઉપરથી ખાસ બોલી કોઈ નિકળી નથી, પણ ચોટાચોટા માલમને અંતરે બોલી બાલાય છે ખરી. ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાતની

ખોલીઓમાં ફેર છે. સુરતી અને અમદાવાદી ગુજરાતીમાં ફર્ક છે. ગુજરાતી વંળી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની મુખ્ય વેપારી ભાષા છે, માટે જે જે લોકમાં તેનો વપરાસ છે તેઓ તેને હેરફેર વાપરે છે. હિંદુ, પારસી, અને મુસલમાન કોમની એ ભાષા છે, તે ઉપરાંત દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રેશમી કાપડના વણકરોનું એક સંસ્થાન છે ત્યાંના ધણા લોકો ગુજરાતી ખોલી ખોલે છે, કે જે “ પતુલી ” ને નામે ઓળખાય છે. આ લોકો સેંકડો વર્ષો ઉપર ગુજરાત છોડી ત્યાં ગયા ત્યારે પોતાની ભાષા પણ ત્યાં લઈ ગયા હતા.

ગુજરાતીની હદ બહેળી છે. ગુજરાત ઉપરાંત આ ભાષાનાં રાજપાંખરાં ધણાં આજળ વધી ગયાં છે મુંબઈ પ્રસાદમાં ૪૭૫૭૫૮ માણસો, માયકવાડી રાજ્યમાં ૧૦૮૮૦ માણસો અને ખીજ ભાગોમાં ૧૯૩૮ લોકો ગુજરાતી ભાષા વાપરે છે, તે ઉપરાંત ઉપર કહ્યું તેમ ખાનદેશીને નાંગે ઓળખાતી ખોલી તેમજ બીજાં લોકોમાં વપરાતી ખોલીઓ ગુજરાતીના વર્ગમાં ગણાઈ છે. ૧૮૯૧ ની વસ્તીની ગણતરી વેળા ખાનદેશી અથવા અહીરોની ખોલીને મસદીની અને બીજાં લોકોની ખોલીઓને મુઠાવંશની ગણવામાં આવી હતી. હિંદુસ્તાનની ભાષાઓની મરવાઈ કરનારાં ખોતાંએ આજે ખાનદેશી અને બીજી ખોલીઓને ગુજરાતી ઉપરથી રચાયેલી સિદ્ધ કીધી છે, તેમજ ગુજરાતી અને તેની લગભગ આવેલી રાજસ્થાની ભાષાઓને એક ખીજ સાથે જોડનારી દાખલ આ ખોલીઓને ગણવામાં આવી છે. મુંબઈ અને વડોદરામાં ૪,૮૮,૦૦ માણસો ગુજરાતી ખોલે છે તેઓમાં બીજાં અને ખાનદેશી ખોલી ખોલનારા ૭,૬૨,૬૭૦ માણસોને કમેરતાં ૧૨૧ લાખ લોકો ગુજરાતી વાપરનારા ગણાયા છે. સાતપુડા પર્વતની દક્ષિણે ખાનદેશ જિલ્લો આવેલો છે, જ્યાંથી દક્ષિણે સુરતથી નાસક મુઠીના નિંદલામાં નાસકી, ધોડિયા, ગામટી, ઓધરી, વગેરે જંગલી લોકો ખાનદેશીને મળતી ખોલી ખોલે છે. બીજાં લોકોમાં ૩૦ થી વધારે ખોલી ખોલાય છે, પણ એ સઘળી તેમજ સઘળી ખાનદેશી ખોલીઓ ઉગમણી ગુજરાતી જેવી છે.

પણ એટલું જ નથી, જેને આપણે રાજસ્થાનીને નામે ઓળખીએ

છિયે ત્યાં બોલાતી મેવાતી, માલ્વી, જયપુરી અને મારવાડી, એ સર્વ બોલીઓને ગુજરાતી સાથે મોટો સંબંધ છે. અહીંના લોકો ગુજરાતી સમજી શકે છે, અને આપણુ ગુજરાતીઓ તેમની બોલી સમજી શકિયે છિયે. રાજસ્થાની તે રાજપુતાણાનાં રાજસ્થાનોમાં બોલાતી બોલીઓ છે, જે એક કરોડથી વધારે લોકો બોલે છે. એ બોલીઓ જોટલી ગુજરાતીને મળતી આવે છે તેટલી રાજસ્થાનની આસપાસ બોલાતી હિંદી કે મરાઠીને મળતી આવતી નથી. રાજસ્થાન અને ગુજરાત વચ્ચે સેંકડો વર્ષથી ઐતિહાસિક સંબંધ છે, અને તેથીજ આ બંને પ્રાંતો વચ્ચેની બાબાઓ વચ્ચે પણ નિકટનો સંબંધ છે. ૧

આપણે આગળ જોઇ ગયા તેમ મધ્ય દેશમાં વસેલા ખીજા આર્ય રાજામાંના લોકો મધુરાથી ઉતરી પડી ગુજરાતમાં દાખલ થયા હતા, અને ત્યાં વસનારા પહેલા આર્ય રાજાના લોકોને વિખેરી પોતે ગુજરાતના ધણી થયા હતા. આથી ગુજરાત પણ મધ્ય દેશમાં ગણાયું છે, અને ગુજરાતી તથા રાજસ્થાની એ બંને બાબાઓ મધ્ય દેશની બાબાઓ સાથે સંબંધ ધરાવનારી છે. તો પણ તેઓમાં આસપાસ વસેલા પહેલા આર્યોની બાબાઓનો બેગ થયેલો છે. જેમ રાજસ્થાની બાબાના ઈંચો દેવનગરી લિપિમાં લખાયા છે, તેમ પુરાણા ગુજરાતી ઈંચોખી એજ લિપિમાં લખાયેલા મળે છે.

ગુજરાતને નામ આપનાર ગુજર્જર લોકો.

ગુજરાતમાં એક પછી એક પરદેશી લગ્નવાઓનો દોર બંદુ ચાલ્યો છે. આજેખી ગુજરાતમાં જોટલી હિસમના દેશી અને પરદેશી લોકો વસે છે તેટલા ખીજા પ્રાંતોમાં ન દરી. જેમકે આજે પુનાની, બમ્બી, દુનુ, રાક, ગૂર્જર, જાડેજ, કાદી આરજ, વગેરે લોકો ગુજરાતમાં વસે છે. મુસલમાનો તો મેંકડો વર્ષના ગુજરાતના રવીસ થઈ લાખા છે, પણ પારસીઓની વસ્તી તો દળરો વર્ષથી છે.

કપલા પરદેશી લોકોમાં આપણે ગૂર્જર જોહનુ નામ જોઈએ છે. આ ગૂર્જર અથવા ગૂર્જર લોકો કપરથી આપણી ગૂજરાતી બીબાને

અને ગૂજરાત પ્રાંતને નામ મળ્યું છે. એ ગૂજર લોકો હિંદુસ્તાનના વતની નથી. તેઓ ઇસ્વી ૫ મી. સદીને શુમારે હિંદુસ્તાનમાં વાવ્ય ખુશા તરફથી દાખલ થયા હતા એવા છે. આ લોકો ખે. ભાગમાં વહેંચાયેલા છે, એક ઉત્તરના ગૂજરનો, અને બીજો દક્ષિણના, ઉત્તરના ગૂજરોએ પંજાબમાં જઈ ખે. નિહાઓ વસાવી તેમને ગૂજરાત નામ આપ્યું. દક્ષિણના ગૂજરો જે પ્રાંતમાં ફરીયાગ થયા તેને પણ તેમના નામ ઉપરથી ગૂજરાતનું નામ મળ્યું.

ડૉ. ગ્રેગો પ્રમાણે ઇસ્તાનના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા 'કુર્દિસ્તાન' અથવા કુર્દિસ્તાન પ્રાંત ખાતેથી આ ગૂર્જર લોક આવ્યા હતા. ડૉ. બાઉ દાજીના માનવા પ્રમાણે વનરાજ ચાંદડો જે એક ગૂર્જર સરદાર હતો તેણે ગૂજરાતમાં પોતાના ગૂર્જર વંશની પહેલી સ્થાપના કરી હતી આ વિદ્વાન જણાવે છે કે એ પ્રાંતનું નામ ગૂર્જરાટ (એટલે ગૂર્જર લોકોનો દેશ) એ ઉપરથી પડ્યું નથી, પણ "ગૂર્જરવ" (એટલે ગૂર્જર લોકોથી રક્ષણ થયેલો દેશ) એ ઉપરથી પડ્યું છે; અને એ નામ ઇસ્વી ૮ મી સદીમાં તેને મળ્યું હતું. એટલે જે ગૂર્જરોના હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી ૩૦૦ વર્ષે તેઓએ ગૂજરાત વસાવ્યું હતું.

પાલકનજી ખરજોજી દેસાઈ.

આનન્દમોહન ખસુ:

ગયા થોડા માસમાં આપણા આદ્યશર્માથી ત્રણ ચાર ઉત્તમ નક્ષત્રો હમેશને માટે વિલુપ્ત થઈ ગયાં છે. આનન્દમોહન ખસુ તેમાં અતિ પ્રકાશ-માન હતા. ગઈ તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટ ને સોમવારના સંધ્યાકાળે ૬૫ વાગે તેમનો અમર આત્મા આ મંદિરમાંથી વિદાય થયાના સમાચાર ફેલાયા. સ્વદેશબાહ્યોમાં તે દિવસથી શોક શોક છવાઈ રહ્યો. એક વરસથી લગભગ તેઓ રોગશય્યામાં હતા છતાં પણ તેમનો પ્રભાવ અને મુખ્યકૃતિ અનેક દેશહિતચિંતકોને પ્રેરણા અને ઉત્તેજના આપી શકતાં. પણ તે મુખ્ય, તે જીવન, હવે પાર્થિવ રહ્યું નથી. પંચમૂર્તિમાં પંચમૂર્તી પૂતળું મળી ગયું છે, પણ અમર છે હજી તેનો મુખ્ય, તેનું સન્નિધિ, અને જીવનસૌરભ. તેજ હવે આપણું રહ્યું છે, ત્યારે તેનું ગૌરવ મુશ્કેલીથી કીર્તિગાથા ઉડેલીથે.

બંગાળના મયમતસિંદમાં આવેલા નવસિદ્ધિ નામે ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં આનન્દમોહનનો જન્મ થયો હતો. તેઓ પદ્મસોચન બ્રહ્મા બ્રહ્મ પુત્ર થતા હતા. તેમના પિતાની સ્થિતિ તે વખતે ઘણી સારી હતી. બંગાળી તરફોને સાધારણ રીતે જેવી કેળવણી મળે છે તેવી પ્રાથમિક કેળવણી લીધી હતી. પછેલાં બંગાળી નિયામમાં બહુી તેની સ્કોલરશિપની પરીક્ષા ઉપે નંબરે પાસ કરી સ્કોલરશિપ મેળવી હતી. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં પ્રવેશિકા અથવા મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી ૧ લા વર્ગની સ્કોલરશિપ મેળવી. એફ. એ., અને બી. એ. ની પરીક્ષામાં તેઓ સાધી પહેલે નંબરે આજ્ઞા હતા. ગણિત જેવો ગુરુવાદા ભરેલો વિષય લખને એમ. એ. માં બેસ અને તેમાં પણ સર્વોચ્ચસ્થાને આજ્ઞા મુનિવર્સિટિના વાસ્તવ મેન્સેસરે ડીગ્રી આપતી વખતના બાજબીમાં જણાવ્યું હતું કે મી. બોસના ઉત્તરે કેમ્બ્રિજના સારા ગણિતવિદ્યાર્થીથી પણ આપી ન શકાય તેવા ઉત્તમ હતા. તેમના વખતના વિદ્યાર્થી આરે આ શબ્દો કાંઈ ઓછા ગૌરવના હોવાય નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં પ્રેમચંદ્ર રાવચંદની સ્કોલરશિપથી કેમ્બ્રિજ ગયા

અને હિંદુસ્તાનના ઐથી પહેલા “ફૅલો” થઈ આવ્યા. સુભાગ્યે હેમના પછી હિંદી “ફૅલો” વધતા જાય છે.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હેમણે હવે છોટી પરીક્ષા આપી. વિલાયતમાં ચાર વરસમાં બારીસ્ટર થઈ સ્વદેશ પાછા ફર્યા; અને તે અવસ્થામાં જે ઉચ્ચ શિક્ષકારકીર્તિ બતાવી હતી તેથીજ બારીસ્ટરના ધંધામાં પણ મેળવશે એવી આશા આપવા મંડ્યા. પણ સ્વદેશ સેવાનું ચટકું તેઓ છોટામાં વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હતા ત્યારથીજ લાગ્યું હતું. અને હેમની ઉત્તમ શક્તિઓ હવે તેજ વ્યાપારમાં રોકાવા માંડી. હેમના ઉત્તતચરિત, ઉદાર સ્વભાવને ઉદરંભરી પણાનું વ્રત તુરંત લાગ્યું; અને હેમની વિચક્ષણ બુદ્ધિ, અસાધારણ વાકહટ્ટા અને અદ્ભુત બારીક નજર હેમની બહિ રહ્યા એટલે સ્વદેશવત આદરણીય જણાયું.

આનન્દમોહન બસુ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના સદસ્ય હતા અને હેમની સીનેટ અને સિન્ડિકેટમાં તેઓ આગેવાન ભાગ લેતા હતા. હેમાં હમણું પ્રેમચંદ્ર ત્રાયચંદ્રની રકોલરશિપમાં મુધારેલા જે નિયમે છે હેમાંના ઘણા આનન્દમોહનની સચના અને ઉદ્યોગથી પસાર થયા હતા. આપણા દેશમાં બુવિદ્યાનું શિક્ષણ આપવાની જરૂરીયાત વિષે હેમણે યુનિવર્સિટી સન્મુખ એક ઉપયોગી ભાષણ કર્યું હતું. અને હેને પરિણામે તે વખતના લાયરેક્ટર સર આલ્ફ્રેડ કોફ્ટે પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાં બુવિદ્યા શીખવવાનો ખંદાવસ્ત કર્યો હતો. ગુરુગ્રાહિ લોડ રિપને આનન્દમોહન બસુને કેળવણીના કમિશનમાં એક સભાસદ નીમ્યા હતા. અને હેમાં પણ હેમણે સારી સેવા બજાવી હતી. આ બધી જી. બસુની પરોક્ષકીર્તિની વાત થઈ. પ્રત્યક્ષકીર્તિના કામેમાં કલકત્તાની “સિટી કોલેજ” અને “બેન્ડ્યુન કોલેજ” છે. ઈ. સ. ૧૮૭૯ ના બન્યુઆરી માસમાં પ્રાતઃમરણીય બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રી અને આનન્દમોહન બસુએ કલકત્તામાં એક “સિટીસ્કુલ” સ્થાપી. બાબુ સુરેન્દ્રનાથ આ શાળાના પહેલા શિક્ષક હતા. પંડિત શિવનાથ એના પહેલા મંત્રી અને બાબુ આનન્દમોહન હેના પહેલ બહેલા પોપક હતા. મી. બોસ છેક પહેલેથી તે આજમુઘી આ સંસ્થાનું અર્થ અને સામર્થ્ય બન્ને વડે પોપણ કરતા હતા. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ અને પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રીએ તે સાથેનો સંબંધ પછીથી છોડી દીધો હતો. પણ મિ. બસુ બીજી

પ્રવૃત્તિઓ સાથે એ ભાર ધીરજથી વહો જતા હતા અને મરણકાળે પોતાનો બધો ભાર ટ્રસ્ટિઓને સોંપી નિશ્ચિન્ત થયા હતા.

બાપુ આનન્દમોહન ખસુ ઇંગ્લંડમાં હતા તે વખતે. હિંદી સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાના સંબંધમાં હારકાનાથ ગાંગૂલી, હુર્ગમોહન દાસ, વગેરેના પ્રયત્નથી મિસ. એફોર્ડની દેખરેખ નીચે “ હિન્દુમહિલા વિદ્યાલય ” સ્થપાયું હતું. વિદ્યાલયથી પાછા ફરીને આનન્દમોહન હુર્ગમોહન દાસને મળ્યા અને હિંદુ સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપવા સંબંધી પોતાની યોજના જણાવી અને પરિણામે બાલિગંજની એક વાડીમાં “ બંગમહિલા વિદ્યાલય ” સ્થાપ્યું. અને તેના ખર્ચનો ભાર આનન્દમોહન ખસુ અને હુર્ગમોહન ઉપાડવા લાગ્યા. આગળ જતાં આ વિદ્યાલય બૅંચ્યુન સ્કુલ સાથે ભળી ગયું અને “ બૅંચ્યુન કોલેજ ” નું સ્વરૂપ, બંધાયું. સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી લેવા માટે આ બૅંચ્યુન કોલેજ એક ઘણી સારી સંસ્થા છે. સ્ત્રીકેલવણી માટેના પ્રયાસો માટે બંગનારીકુલ તેમનું અતીવ આભારી છે.

આજકાલ મુધરેલા મંડળમાં સ્વદેશદાત્ર એક ઉત્તમ સદસ્ય ગણાય છે અને મુબાએ “ સ્વદેશી ” ની સંખ્યા યોડી નથી; પણ આજથી ત્રિસેક વર્ષ ઉપર સ્વદેશપ્રેમીઓની ફક્ત મુફીબર સંખ્યા હતી એવા વિરલા જનોમાં તે વખતે આપણા આનન્દમોહન ખસુ એક હતા.

ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં રાજકીય ચર્ચાસાર “ભારત-સભા”ની સ્થાપના થઈ. અને તેમાં ખેડ જોડા અમેસરે તરીકે મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, શિવનાથ શાસ્ત્રી અને આનન્દમોહન ખસુ બહાર પડ્યા. આ ભારત-સભા આજ સંધી જીવિત છે અને સ્વદેશ સેવા બંનવે જાય છે.

મધપાનથી આપણો દેસ રસાતાળ જતો જાય છે તે વાત પણ તેમની નજરથી બહાર હતી નહિ. મધનિષેધ માટે મધ્યભારત કામ કરનારાઓમાં આનન્દમોહન પણ એક હતા.

ઈંગ્લાંડની રાજસભામાં હિંદુસ્તાનની રાજનીતિ વિશે ચર્ચા ખેડબંદેની સારૂ થઈ તે પણ તેમના પ્રયામે. પચીસ વર્ષ ઉપર આઈરિનમાં હિંદુસ્તાન માટે ઈંગ્લીશ રાજનીતિ પર વ્યાખ્યાન આપી ઈંગ્લાંડના લોકોને હા ફરી દાખા દતા. ફ્રાંસેટ જોતાઓએ તેમની અત્યુત્તમ પ્રતિમા અને કરાની બારે

તારીફ કરી હતી. કેટલાક વર્ષ પછી તંબિયત લાયકી પાડવાને લીધે તેઓ ફરી પાછા ઈંગ્લંડ ગયા. શરીર સુધારણા માટે એ યાત્રા હતી; પણ સ્વદેશ-પ્રત એવું કારી છે કે તે સ્વસ્થ રહેવા દેજ નહિ. ઈંગ્લંડ જઈને પણ વિશ્રાન્તિ લેવાને બદલે પાછા રાજનૈતિક ચર્ચામાં લૂમવા મંડ્યા. કંઈ કંઈ યોજનાઓ, કંઈ કંઈ કાર્યો અને ભાષણો આદર્યા અને દેશહિત દેશહિત એજ તેમનો જીવનમંત્ર બની રહ્યા. પરિણામે અમશીલ જીવનને સ્વાસ્થ પાછું ન મળ્યું. લંધેડેલીજ કાલતે તેઓ આખરે સ્વદેશ પાછા ફર્યા. પણ તે દિવસ કેવો સોનાનો હતો! તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે ટાઉનહાલમાં હેમને આવકાર અને અભિનંદન દેવા એક ગંજતવર સભા ભરાઈ હતી. અને ત્યાં આગળ આભારનો જવાબ આપતાં હેમને મૂર્ચ્છા આવી હતી. ત્યારનો તેમને તે રોગ લાગ્યો ચયેલો અને આખરે તેજ હેમનો કાળ નીવડયો. મરણ કાળે તેવીજ મૂર્છા આવી હતી અને પછી તે મૂર્છા વળીજ નહિ.

ગઈ તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબરે બંગલંગના બંગાળના મેળાવડામાં જશે આ દેખાવ જોયો હશે તે કદિ જૂલશે નહિ.

જીવન અને મરણને સંધિસ્થલે આવી ચૂકેલા પથારીવશ કર્મવીર આનન્દમોહન ખસુ સ્વદેશભક્તજનોને ખંધે ટેકીને બંગલંગની ગંજતવર સભામાં હાજર થયા હતા. પાતળા કુજત્તા હાથ અને અતૂલ વિશ્વાસથી હસતાં મુખે અખંડ બંગતી લોકહૃદયમાં સ્થાપના કરી. બંગાળીઓના જાતીયજીવનની ધોધણા કરી. કેવી તે વખતની ઉન્માદિની શક્તિ! રાહુના કબજમાં પડતા ચન્દ્રની ફીણ જ્યોતિ કેવી મનોહરગ કેવી વિવાદમય હોય છે! બંગાળીઓ તે કદી વિસરી શકશે નહિ. તે દિવસ જેવી નિઃશબ્દ બલ-વતી વક્તૃતા બંગાળે કેદી સાંસળી હતી નહિ. છેલ્લી ઘડિ સુધી પણ સ્વદેશ-ધન્ય આનન્દમોહન! ધન્ય બંગાળુભિ! આનન્દમોહનનો અદમ્ય ઉત્સાહ, અસીમ ઉદ્યમ, અને ધર્મશાનની તુલના ક્યો મગશે! એ નિર્ભય, સ્વતંત્ર, એક ટરો વળગી રહેનાર કર્મવીરનો જોડો નહિજ મળે! ભારતમાતાને ખારશે બારશે એવા પુત્રો પ્રકટે!

અત્યારસુધી આપણે આનન્દમોહન ખસુને જીજ્ઞાસુઓ તપાસ્યા. આજ સુધારક રૂપે, શિક્ષા-વિભાગ અને રાજનૈતિકના ક્ષેત્રના અગ્રણી રૂપે એક

તેમણે કીર્તિ મેળવી છે, પરંતુ એ બધાંનું મૂળ જે ધર્મવિશ્વાસમાંથી ઉગે છે તે જોવું હજી બાકી છે.

જે વખતે મહાત્મા કેશવચન્દ્રસેન મહર્ષિદેવેન્દ્રનાથ ટાગોર સાથે મળીને બ્રાહ્મસમાજનો નવીન યુગ રચતા હતા તે શુભ ક્ષણે જે ધર્મપિપાસુ આત્મા બ્રાહ્મ ધર્મથી આકર્ષિત થયા હતા તેમાં આપણા આનન્દમોહન પણ એક હતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંજ તેમનું તે તરફ વલણ હતું. ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રી અને આનન્દમોહન બન્ને એ બન્નેએ સાથે કેશવચન્દ્રસેન પાસે બ્રાહ્મદીક્ષા લીધી.

કેશવચન્દ્રસેને જ્યારે “ ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મ સમાજ ” સ્થાપી ત્યારે આનન્દમોહન તન, મન અને ધનથી તેમની હુકે હતા; અને કેશવચન્દ્ર સેનની સાથે એકજ રટીમરમાં તેઓ વિલાયત ગયા હતા. ઈંગ્લંડથી પાછા ફર્યા પછી બંનેણા ઉર્સાદથી ધર્મના કામમાં મન રોકવા લાગ્યા. ત્યારથી ધર્મજ તેમની એક માત્ર સાધનાની વસ્તુ, તેજ એક તેમનું વાંછિત ધન અને જીવનકેશ યઈ પડ્યો હતો. મુંબાઈમાં શોક દર્શાવવા માટે મળેલી સભામાં મિ. વાન્ડેલએ તેમની ધાર્મિકતાની અમ્મી તારીફ કરી હતી. ધર્મના આદેશનું કામ ન હોય તો તેઓ જગણુ તેમાં હાથ નાંખતા નહિ. માત્ર જેમ પાણીમાં, વિદગમ જેમ વિયતમાં વિચરે તેમ ભગવદ્ભક્ત આનન્દમોહનનો આત્મા ધર્મમાર્ગમાં વિહરતો. શિશુમુધારણા અને રાજકીય આનંદોલનમાં તેમની શક્તિનું સામર્થ્ય તેમના આ ધર્મવિશ્વાસનેજ આભારી હતું.

અજ્ઞાપાસનામાં, ધર્મના પ્રસંગોમાં તેમને જે આનંદ, સંતોષ અને શક્તિ સ્ફુર્તા તેવા બીજા કોઈ કાર્યમાં ચતાં નહિ. તેમની જીવનચીણીને જે લક્ષિત અને મંથુર રૂપ જગમને મુગ્ધ કરી ગયો છે તે રવની રમઝડ ઉડવનાર અંગુલી તેમનો ધર્મ હતી. માનવદષ્ટિથી અગોચર રીતે બ્રહ્મમાં બીજા બોવાય છે, અગોચર રીતેજ તે અંકુરિત થાય છે, છતાં ફળપુલવતું વૃક્ષ બધાને મોહિત કરે છે, તેવીજ રીતે ધર્મબીજ માનવોથી અગોચર આનન્દમોહનના હૃદયક્ષેત્રમાં બોવાઈ તેવીજ રીતે અંકુરિત થયું અને જગતની આગળ આનન્દમોહન બન્ને એક ધર્મવીર, ધર્મવીર તરીકે જાણાયા. બ્રાહ્મ સમાજના પેપર, રાજ્યસભા અમંત્રી, શિક્ષાપદ્ધતિના સંસ્કારક તેઓ હતા. આ બધા કાર્યોમાં યોગદક્ષી તેમની શક્તિ છાંયી પેપરની, કાંઈ

હેમાં સાહસ ઉછળતું, શાથી ગૌરવ ધોપતું તે કોણ કહી શકશે? ધર્મના ગૌરવે જેના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું છે તે કદી આનન્દમોહન બસુની ભક્તિથી ભીંજાયેલી આંખો વિસરી શકશે નહિ અને તેજ આનન્દમોહનની હૃદયતંત્રીનો મહાન સુર, પામી શકશે. ધાર્મિક વિના ધર્મપ્રાણ મહાત્માને કોણ સમજી શકે? ભક્તિ અને વિનય એ આનન્દમોહનના ચરિત્રના ખાસ ગુણો હતા. જેમણે હેમની ભગવદ્ભક્તિ જોઈ છે, હેમને, હેમનું જીવન જીવતું જ છે.

દુઃખીયાનાં બેલી.

(' હા લાગ્યો ડુંગરમાં ફહાના ક્યાં જઈ વસીયે : ')

ભગવતી બાઈ મીરાંના એ ભજનની ધૂનમાં.)

ધા મુણીયે દુઃખીયાનાં વહાલાં ! બંધુ બનીયે :

બંધુ બનીયે રે એનાં બેલી બનીયે :

ધ્રુવ૦

એકજ જનનીનાં ગયાં : એકજ શિરછત્ર છવાયાં :

રંકભાંડુનાં રખવાળાં લેધયે :

ધા૦

બેલડીયાં બંદાંય બરોબર રહેવા સરખ્યાં શું સહોદર ?

દુઃખે દુઃખીયારાં આળાં અંતર ચાંપીયે :

ધા૦

દુઃખીયાંના ફેડી બંધન રચીયે ઉર આંગણું નન્દન.

દીનને હારે દયાસાગર રેલીયે :

ધા૦

દુઃખીયાંનાં દેવ સહાયક : દીનનાં તો સંતન સેવક.

રંકને પગલે પ્રભુ-લીલા ન્યાળીયે :

ધા૦

સૈયારી મીઝલસ ભરીયે : દૈયાંને હુલે ચહરીયે :

વિબુના વહાલપનાં રૂડાં જ્યોતિ વંદીયે :

ધા૦

સ્તેષપુર સિદ્ધિ.

ભારતવર્ષના અને વિશેષ કરી મુસલમાની રાજ્યના ઇતિહાસમાં દિલ્હીના બાદશાહ અકબરનું નામ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે હજુ સધી મુસલમાન બાદશાહોમાં અલનત જુદિમાન, નીતિકુશળ, દૂરદર્શી, યોગ્ય અને ન્યાયપ્રિય ગણાય છે. વાસ્તવમાં, બાહ્યાવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારની શિક્ષા અથવા કોઈ પણ જાતનો અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યા વગર, આવા મોટા રાજ્યના સ્વામી. યદ્ય એસવું અને પરસ્પરમાં વિરોધ દુશ્મનાઈ વધારનારાં રાજ્યોને જીતી પોતાને તાબે કરી તેનું એક મહાસામ્રાજ્ય સ્થાપવું, અને તેને વાસ્તે એવી નીતિનું અવલમ્બન કરવું કે જેથી તે રાજ્ય યુગયુગાન્તર લગી પ્રસિદ્ધ રહે, એ સહુ અઘોરિક જુદિનું કામ છે. હિંદુઓને જીતી જીતી પદવીઓ આપીને અને તેમને સન્માનિત કરીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવાં અને પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ હિંદુ રાજ્યો સાથે વિવાહસમ્બન્ધ જોડી પોતાનો પગ આગળ ફેરવે અને સાથેજ પોતાના ધર્મમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર કરી તેને હિંદુઓને અનુકૂળ રહે પર લાવવો કે જેથી ચુસ્ત મુસલમાનો સિવાય બીજો કોઈ વિરોધ ન કરી સકે, તે અકબરનીજ બાઅપદ્ધતિમાં લખ્યું હતું. જે અકબરની આ નીતિ તેની પાછળ પણ આલી દોત અને ઓરઝંજોળે પોતાના ચુસ્તપણાથી તેમાં ઉઝડપાસટ ન કરી દોત તો આજ સુધી ભારતવર્ષમાં મુગલોનુંજ રાજ્ય હોત; હિંદુ રાજ્ય કદાચિત. દિલ્હી નામ માત્રનુંજ રહ્યું હોત. પરન્તુ ઈશ્વરની બલવાન મન્દિર આગળ કોનું આસે છે કે તેજે જે ધાર્યું હોય છે તેજ થાય છે. ગમે તેમ હો. પણ અકબરની પ્રયત્ના, તેની નીનિકુશળતા અને જુદિને માટે સઘને વાસ્તે રહેશે. અને ઓરઝંજોળે સઘને વાસ્તે નિન્દિત રહેશે. કારણ, અકબરની નીતિથી ઉલંઘા આલીતે તેજે ભારતવર્ષના મુસલમાની રાજ્યની જગ પોતાને દાયે ઉખાડી નાંખી.

આજનો વિષય અકબરનું જીવન અર્ધિન લખવાનો નથી. તેના રાજ્યની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ સર્વે ઇતિહાસપ્રિય લોકોને પૂર્ણ રીતે માન્ય દશે. આજ તેની એક રાજધાનીના વિષયમાં કંઈક લખવા હવ્વા છે. અકબરે ખેલાયે તેની રાજધાની દિલ્હીમાં અને પછી આમમાં

કરી. સંસારમાં આહે ગમે તેવો કાષ્ઠ મોટા પ્રતાપી બળવાન અથવા ધન-
વાન હોય, પણ તેને પણ કંઈ કંઈ વાંચણઓ હોવાનું કરે છે. અક-
બરને બધું હોવા છતાં પણ સન્તાન ન હોવાથી અથવા એમ કહીએ કે
બેવાર થઈને જીવતાં ન રહેવાથી મોટી માનસિક વ્યથા હતી. આમાંની
દક્ષિણપશ્ચિમ તરફ - ૨૪ માઈને છેટે એક ન્હાનાં સરખા ગામમાં એક
પ્રસિદ્ધ ફકીર શેખ સલીમ ચિસ્તી રહેતો હતો. તેણે અકબરને એવો આ-
શિર્વાદ દીધો હતો કે ત્હને એક પુત્ર થશે. ઈ. સ. ૧૫૬૯ માં, જ્યારે
અકબર રણથંભોરનો કીલ્લો જીતી પાછો આવ્યો ત્યારે તે ચિસ્તીની મન્ત્ર-
રતપર કેટલીકવાર ગયો હતો અને દસ દસ વીસ વીસ દિવસ સુધી રહ્યો હતો.
આ વખતે વખત જવાનું પરિણામ એ થયું કે સાં તેણે પોતાને રહેવાને
વાસ્તે એક સ્થાન બનાવરાવ્યું. શેખ સાહેબે એક મસજિદ અને મંદીર
બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. દેખાદેખી, અકબરના મંત્રીઓ અને દરબારીઓએ
પણ પોતા પોતાને રહેવાને વાસ્તે સ્થાન બનાવરાવ્યાં. મ. ૧૫૭૨ માં જ્યારે
અકબર ગુજરાત જીતી સાં પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે તે સ્થાનનું નામ
ક્રુતેહપુર રાખ્યું. પહેલાં ત્યાં જે ગામ હતું તેનું નામ સિદ્ધી હતું. તેટલા વાસ્તે
ધતિહાસમાં તે સ્થાન ક્રુતેહપુર સિક્કિને નામે પ્રખ્યાત છે. તે વર્ષમાં અકબરની
રાણી જોધાબાઈને ક્રુતેહપુરમાં એક પુત્ર પ્રસન્ન્યો; જેનું નામ શેખ સાહેબના
માન ખાતર સલીમ રાખવામાં આવ્યું. આગળ જતાં આ સલીમ જહાંગીરના
નામે પ્રસિદ્ધ થયો. આ અવસરપર અકબરે આ જગાપર બીજા ધણા રાજ-
પ્રાસાદ બનાવરાવ્યા અને ચારે તરફ એક પાટી પથ્થરની દીવાલ બંધાવ-
રાવી ત્યારથી તે વિશેષ કરી અદિ રહેવા લાગ્યો. પ્રસ્તુ કાળ ધણે બળ-
વાન છે. તે કોઈ વસ્તુને સદા એકજ અવસ્થામાં નથી રહેવા દેતો. પોતાના
ચર્ચલ અને કુર હાથોથી કંઈને કંઈ ઉલટફેર કરાજ કરે છે. જ્યાં એક
વખત મોટા મોટા રાજપ્રાસાદો હતા, ત્યાં હાલ ખડોર નજરે પડે છે. તે
ક્રુતેહપુરને હાલ જોઈને પૂર્વકાલની રાજધાનીનો અનુમાનજ માત્ર કરી
શકાય છે. કેટલાક દીન સુધી ક્રુતેહપુરની અવસ્થા ધણી મન્દ હતી, પણ
લોર્ડ કર્ઝનની કૃપાથી મરામત ચંદ્ર છે અને આજ છે કે હવે પણ તેવાં
સ્થાન આગળને માટે સુરક્ષિત ચતાં જશે. કદી આજા જવાનો અવસર
મળે તો અવશ્ય ક્રુતેહપુર જોવાની તક યુગાવવી નહિ. તે સ્થાન જોવા
જતાં જે કદ ઉદાવનું પડશે તે વળી રહેશે.

આ નગર કહી ગયા છેએ તેમ આગ્રાથી ૨૪ માઈલને છેટે છે. અને આગ્રાથી શ્વેતપુર સુધી એક સારી પાકી સડક બનાવેલી છે; જેની બંને બાજુની સુંદર ઝાડોની પંક્તિઓ પોતાની શીતલ છાયાથી પથિકોના શ્રમને દૂર કરે છે. આ નગર ઈ. સ. ૧૫૬૯ અને ૧૬૦૧ ની વચ્ચે કરવામાં આવેલું છે. તેની ત્રણ બાજુપર ઉચી પાકી દીવાલ છે, જેમાં ૬-૭ મોટા મોટા દરવાજા છે. આ નગર જેતાં એમ માન્ય પડે છે કે અકબરના મૃત્યુ પછી તે નગર છોડી દેવામાં આવ્યું હોય અને પછીથી કોઈ વચ્ચું ન હોય. જે એમ રાક્ષીય ચિંતીની મનઃ અને જાગે મસજિદ ત્યાં ન હોત તો આજે લોકો તેને બુલી પણ ગયા હોત. અને જેટલાં રાજ-પ્રાસાદો હાલ ત્યાં વર્તમાન છે તે સઘળા અણેરનાં અણેર માત્રમ પડતાં હોત. પરંતુ ઇશ્વરની કૃપાથી ઘણા ખરા પ્રાસાદો ત્યાં હાલ જેમના તેમ વર્તમાન છે, અને અંદિયાં દિંદી મરઘરે લાખો રૂપિયા ખર્ચીને તેનો છૂંટાદાર કરાવ્યો છે, જેથી તેની અવસ્થા હાલ ઘણી સારી છે. ત્યાં જેટલાં ભવન આ સમયે મોજૂદ છે, તે સઘળાં લગભગ લાલ પથ્થરનાંજ બનેલાં છે; તે પથ્થર નિઠ્ઠના પદાડોમાંથી ખોદી આણવામાં આવતા હતા. અકબરે બનાવરાવેલી ઇમારતોમાં પ્રાચ: એજ જેવામાં આવે છે કે તેજે લાલ પથ્થરથી ઘણું કામ લીધું છે. મેં મરમર નામ માન્યોજ છે.

૬

આગ્રાથી એક સડક શ્વેતપુર તરફ ચાલી છે. ત્યાંથી નગરની અંદર જતાં બે સડકો મળે છે. તેમાંની એક નગરની દક્ષિણપશ્ચિમ તરફ ચાલી જાય છે અને બીજી રાત્રી મહેલની તરફ આવે છે. આ સડકની બંને બાજુપર પેટાં દુકાનો અને ન્દાના ન્દાના મકાનો હતાં અને એક પ્રકારનું ન્દાનું બજાર હતું. અહિં પેટાં જે જેવા લાયક સ્થાન મળે છે તે દીવાને-આમ છે. તેની પૂર્વ તરફ એક મોટો વિશાળ મોડ છે; જે લગભગ ૩૬૮ ફીટ લાંબો અને ૧૮૧ ફીટ પેટાં છે. અને પશ્ચિમ તરફ એક ખુલ્લું મેદાન છે. જેમાં પેટાં એક સુંદર વાટિકા હતી. આ જગ્યાએ રાજ્યવનો તરફ જવાનો એક રસ્તો પણ પડે છે.

પૂર્વવાળા મોડની ચારે તરફ બેડકો બનાવવામાં આવી છે; જેની ઉપર હવે રાખવામાં આવ્યાં છે. દીવાને-આમના તામચી જે સ્થાન.

પ્રસિદ્ધ છે તે ૩૦ ફીટ લાંબું અને ૨૧ ફીટ પહોળું છે. તેની ચારે બાજુએ એક દસ ફીટ પહોળો વંડો બાંધેલો છે. પૂર્વવાળા વંડાના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે અને વચમાં હાલ પર્યટની સુંદર ભાગી બનાવેલી છે. તે બન્ને ભાગોની વચમાં ન્યાયાધીશ બાદશાહને બેસવાનું સ્થાન હતું. દીવાને-આમનો બેડે બીજી મોટી મોટી બેઠકો છે. જેમાં લાખો મનુષ્યો બેસી શકે છે. હાલ તે બેઠકો તદ્દન ખરાબ થઈ ગઈ છે. દીવાને-આમની બનાવટમાં કોઈ પ્રકારની વિશેષતા નથી. દિલ્લી અને આગ્રાના કીશામાં જેવી છે તેવીજ બનાવટ તેની પણ છે.

દીવાને-આમના પૂર્વવાળા ચોકમાં, જ્યાં થઈને આવવાનો રસ્તો હતો, ત્યાં પાછા ચાલ્યા જવાથી એક બીજો ચોક મળે છે. તે દીવાને-આમની બરોબર દક્ષિણમાં છે અને ત્યાં આગળ સડક, ગોળ થઈને ગયેલી છે. આ બીજો ચોક ૪૨૬ ફીટ લાંબો અને ૨૧૦ ફીટ પહોળો છે. તેની દક્ષિણ તરફ અકબરનું દફતરખાનું હતું અને ઉત્તર તરફ તેને રહેવાનું સ્થાન હતું. રાજકોજનાં કામમાં જરૂરનું છે કે દફતર કાર્યકર્તાની સાથેજ હોવું જોઈએ. આ દફતરખાનું ૪૪ ફીટ લાંબું અને ૨૮ ફીટ પહોળું છે. અને તેની ચારે તરફ ૧૮ ફીટ પહોળો એક વંડો છે. તેની પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ એક એક અને ઉત્તર તરફ ત્રણ દાર છે. તમા દક્ષિણ તરફ ત્રણ ખડકીઓ છે. વચમાંની ખડકીમાં એક બેઠક કરવામાં આવેલી છે, જ્યાંથી તે પહાડી દેશની શોભા ઘણી રમણીય દેખાય છે. આ દફતરખાનાના દક્ષિણપૂર્વ ખુલ્લામાં એક ગોળ સીંચી છે. જે પર થઈને અગાસી પર જવાનો રસ્તો છે. આ ભવનની બનાવટ બે કે સાધારણ છે, તોપણ પર્યટર કામ સાફ કરવામાં આવ્યું છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યાં કોણ જાણે કેટલા બધા બહુમુલ્ય કાગળો, રાખવામાં આવતા અને હાલ એક સમય એવો પણ છે કે જ્યાં હમેશાં જાડું સુદાં કહાડવામાં આવતું નથી.

ઉપર કહ્યું છે કે દફતરખાનાની ઉત્તર તરફ અકબરને રહેવાનું સ્થાન હતું; જેને લોકો હજી સુધી મહેલે-ખાસ કહે છે. કેટલાકોનું એવું માનવું છે કે પહેલામાં પહેલાં આજ સ્થાનો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. દફતરખાનાની બરોબર સામે અકબરનું ખ્યાબગાહ (રાયનાગાર) છે. તે એક ન્દાનો સરખો ખંડ છે, તે ૧૪ ફીટ લાંબો અને તેટલોજ

પહેળાં છે. અહિંથી જોવાબાદ, સુલતાના બેગમ, મરિયમ આદના પ્રાસાદે અને મહેસો તરફ જવાને વાસ્તે છોની સડક બાંધેલી હતી, પરંતુ હાલ ઘણી જગ્યાએથી તે તૂટી ગઈ છે. ખ્વાબગાહની જગ્યા સદેહ વિના ફતેહપુરસિક્કીમાં સર્વ સ્થાનોમાં ઉત્તમ હતી તેની બનાવટ અને ચિત્રકારી હજી સુધી મનને મોહિત કરે છે. આની બરાબર પાછળ એક ખીજો ખંડ છે, જેમાં એવું કહેવામાં આવે છે કે, એક સાધુ, જેને અકબર ચાહતો હતો, તે રહેતો હતો. તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે સુંદર સુશોભિત અક્ષરમાં શાસનીની સુશોભિત શયેરો લખેલી હતી; જેમાંથી કેવળ નીચેનીજ વાંચી શકાય છે:—

ફરો એવાને તોરા આદિન: સાબુદરે જ્વાં,
ખાકે દર્માદે તોરા સુર્મ: કુનદ દૂરલખેન;
કિસરે શાહસ્ત: બ હર બાબવ અજ ખુદ બરી,
સખુને નેસ્ત દરી બાબકિ ખુલદેસ્ત બરી.
ગુરુ-એ-શાહ નશીનો ખુશો મંતખુઓ બંલન્દ,
હર્દ: દર કિતબે હ જિતતે આજા નરમીન;
ચૂં માલિકે હરાકે કુનદ સિજદ એ-ખાકે દરે દુ,
શિજદ અવ ખાસિયતે ખાકે દરત જુદર: બખે.

કોટલીની કારે બાજુએ ધ્યાનપૂર્વક જોતાં જણાય છે કે એમાં આ મેટાં મેટાં ચિત્રો ચિત્રરેલાં હતાં, પણ એમાંથી હાલ એક પણ પૂરું નથી. કેટલાંક તો પૂર્ણ નહ યઈ ગયાં છે. પરંતુ, જે છે તે જોતાં એમ માલૂમ પડે છે કે ને હિંદુઓના દેવી દેવતા તથા અન્ય દુષ્ટોનાં ચિત્રો દર્શો. એક સ્થાને ખુદ દેવની મૂર્તિ છે. ખીજાં સ્થાનોપર નાવો બનાવેલી છે. કોઈ ઠેકાણે હરિજનો રીકાર થઈ રહ્યા છે અને કોઈ ઠેકાણે શોકો ઉભા છે. દર્શકાસમાં આ વ્યત્ક્રમિદ છે કે અકબરની પાસે ચિત્રોનો સારો મંમદ હતો. તેથી મંબલિત છે કે તેમાંથી કોઈ ચિત્રોની નકલ ત્યાં બનાવરાવી હોય. ગમે તેમ હોય, પણ તે કોટલીને સુંદર અને મનોહર બનાવવામાં કોઈ પણ વાતની ખાતરી સંખવામાં આવી નેહાતી એક તરતજ માલૂમ પડે છે.

ખ્વાબગાહની બરાબર સામે એક નગાવ છે, જે ૨૯૫ ફીટ લાંબું

પહોળું છે. તેની ચારે તરફ પગથીઆં મૂકેલાં છે અને વચમાં એક હંચી અંગાંસી છે; જે પર જવાને વાસ્તે એક પૂલ બાંધેલો છે. તેની પહોળાઈ કેવળ ૨૦ ઈંચ છે. આ તળાવમાં પાણી નહેરોમાંથી આવતું હતું. અને તળાવને સ્વચ્છ રાખવા માટે ઉત્તર તરફ એક છીંક રાખવામાં આવ્યું હતું, જેમાંથી પાણી ખરાબ થતાં કદાહી નાખવામાં આવતું.

આ તળાવના ઉત્તરપૂર્વના ખુણા તરફ સુલતાના બેગમને રહેવાનું સ્થાન હતું અને તેની સાથેજ એક બગીચો હતો, જે દીવાને-આમની પશ્ચિમમાં પડે છે. તળાવના ઉત્તરપશ્ચિમ ખુણા તરફ છોકરીઓને બણવાની સ્કૂલ છે. તે બંનેની વચમાં અને તળાવની બરાબર ઉત્તરે એક સડક છે જેમાંથી બંનેમાં આવવા જવાનો રસ્તો છે.

સુલતાના બેગમનો મહેલ બહુ ન્હાનો છે. અર્થાત્ અદરની કોટડી કેવળ ૧૩ ફીટ લાંબી અને લગભગ તેટલીજ પહોળી છે. પરંતુ બનાવટ તેની એવી સુંદર અને મનોહર છે કે મિ. ૧૪૭૦૦૦ના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેનાથી અને ખીરખસના બવનથી વધારે સુંદર અને મનોહર કામની ખીજી કોઇ ઇમારત અકબરની બનાવેલી નથી. તેનાથી અધિક સુંદર અને સારી વેલ બુટ્ટીનું કામ કદાચિતજ નગરે પડે છે. તેનાપર વિશેષતા એ છે કે એતું અધિક પણ કામ નથી કરવામાં આવ્યું કે જેથી તે ખરાબ દેખાય. થાંભલાપર અને છતોપર અત્યંત સુંદર વેલ બુટ્ટીઓ કદા-કદામાં આવેલી છે. કંદિ બગીચો બનાવેલો છે, કંદિ ઝરણાં વહી રલાં છે, કંઈ પશુપક્ષી જલવિહાર કરે છે, અને કંદિ ઘનધોર જગલનાં ચિત્રો ખેંચવામાં આવ્યાં છે. ટૂંકામાં તે ધ્યાનપૂર્વક જોવા જેવું છે.

તેની બરાબર સામે છોકરીઓને બણવાની એક સ્કૂલ હતી, જેમાં બે ખંડ હતા. તેમાં શાહમદીઓ અને હમરાવોની છોકરીઓ વાંચવું લખ-વું શીખતી હતી.

તે સ્થાનની બરાબર પશ્ચિમમાં એક સ્થાન છે જે "પંચ મહેલ" ના નામથી ઓળખાય છે. તેની બનાવટ વિચિત્ર છે. તેમાં પાંચ ખંડ છે. પહેલા ખંડમાં ૮૪, બીજામાં ૫૮, ત્રીજામાં ૨૦, ચોથામાં ૧૨ અને પાંચમામાં ફક્ત ૪

ચાંલકા છે. તેની ઉંચાઈ લગભગ ૧૦ ફીટ છે. પરંતુ ખેસવાનું સહી ઉંચું સ્થાન તેનાથી ૧૫ ફીટ નીચું છે, કેમકે ઉપર જતાં ધુમ્મટ બનાવી દેવામાં આવ્યો છે. આ “પંચ મહેલ” શા અભિપ્રાયથી બાંધવામાં આવ્યો હતો તે કંઈ સમજાતું નથી. સંભવ છે કે ગરમીના દિવસોમાં અકબર ત્યાં પોતાના સ્નેહી મંત્રિઓ સાથે બેસતો હોય. તેમાં આવવાને વાસ્તે એક બારણું મુકેલું છે, તે પરથી એમ સમજાવે છે કે ત્યાં અકબરની બેગમો રહેતી હોય. ગમે તેમ હો પણ, જગા મુંઢર અને સોદામણી છે અને તેના ઘોરા-પર બેવાથી ચારે તરફનો દેખાવ સારો માલૂમ પડે છે..

આની પૂર્વે એક મોટો ચોક છે, જેમાં પચીસી રમવાને વાસ્તે પથ્થરની ચોપાટ બનાવવામાં આવી છે.

કર્નલ ટાડ લખે છે કે વર્ષમાં એક દીવસ બાદશાહિ મહેલોમાં બગ્ગર ભરવામાં આવતું જેમાં વિકેતા અમીર ઉમરાવ અને સર્દારો તથા દરબારીઓની મહિલાઓ અને કન્યાઓ રહેતી અને કેતા અકબરની બેગમો, અકબર પણ વેશ બદલી તે ક્યવિધે બેસતો હતો. પરંતુ વાસ્તવમાં તો તે રાજપૂત સ્ત્રીઓનું સતીત્વ ક્ય કરવાને વાસ્તે વેશ બદલતો હતો. તે તે મહિલાઓમાંથી એકને પસંદ કરી લેતો અને તેમને મહેલ સૂંચી લઈ આવવાનો બાર દાસીઓને સોંપી પોતે ચાલે જતો જેથી તે બેઠ કોઈ બીજું જાણવા ન પામે. તે મહેલું પણ એક બગ્ગર બંદતો જેમાં પોતે ખુફી રીતે ચીંજે ખરીદવા જતો. અકબરને આ કુત્સિત નીચ કર્મનું ૧૬ બિકાનેરના રાજકુમાર પૃથ્વીરાજની સતી સાધ્વી પત્નીએ ચખાડ્યું હતું. એક વર્ષ આ સ્ત્રી સતી પણ તેની જાળમાં ફસાઈ ગઈ અને ત્યારે તેણીએ બેસું કે મને દગો કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે તે કટાર કાઢી અકબરના સામી યઈ અને કહ્યું “ ૩ નીચ નરાધમ ! આજ તને સમાપ્ત કરી તારાં આ કુત્સિત નીચ કર્મને સદાને વાસ્તે રસાનપ્રમાં ખેંચાડીશ.” અકબર બચીને થઈ તેના પગમાં પડ્યો અને કામા માગી તેણે તેની સાથે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજથી તું આ કર્મ છોડી દેશ. દમારા પાકેને વિદિન દગો કે આજ પૃથ્વીરાજ, જેની ધર્મપત્નીએ પોતાના આવા સાદસ અને સતીત્વ ધર્મનો પરિચય આપ્યો, તે પ્રતાપસિંહનો પૂર્વ સદાયક હતો. તેની દમિનાશક્તિએ આન સૂંચી પ્રતાપને પોતાના પગ પર દડાખ્યો. હજુ પણ આમાં આ રમ્યાન.

જોવામાં આવે છે. અકબરનો અનન્ય ભક્ત અબુલ ફઝલ લખે છે કે બાદ શાહ આ બંજારમાં એટલા વાસ્તે ભંતો હતો કે દેશની અવસ્થા કેવી છે તે માલૂમ પડે.

આ પચીસી ચોકની બરાબર ઉત્તરે દીવાને ખાસની બનાવટ વિચિત્ર છે. બહારથી જોતાં આ ભવન બે ખંડનું માલૂમ પડે છે. પરંતુ પહેલા ખંડની બરાબર વચમાં એક સિડી છે. ત્યાં આગળથી ચાર રસ્તા ચાર તરફ છે. વચમાં એક સ્થાન ખેસવાને માટે બનાવેલું છે. દીવાને ખાસની બનાવટમાં વિશેષતા એ છે કે અંદર ખેસી બહારનું સઘળું જોઈ શકાય છે. પણ બહારથી કોઈ નથી જાણી શકતું કે અંદર શું થાય છે. ઉપરના ખંડમાં ચાર તરફ ચાર ખેડકો છે, જ્યાં એવું કહેવામાં આવે છે, કે અકબરના મન્ત્રીઓ ખેસી કામકાજ કરતા હતા અને અકબર વચમાં ખેસી તેમની વાતો સાંભળતો અને પોતાની સમ્મતિ આપતો હતો.

ઇતિહાસમાં આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે ઈ. સ. ૧૫૭૫ માં અકબરે એક ઇખાદતખાતુ બનાવરાવ્યું હતું, જેમાં બિન બિન ધર્મના લોકો એકઠા થતા અને આપસમાં વાદવિવાદ કરતા હતા તથા અકબર તે સર્વની વાતો સાંભળતો. એવું કહેવાય છે કે તે ઘરમાં ચાર ખંડ હતા, જેમાં ધાર્મિક લોક તથા અકબરનો અમાત્ય વર્ગ ખેસતો હતો અને વચમાં અકબરને ખેસવાનું સ્થાન બનાવેલું હતું. અહિં અકબર દર શુક્રવારે આવતો અને અહિં અબુલફઝલ, ફૈઝ અને બીરબલ સાથે અકબરને ઘણી મિત્રતા થઈ હતી. સર્વ ધર્મની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં અકબરની ધર્મ ચુસ્તતા હાંવા લાગી અને તે એટલે સુધી વધી કે ફૈઝ અને અબુલ ફઝલની સહાયથી તે પોતાને પૃથ્વીપર ઇશ્વરનો દૂત માનવા લાગ્યો. અને સર્વની પ્રભુ કરવા લાગ્યો. અકબર માનતો હતો કે જે વાંતને મન સાત્ર ન માને તેને કદી હાથી ન મનાવવી જોઈએ. સતી. બંધ કરવામાં તે તેજ કારણથી દત્તચિત્ત થયો. અકબરના દરબારમાં નરહરિ નામનો એક કવિ હતો. જ્યારે ગૌહત્યા ઘણી વધી ગઈ ત્યારે તેણે એક દીવસ ઘણી ગાયો એકઠી કરી અને તે બધીના ગળામાં એક ચીક્રી લટકાવી અને તેના પર આ છંપય લખી દીધી:—

ચરિદુ દન્ત તૂનં દળહિં તાહિ નહિં મારી સકઈ કોઈ,

દમ સન્તત તૂન ચરહિં ઉચ્ચરહિં દીન લોઈ;

અમૃતપય નિત સવહિં બન્ધ મહિ યમ્બન ભવહિં,
 હિન્દુન મધુર ન દેહિં ક્લુક કુરકહિં ન પિપાવહિં.
 હહિ નરહરિ મુનુ સાહ બર બિનવત ગડ બરે કરન,
 દોહિઅપરાધ મોહિ મારિયતુ મુયક ચામ રોવત ચરન.

અકબર સાંથી જતો હતો સારે તેણે ધણી ગાયોને ઉભેલી જોઈને તેનું કારણ પૂછ્યું. નરહરિએ કહ્યું તે કંઈ પ્રાર્થના કરવા આવી છે. પછી ચિટ્ટીમાં લખેલી કરુણામય પ્રાર્થના વાંચી અકબરે પોતાના રાજ્યમાંથી ગોવધ બંધ કરાવરાખ્યો, જેથી હિંદુઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

અસ્તુ, આ હખાદતખાનું અકબરના પંડી પણ રહ્યું હોત તો સમજું દિદુ ભારતવર્ષ આજ એક ધર્મી હત. કેટલાકોનું એમ કહેવું છે કે દીવાને-ખાસજી હખાદતખાનું હતું, પરંતુ તે મહેસોની વચ્ચે હોવાને લીધે સંભવિત નથી લાગતું.

મિ. સિમથનું એવું માનવું છે કે તે પ્દેશાંદીવાને-આમની મામેવાળા ચોકમાં હતું. ગમે તે હો. પરંતુ હજી સુધી એવું સ્થાન નથી મળ્યું કે જેને આપણે હખાદતખાનું કહી શકીએ.

ઉપર જે “પંચમહેલ” નું વર્ણન થયે ગયું છે, તેની બરાબર ઉત્તર તરફ એક મોટો ચોક છે, જેને એક છેડે દરિયાકાંઠો હતો. “પંચમહેલ”ની દક્ષિણે મરિયમ બેગમને રહેવાનો મહેલ છે, જે હાલ “મુનવરે મકાન” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ બીબી મરિયમ કોણ હતી તેનો બરાબર પત્તા લાગતો નથી. કેટલાક દત્તિદાસગ્રંથો કહે છે કે, તે પોર્ટુગીસની રહેનારી એક ક્રીશ્ચિયન સ્ત્રી હતી; પરંતુ અકબરના સમયના લખાણેલા દત્તિદાસોમાં તેનું વર્ણન કંદિ પણ મળતું નથી. આઈને-અકબરીમાં બપ્તાં અકબરની સ્ત્રીઓની નામાવલી આપી છે, ત્યાં કોઈ ક્રીશ્ચિયન સ્ત્રીનું વર્ણન નથી. આઈને-અકબરીમાં અકબરની નિમ્ન લિખિત સાત સ્ત્રીઓનાં નામ મળી આવે છે.

(૧) મુલનાના રક્ષિયા બેગમ (મિર્જા દિંદાસની પુત્રી). તે ૮૪ વર્ષની યુવતી મરી ગઈ. તેને કંઈ સંતાની નહોતી. પણ તેણે શાહજહાને પોતાને હાથે પાંખો દત્તો અને ઉછેરો દત્તો.

(૨) સુલતાના સલીમા બેગમ તે બાબરની દીકરી ગુલશખ બેગમની પુત્રી હતી. ખેલાં સલીમા બેગમનો વિવાહ જૈરામખાં સાથે થયો હતો, પરંતુ તેના મૃત્યુ પછી અકબરે તેની સાથે પોતે વિવાહ કર્યો, તે કવિતા સારી કરી બાજુતી હતી. તેણે પોતાની તખલ્લુસ “મખ્સૂરી” રાખી હતી. ઔર-ફઝૂલની પુત્રી જેબલિસાએ પણ પોતાનું એજ નામ રાખ્યું હતું.

(૩) આમેરના રાજા બિહારીમલની કન્યા અને રાજા ભગવાનદાસની પહેન. અકબર તેની સાથે સાબરમાં પરણ્યો હતો. તેને મરિયમુન-જમાનીની ઉપાધિ હતી.

(૪) અબદુલ ખાસીની સુંદર સ્ત્રી.

(૫) ખીખી દીલતશાહ.

(૬) અબદુલખાંની કન્યા.

(૭) મીરાં, મુબારક શાહની કન્યા.

જો મરિયમુન-જમાનીનેજ મરિયમ માની લઇએ તો અકબરની ખીજ કાઈ હિંદુ બેગમ નહોતી, કે જેને વાસ્તે “જેધાબાઈ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ મહેલ બનાવવામાં આવે. ટાંડ પોતાના રાજસ્થાનમાં લખે છે કે અકબરનો વિવાહ જેધપુરના રાજાની કન્યા સાથે થયો હતો અને જહાંગીરનો આમેરના રાજાની કન્યા સાથે. આમ હોવાથી કંઈ નિશ્ચિત નથી કહી શકાતું, પરંતુ વિશેષ પ્રમાણે ન મળવાથી આપને અકબરીનીજ વાત સત્ય માનવી પડશે. મરિયમ નામની પત્ની અકબરને અવસ્ય હતી, પણ તે હિંદુ હતી કે નહિ તે સમજાતું નથી. અસ્તુ, ગમે તેમ હો, જે સ્થાન આ સમયે મરિયમના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં કેટલાક ખંડ છે. તે સર્વમાં રંગતું કામ ધણુંજ સુંદર દરવામાં આવ્યું હતું. ઉપર લખી ચુક્યા છેએ કે અકબરને તસવીરોનો ઘણો શાખ હતો. હજુ કહેવાય છે કે આ ભવનમાં શાહનામાના ચિત્રો કહાડેલાં હતાં, પરંતુ હાલ તે એટલે સધી નષ્ટ થઈ ગયાં છે કે, તેમાં કંઈ વાત બાકીજ નથી રહી ગઈ. ઉપરના ખંડની છત રંગેલી છે અને વચમાં વચમાં ફેંટની બનાવેલી શેરો પણ લખેલી હતી. આ સઘળા બાબતો પર ધ્યાન આપતાં એમ નિશ્ચય થાય છે કે આ મહેલ સલીમા બેગમનો હતો. તેની સાથેજ બગીચો, સ્નાનગૃહ આદિ બનાવવામાં આવેલાં છે.

આ ભવનની બરાબર પશ્ચિમ તરફ જોધાબાઈનું ભવન છે. ઉપર કહી ગયા છે એ કે આઈને અકબરી અનુસાર અકબરે પોતાનો વિવાહ આમેરના રાજાની કન્યા સાથે કર્યો હતો, પરંતુ બીજાં પ્રમાણો જોતાં તે વાત સત્ય નથી જણાતી. કર્નલ ટાડનો ઇતિહાસ તેની વિરૂદ્ધ કહે છે. રક્ષક થાતે આશ્રમગીરીમાં અકબરની દિંદુ સ્ત્રીનું નામ જોધાબાઈ પ્રસિદ્ધ છે, જે જોધપુરના રાજાની કન્યા હતી. દંતકથાઓ પણ તેના પક્ષમાં કહે છે. એથી સંભવિત લાગે છે કે અકબરના દીકરા સલીમનો વિવાહ આમેર થયો હોય અને તેણે પોતે પોતાનો વિવાહ જોધપુરમાં કર્યો હોય. તે સમયના રાજા પૂતો કે જેમણે અકબર સાથે સંબંધ જોડ્યો હતો, તેઓ કહે છે કે તેમણે તેમને રાજકન્યાઓ નહોતી આપી, પણ અકબરને પ્રસન્ન રાખવાને અને સાથેજ વંશની પવિત્રતા રક્ષવા માટે તેમણે દાસીપુત્રીઓ, રાજકન્યાઓ કદિને આપી હતી. આ વાતોમાં ક્યાં ક્યાં સત્યતા છે તે નથી કહી શકાતું. પરંતુ જો દાસીપુત્રીઓ આપવામાં આવી હોય તો પણ કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી અસ્તુ, જોધાબાઈનો રાજપ્રાસાદ ફતેહપુર સિક્રીના સર્વ ભવનોમાં મંદિરો છે. તેના સમાન બીજાં કોઈ ભવન નથી. તેપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જોધાબાઈને અકબરને ત્યાં સર્વથી અધિક સન્માન હતું. આ ભવનની બનાવટ તદ્દન દિંદુઓ જેવી છે. પ્રાસાદમાં આવવાનો મુખ્ય માર્ગ પૂર્વ તરફથી છે. અંદર જતાં એક મોટું મેદાન મળે છે. તેની વચમાં એક નાનો સરોવો કુણ્ડ હતો અને સામેના ચોકમાં કોઈ દેવતાનું મંદિર હતું. ઉત્તર તરફ બેસવાને વાસ્તે બેઠકો અને હવાઈ મહેલનો નીચેનો ભાગ છે. દક્ષિણ તરફ બેઠકો અને રનાનાગર આદિ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફથી ઉપર જવાનો માર્ગ છે. બીજા ભવનની બનાવટ પણ નીચેની માફક છે. ચારે દીશાઓ અને ખૂણાઓમાં કોટડીઓ છે અને સર્વની વચમાં મોટા મોટા ચોક છે. ઉત્તર તરફ હવાઈ મહેલ છે, જે ત્રણ બાજુએ પથ્થરની મોટી મોટી જાળીઓથી ઘેરાયેલો છે. આ પ્રાસાદની બનાવટ મુંદર, માદો અને દિંદુ ઢઠ્ઠાની છે. બહારથી જોવાથી તે મહેલ બરાબર રાજપૂતાનાના મહેલો જેવા દેખાય છે. તેની નકલ જલ્દાંગીરે આગ્રાના દીવામાં બનાવરાવી હતી, જે તેની દિંદુ બેગમને વાસ્તે હતી, અને જે “જલ્દાંગીરી મહેલ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

જોધાબાઈના મહેલની બરાબર પશ્ચિમના એક મકાનની બરાબર

ઉત્તરે રાજા બીરબલને રહેવાનું સ્થાન હતું. એ રાજા બીરબલની કન્યાનો મહેલ હતો એમ કહેવાય છે. ક્રતેપુર સિક્કીમાં જેટલાં સ્થાન અકબરે બનાવરાવ્યાં છે તે સર્વમાં, અમે આગળ લખી ગયા છીએ તેમ, રાજા બીરબલ અને સુલતાના બેગમના ભવનોની બનાવટ સર્વથી ઉત્તમ અને મનોહર છે. બીરબલના નામથી કોઈ હિંદુ ભાગ્યેજ અજાણ્યો હશે. તે કાલપિનો રહેવાસી હતો અને જાતિનો બ્રાહ્મણ હતો. તેનું પૂર્વ નામ મહેશદાસ હતું. તેની ખુદી ઘણી તીવ્ર હતી. અને તે કારણને લીધેજ અકબરે તેને આટલું ખર્ચ સન્માન કર્યું હતું. સર્વ હિંદુ પારિવર્તમાં અકબરને જેટલો બીરબલ વહાલો હતો, તેટલો બીજો કોઈ નહોતો. જે સમયે યુસુફજી લોકોએ બિઝેર અને સવાદમાં વિદ્રોહ કર્યો તે વખતે બીરબલ અને અબુલફઝલ નિર્વાચીત થયા. અન્તે બીરબલને પસંદ કરવામાં આવ્યો. અકબરને આ વાત રૂચિર ન લાગી તોપણ માનવી પડી. દુર્ભાગ્યવશ લદાખમાં તે આડે હજાર માણસો સાથે માર્યો ગયો. તેના મૃત્યુના સમાચાર જે સમયે આગ્રે પહોંચ્યા ત્યારે કોઈને એટલું સાહસ ન થયું કે તે આ ખબર અકબર સુધી પહોંચાડે. તે દિવસમાં હિંદીનો પ્રસિદ્ધ કવિ કેશવરામ ઓઝ્ઝાના દરબાર તરફથી પ્રવિણરામ પાતુરીની સાથે અકબરને ત્યાં ગયો હતો. સર્વ લોકોએ તેની ખુદ્દિની કુશાગ્રતા પહેલેથીજ જાણી લીધી હતી. તેથી સર્વે એ તેને પ્રાર્થના કરી કે ‘મહારાજ ! આ સંવાદ આપ અકબરને પહોંચાડો. તેણે આ વાત માન્ય રાખી દરબારમાં પહોંચ્યા તે વખતે ચારે તરફ દરબારીઓ સહુ સદુના સ્થાન પર બેઠેલા હતા. અને શોક-સાગરમાં નિમગ્ન હતા. કોઈ બોલવાનું સાહસ સુદાં પણ નહોતું કરતું. અબુલફઝલ જેને પહેલેથીજ કેશવદાસજી સાથે વાત થઈ ચુકી હતી, તે ઘણી વ્યગ્રતાથી વાટ જોવા લાગ્યો, કે કયા ઉપાયથી વાત શરૂ કરે છે એટલામાં તેણે જાહેરે અકબરને આશિર્વાદ દીધો અને આ દોહરો બોલ્યો:—

બૂપતિ સજ યાવદ બચે, રક્ષા ન કોઈ લેત,
ઈન્દ્રહ કે ઇચ્છા ભઈ, ગયો બીરવર દેન.

અકબર પોતે હિંદીનો કવિ હતો. સમજી ગયો કે પ્રિયપાત્ર રત્ન-ભાજન બીરબલ હવે આ સંસારમાં નથી. તરતજ મૂર્ચિત થઈ ગયો અને પછી કેટલાક દીવસો સુધી તેણે તેનો બારે શોક પળાવરાવ્યો. આ બીરબલને વાસ્તે તેણે બરાબર જોધાબાઈના પ્રસાદની જોડે એક ભવન બનાવરાવ્યું હતું, જે ધરવી સન ૧૫૭૧ માં બંધાઈને તૈયાર થયું હતું. તેમાં નીચેના

ભાગમાં ચાર મોટા ખંડ છે અને ઉપરના ભાગમાં બે ખંડ છે. પથ્થરનું કામ એવી સુંદરતાથી કરવામાં આવ્યું છે કે બસ જોતાંજ છક થઈ જવાય. આગ્રે જનારા અને રહેનારાઓને અમારી પ્રાર્થના છે કે તેઓ તે સ્થાનને જોઈ જતેજ તેની સુંદરતાનો અનુભવ કરી લે. આ ભવનના વર્ણનની સાથે ફતેહપુર સિદ્દીના રાજપ્રાસાદોનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે. અહિં આ ફક્ત એક જગ્યા વર્ણન કરવા યોગ્ય રહી ગઈ છે. અને તે શેખ સલીમ ચિસ્તીની મગર છે. તે રાજપ્રાસાદોની ઉત્તર પશ્ચિમ તરફ થોડેક દૂર છે.

લાલ પથ્થરની મોટાટી ઉંચી ઉંચી દીવાલોથી ઘેરાયેલી એક લાંબી પહોળા જમીન છે. તેમાં ચિસ્તી સાહેબનું સમાધિસ્થાન છે. ફતેહપુર સિદ્દીમાં આ સ્થાન સિવાય બીજું કોઈ પણ સ્થાન સંગે મરમરનું બનેલું નથી અને આ કામ એવું છે કે બીજી જગ્યાએ લાગ્યેજ જોવામાં આવે. સંગે મરમરની જાળીઓ એવી સુંદર બનાવેલી છે કે જોતાંજ મન મોહિત થઈ જાય. પરંતુ આ જાળીઓની શોબા એક રીતે ધૂજમાં મળી છે. કારણ, જોટલા લોકો ત્યાં દર્શન વાસ્તે જાય છે અને ઘણું ખર્ચ પુત્રની કામનાવાળી ને સ્ત્રીઓ ત્યાં જાય છે, તે તે જાળીઓમાં એક એક ચીથડું બાંધતી આવે છે, જેથી ચિસ્તી સાહેબ તેમની પ્રાર્થના બૂલી ન જાય. ત્યારે તેમની કામના પૂરી થાય છે ત્યારે છોડી આવે છે. આ ચીથડાંથી જાળીઓ સદા દંદાયેલી રહે છે; અને એવી ખરાબ માનૂમ પડે છે કે તે તરફ જોવા મન થતું નથી. આની એક તરફ એક મોટા લાકડાનો દરવાજો છે, અને તેના પર ઘોડાની નાળો મારવામાં આવી છે. એવું કહેવાય છે કે અહિં નાળ મારવાથી ઘોડાની બીમારી જતી રહે છે.

ત્યાં ચિસ્તી મદારાવની સમાધિ છે, તે સ્થાન સંગે મરમરનું બનાવેલું છે અને તે ઘણું સુંદર છે. અહિં એક મસજિદ પણ છે તથા પાસેજ શેખ સાહેબને રહેવાનું સ્થાન અને અનેક મસજિદો છે. ત્યાં સત્તીમ લેધાબાદના ગંબઘી કુતબ થયો દનો, તે સ્થાન દરજુ પાગુ દવાન છે.

શેખ સાહેબના મકાનની જોડે અબુલફઝ અને ફૈઝના મકાનો છે. તેમાં કાંઈ વિશેષતા નથી. એકમાં લાલ ઉમ્મિદ રંગ અને બીજામાં લીલો રંગ છે.

આશા.

ઉન્હાં ! ઉન્હાં ! આંસુ સ્નેહી—

ભીન્હાં કરે ઉર !

છાતી છાતી પ્રિયે રૂહેની—

યા નહિં ગંડુર !

ઉન્હાં !

જે જે પ્હેલી ઘેલી ચન્દા ? કેવી રમન્તિ,

કુલે કુલે—કુંજે કુંજે ભમરી ભમન્તિ;

બલે સખી—મીઠાં—ગ્રીણું ગાન શાં કરન્તિ ?

સરલ હૃદયો જેનાં જોઈ કાં યુરન્તિ ?

મીઠી આલી ! શાને કરે—

મદન આકન્દ !

પ્રિયે ! છાતી બાપુ ! રૂહેની

ભયં કાં નયન ?—

ઉન્હાં !

મળીશું વ્હાલી વ્હેલાં નથી નિલ દૂટડાં !

ધડીભરનો વિયોગ ખમો પ્રેમ-મીઠડાં !

યુન : પ્રેમ-તન્ત્રિ ! છોડી ગાશું પ્રેમ-ગીતડાં !

જે કે ધડી દૂર રૂહેવું પાસે લોયે ચિત્તડાં !

નિરમળતાથી ભર્યું—

પ્રિયે ત્હાઈ અન્તર,

રમીશું-ગ્રીણીશું પ્રિયે !—

યુન : નિરન્તર !—

ઉન્હાં !

અમૃતલાલ ક. ત્રિવેદી.

વ્યાકરણની જાતિની ઉત્પત્તિ.

(ગયા અકથી ચાલુ.)

આસ્તે આસ્તે મરદો અને સ્ત્રીઓની બાપાઓમાં, એકબેક સાથે લાંબો વખત રહેતા, ફરક કभी થતો ગયો. પેહેલે તેઓની બોલીઓ તદ્દન જુદી હતી, પણ લાંબો વખત, જમાનાનાં જમાના સુધી સાથે રહેવાથી તે એક થતી ગઈ. દાખલા તરીકે એક કરીબ (Carib) મરદ યંદ્રને નોનમ (nonum) કહેતો, પણ તેની સ્ત્રી કાટી (Cati) કહેતી, પણ ગ્રેનાદા (Grenada) માં બેઉ મરદ અને સ્ત્રી તેને હાટી (hati) કહે છે. બ્રિજી દાખલો, એક કરીબ મરદ, 'મારો બાપ' એ શબ્દો માટે Yumaan કહેતો; એક કરીબ સ્ત્રી nucuxii પણ કહેતી. Guatemala માં Livingstone ગામમાં બેઉ કરીબ મરદ કે સ્ત્રી nugutxi કહેતાં. જે શબ્દ બેઉના અસલ શબ્દથી જુદો છે, પણ સ્ત્રીની બાપાનાં શબ્દને નજદીક મલતો છે. બ્રિજી દાખલો, મારી માએ, માટે કરીબ મરદનો શબ્દ (masculine શબ્દ) ixannaa છે, ત્યારે સ્ત્રીનો (feminine) શબ્દ nucuxaru છે. પણ Livingstone ગામમાં બેઉજણુ nugutxi શબ્દ વાપરે છે, જે સ્ત્રીના મારી જાતી શબ્દને મલતો છે. મુર્ચ માટે મરદોનો masculine શબ્દ Juyeyu અને સ્ત્રીઓનો feminine શબ્દ coxi છે, પણ બેઉ મરદ અને સ્ત્રીમાં પાછળથી જે શબ્દ સામાન્ય વપરાવા લાગો તે veyu હતો. એ શબ્દ દેખાડે છે કે એ દાખલામાં સ્ત્રીના feminine શબ્દ કરતાં, મરદના masculine શબ્દએ જોર વધારે માર્યું. તેથી જે સામાન્ય શબ્દ તરીકે veyu શબ્દ રહ્યો, તે masculine મરદનાં શબ્દ Juyeyu નું રૂપ રહ્યું ત્યારે એ દાખલાઓમાં આપણે બેઉની બાપાઓની અરસપરસ અસર (mutual action of the two forms of speech upon each other) જોઈએ છીએ. આપણે એમાં એક જાતનું (આપ અને હે give and take) જોઈએ છીએ.

ત્યારે અમલી દંતકથા (tradition) મુજબ આ એક સહેર યા તાવશનાં મરદો બીજા સહેર ઉપર દુમતી લેઈ ગયા. તેઓએ તે જુદા-જુદા તીને સપગા મરદોને મારી નાખ્યા અને સ્ત્રીઓને પરખી મેળા. કેટલોક વખત સુધી (એમ એકબેકની બાપા નદી જળજનાર એક કેમ મરદ અને અમેજ

બાણી કરે તેમ), એકમેકને પોતાની બોલીમાં કહેવા લાગ્યાં. અત્યંતે ૧) એક તો આ કે સ્ત્રીઓએ પોતાના ધણીની સેવા કરવાની અને વળી ૨) જુનું આ, કે તેઓ તો તાબે થયલા (conquered) તાવકાની તેથી તેઓએ બનતાં સુધી પોતાનાં ધણીની બાપા જીંચકી લેવી જોઈએ. તેમ તેઓએ કરવા માંડ્યું. તેથી મરદો પોતપોતામાં પોતાના અસલ વતનની બોલીઓ બોલતા. સ્ત્રીઓ પોતાની અસલ બોલીમાં પોતપોતા પચ્ચે વાત કરતી. બેઉ એકમેક સાથે વાત કરતાં ત્યારે ઊપક્રી જેમાંથી એકમાં વાત કરતા. પણ સ્ત્રીઓ, પોતાની નબળી હાત્તવને લીધે બનતાં સુધી મરદોની બાપાને શરણ થવાને અને શીખવાને શેરોશ કરતી.

(Greenland) ની સ્ત્રીઓ માટે કહેછે, કે તેઓના ઉચ્ચાર મરદથી એક પ્રકારે જૂદા હોય છે. રખદોની છેડે તેઓ કહણ (haro) ને બદલે દામક (sofi) અક્ષરે વાપરે છે. દામલા તરીકે 'હા'ને માટે up શબ્દ છે પણ સ્ત્રીઓ હમેશાં તે am બોલે છે. જરી માટે savik શબ્દ છે પણ સ્ત્રીઓ તે saving બોલે છે.

આસ્ટ્રેલીયા (Australia) નાં અસલી લોકોના રેવાળ (rule of exogamy) એટલે મરદો બીજા તાવકાની છોકરી સાથેજ પરણે એવો હતો. તેઓ પોતાના તાવકાની સ્ત્રી સાથે નહીં. વીક્ટોરીયા (Victoria) ના કોઇક તાવકાઓમાં એ રેવાળ એટલી દૃઢ સુધી આગળ વધેલો હતો, કે એક તાવકાવાળાએ બીજા પડોશનો તાવકો, જે તેઓનીજ બોલી બોલતો હોય, તે તાવકાની છોકરી સાથ પરણતું નહીં. ત્યારે એવાં લગ્નોમાં ધણીધણી-યાણી એકમેક સાથે પ્રકૃત પોતાનીજ બોલીમાં બોલે. પોતાનાં ફરજ સાથ વાત કરતાં માએ પોતાનાં ધણીની બોલીમાં બોલે.

ત્યારે એ તપાશ ઉપરથી આ અનુમાન નીકળે છે.

૧) મરદો બીજાં ગામપર હુમલો કરી ત્યાંના મરદોને મારી નાંખી ત્યાંની સ્ત્રીઓને પરણતા તેથી બેઉ મરદો અને સ્ત્રીઓની બોલી જૂદી રહેતી.

૨) ત્યારે સુલેહ ભરી રીતે પરણતા, ત્યારે પણ, પોતાની બોલીનહી બોલે એવા તાવકાવાળાઓની બેરીઓ સાથ પરણતાં. ત્યારે એવી રીતે પણ બેઉની બોલી જૂદી રહેતી. એ બેઉ પ્રકારનાં લગ્નમાં ત્યારે બેઉ ગામની

બાપાઓમાં મોટો ફેર હતો, ત્યારે એક ગામના મરદ અને સ્ત્રીઓની બાપામાં મોટો ફેર ન પડતો. તે ફેર જાણે આખા શબ્દકોશ (vocabulary) નો ફેર છે. પણ ન્યારે બેઉ ગામવાળાઓ એકજ બાપાની બે જૂદી બોલીઓ (dialects) બોલતા હતા, ત્યારે મરદો અને સ્ત્રીઓની બોલીમાં ફક્ત શબ્દોનાં રૂપો (form of the words) નો ફેર પડતો, ખુદ શબ્દો (vocabulary) નો નહીં.

આપણે ઉપર આવાકિરાક (Arawak) તાપકાની બોલીનાં દાખલા આપ્યા. તેમાં મરદો અને સ્ત્રીઓની બોલીમાં ફક્ત ઉપલો બીજા પ્રકારનો એટલે શબ્દોનાં રૂપનો ફેર (difference of inflection) છે. ત્યારે એવો ફેર જે મરદો અને સ્ત્રીઓની બોલીઓમાં હાલમાં પણ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી બાપાઓની વ્યાકરણની જાતીઓ grammatical gender જોવી થયેલી દીસે છે. જેમ ઉપલી રીતે પરણેલાં જોડાંઓ અને તેઓનાં વંશો વધુ અને વધુ સાથે વસતાં જાય, તેમ તેઓની બોલી વધારે સમાગમમાં આવતી જાય અને મરદો અને સ્ત્રીઓ પોતપોતાની ખાસ બોલીઓનાં કોઈ કોઈ શબ્દો મેલી દેઈ બીજાનાં શબ્દો બોલતા જાય. દાખલા તરીકે અસહમાં ન્યારે ઉપલી જાતનાં લખવાળાઓ પહેલે સાથે રહેવાં લાગ્યાં, ત્યારે તેઓ, આપણે ઉપર કહ્યું તેમ, કોઈ બે સ્ત્રીને માટે પોતપોતાની બોલીમાં જૂદા શબ્દો વાપરવા લાગ્યાં. પણ પછી વધારે અને વધારે એકમેક સાથે ભેલાતાં મરદો, તે બે સ્ત્રીમાંથી એકને માટેનો પોતાનો શબ્દ મૂકી દઈ, પોતાની સ્ત્રીઓનાં તાપકાની બોલીનોજ શબ્દ વાપરવા લાગ્યા. ત્યારે તે શબ્દ બાપામાં સ્ત્રી લીંગનો ગણાયો. કોઈ બીજી સ્ત્રી માટેનો પોતાની બોલીનો શબ્દ મેલી દઈ સ્ત્રીઓ પોતાનાં મરદનાં તાપકાવાળાઓનો શબ્દ બોલવા લાગી, ત્યારે તે શબ્દ નર જાતીનો ગણાવા લાગ્યો.

જેમ એ અસહી તાપકાઓમાંથી બીજા તાપકાની છોકરીઓ સાથે પરણવા (exogamy) નો રેવાજ કમી થતો ગયો તેમ જૂદી જૂદી બોલીઓ બોલતી જઈ મરદો અને સ્ત્રીઓ એકજ બોલી, જે ઉપર પ્રમાણે મીથથી જનતી ગઈ, અને જેમાં ફેરલાક મરદોની બોલીના (masculine) તે ફેરલાક સ્ત્રીઓની બોલીનાં નાની જાતીનાં (feminine) શબ્દો રહેવા, તે બોલતા ગયા.

અથવા એક બીજું અનુમાન પણ ચાલે. તાવકા તાવકાઓ વચ્ચેનાં સબ (intermarriage) થી અને સ્ત્રીઓને પકડી લાવી તેઓ સાથે પરણવાની રીત (capture of women), એ બે કારણો સીવાય બીજા કારણથી મરદ અને સ્ત્રીની બોલીઓમાં ફેર હોય અને તે ઉપરથી તેઓની બોલી પ્રમાણે શબ્દ નર કે નારી જાતીનો ગણાય, તે અનુમાન આ, કે અસલી તાવકાઓમાં મરદો અને સ્ત્રીઓ એકજ ભાષા બોલવા છતાં શબ્દોને જૂદાં રૂપ આપતાં હોય અથવા કોઈ એકસ ચીજ માટે જૂદા શબ્દો વાપરતાં હોય. દાખલા તરીકે, હાલમાં પણ, આપણે પાંચસી ટોલામાં જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓની બોલવાની રીત જૂદીજ છે કે જે પ્રમાણે બે કોઈ મરદ બોલે તો આપણે તેને બાયકો કહીએ. દાખલા તરીકે એક માતા બોલશે કે “મારો દીકરો આજે પુત્રે વધે છે અથવા સીધારે છે.” બાપ કહેશે કે “તે જાય છે.” એક બાપ પોતાનાં બેટા માટે કહેશે કે “મારો દીકરો બીમાર છે” પણ બા કહેશે કે “મારા દીકરાની માએનાં હવને ગમતું નથી.” અથવા “મારા દીકરાના દુસ્મનનાં હવને ગમતું નથી.” એક મરદ પાસે પૈસા માગશે અને નહીં હશે તો કહેશે કે “મારી પાસે પૈસા નથી,” પણ એક સ્ત્રી તેજ જવાળ ઉગટા શબ્દોમાં કહેશે કે “મારી પાસ પૈસા ઘણાં ઘણાં છે.” એક મરદ કહેશે કે “રાત્રે દીવો ખુઝાઈ ગયો.” પણ એક સ્ત્રી ઉલટીજ રીતે કહેશે કે “રાત્રે દીવો વધતો ચઢ્યો.” ત્યારે એ શબ્દો અથવા વાક્યો ઉપરથી તમે કહી શકો કે તે વાપરનાર મરદ છે કે સ્ત્રી છે.

હવે યાદ રાખવું, કે હાલની ઉપરતી એક નવી હોકરીનાં મોહમાંથી એવા શબ્દો તમે નહીં સાંભળશો. જેને આપણે હાલ સુધારો કહીએ છીએ, તેના વધારા સાથે મરદો અને સ્ત્રીઓની બોલવાની એ જૂદી રીત દુર થતી જાય છે. એ બેઉની જૂદી રીતો મળતી (mixture) થતી જાય છે. એ સુધરતા જતા વખત છતાં હજી કેટલીક બોલીની રીત બચી રહે છે. દાખલા તરીકે એક મરદ બીજા મરદને દુઆ સલામ કહેવાડે તો કહે કે “મારી સલામ કહેજો.” પણ સ્ત્રી કહેશે કે “મારી દુઆ કહેજો.” એજ મુજબ તમે એક મરદને કહેવાડો તો સલામ કહેવાડો અથવા દુઆ કહેવાડો પણ સ્ત્રીને કહેવાડો તો સલામ નહીં પણ દુઆ કહેવાડો. વખતના વહેવા સાથે અથવા

શબ્દોની તપાસ લીધી, તેમાં તેનું મુળ ધાતુંખરું અસલી વખતમાં બેયું. આપણું આગલા જમાનાની સ્ત્રીઓની બોલી બાલે એ આગલા તાપણના જેવી છે. એ તપાસ ઉપરથી ત્યારે દિશે છે કે એક તાપણ અથવા ટોળાની તવારીખના ટોણ ચોક્કસ તબક્કામાં મરદો અને સ્ત્રીઓની બોલીની રૂઢી જૂઠી જૂઠી હોય. એકજ શબ્દ અથવા વિચાર એક મરદ ચોક્કસ રીતે અથવા ચોક્કસ શબ્દોમાં જણાવે, તો એક સ્ત્રી જૂઠી રીતે અથવા જૂઠા શબ્દોમાં જણાવે. એવી જૂઠી જૂઠી રીતીમાં ત્યારે મરદ તરફથી એક ચીજ માટે બોલાયલો શબ્દ જૂઠો હોય અને સ્ત્રી તરફથી જૂઠો હોય તે શબ્દના રૂપ ઉપરથી તમો કહી શકો કે તે બોલનાર નર હશે કે નારી હતી. અસલ ત્યારે એક શબ્દ તેને બોલનારની જાતી (નર કે નારી) દેખાડતો. એ બાબે ઉપલા લખનાર આ પ્રમાણે કહેછે (grammatical gender may have been at first purely subjective, indicative only of the sex of the speaker and not at all intended to apply, as it was afterwards understood to imply any sex in the thing spoken of. પછી આરંભે આરંભે જે જાતી એ પ્રમાણે subjective gender હતી તે objective gender (એટલે ખુદ ચીજને લગતી) થઈ. હવે ત્યારે એક બાપમાં એકજ ચીજ માટે મરદોથી વપરાતા શબ્દો અને સ્ત્રીથી વપરાતા શબ્દો વચ્ચે જાણે 'રક્ષી રહેવા' (survival) માટે લગાઈ ચાલેલી હોવી જોઈએ. મરદોના ધણાં વપરાસની ચીજોએ મરદોથી વપરાતા શબ્દોને જંગમી રાખી, સ્ત્રીઓથી વપરાતા શબ્દોને હાંકી-ફાંકાયા હોય, અને તેથી તે ચીજોના શબ્દો બાપમાં નર જાતીના તરીકે રહ્યા હોય. તેમજ સ્ત્રીના વપરાસની ચીજોએ મરદના શબ્દોને હાંકી-ફાંકી સ્ત્રીના શબ્દોને રાખ્યા હોય. ધણીક રીતે નર અને નારી વર્ગના શબ્દો વચ્ચે survival માટે ગોળા લદાઈ થઈ હોય.

લોકગીત.

વાઘેરેની કાફીઆ.

કાફી (૧)

મન મૌલાસે મીલાયો, જોધો માણુક રૂપમે આયો. (અલા મનમૌલા),
 ઉચું ને ઢુંગર અબપરે જો, (જો વાર) તે તે ઝગડો મચાયો (અલા તેતો)
 જોધો માણુક રૂપમે આયો (મનમૌલા) ૧

કમરૂં કસીને માણુક બાંધીયું, (અલા. ૨) ગાયકવાડ કે નમાયો (૨)
 જોધો માણુક રૂપમે આયો (અલા મનમૌલા) ૨

કેસર કપડા માણુકે રંગીઆ (૨ વાર) તરવારસે રમાયો (૨)
 જોધો માણુક રૂપમે આયો (અલા મનમૌલા) ૩

જોધે માણુકજી ચડી અસવારી, (૨) સતીયં કે શિય નમાયો (૨)
 જોધો માણુક રૂપમે આયો (અલા મનમૌલા) ૪

શેખ દયાક ચમે મુણુ મુંજ સાજન (૨) દાતાર મદને આયો (૨)
 જોધો માણુક રૂપમે આયો (અલા મનમૌલા) ૫.

કાફી ૨.

કોડીનાર મરીને જાય, જોધો રે માણુક કોડીનાર મારીને જાય;
 આખાનો રાજા કોડીનાર મારીને જાય.

આયમજો નાકેથી ધણુને વાળીનેરે, ઉમમજો નાકે લઈ જાય-(જોધો માણુક) ૧
 નીસરણી માંડીને, ગામમારે ઉતર્યા, બંધીવાનનીરે બેડીયો ભંગાય-(જોધો-) ૨
 ખરેરે બપોરે બજાઈ હુડીયુંરે, માયાના સાંડીયા ભરાય (જોધો-) ૩

ઘઞેરો કરીને કસુખો કાઢ્યો, સાકરૂંના હુંગા વ્હેચાય (ભેધો-) ૪
 શેખ ઇશાક કહે, કાગળ લખાય છે, એની વાતું વડોદરે વંચાય. (ભેધો-) ૫
 કોડીનાર મારીને જાય; કોડીનાર મારીને જાય, એખાનો રાગ કોડીનાર
 મારીને જાય.

કાફી (૩)

વ્રહમન્ડવેર જગાયો, તે કોડીનાર કીસ્સો નમાયો;
 હેડો અમીર જાહે માપાણી મુરબા, વ્રહમન્ડવેર જગાયો.
 સમીને સંજની પરીયાણ કીધા, તે અલી મહલગની ધાર
 દેવોભા પુછે મુર ભાકે ન છડીયાં તરવાર, બેલી મુંજે મરણું લકડીવાર (બેવાર) ૧
 પેલો શ્વીંગાણું તે પીપરડીમાં કીધું, તે કૈની ન ખાધી માર. (દેવોભા-) ૨
 નેટો રક્ષલ તે ખબે ચડાયો, તું જોજો લડુર સાહેબ ધા. (દેવોભા-) ૩
 શેખ ઇશાક ચપે મુજો મુંજ બેલીય, સતીયે કે શીશ નમાયો. (દેવોભા-) ૪
 પુછે મુરભાકે ન છડીયાં તરવાર, બેલી મુંજે મરણું લકડીવાર.

પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માયજી.

જ્યોતિ.

સૂચીપત્ર: નવેમ્બર-ડીસેમ્બર ૧૯૦૬.

ભિક્ષાન્દેશિ (કવિતા.)	૧૫૧
રા. રા. ઘરાવેન્દ્ર.	
સમર્પણ. (કવિતા.)	૧૫૨
ન્યાનાલાલ દવપતરામ કવિ એમ. એ.	
સમરસિંહ અને ચંદ. (સંવાદ.)	૧૫૩
ગ્ર. રા. કાન્ત બી. એ.	
આશકે કબર. (સંપૂર્ણ વાર્તા)	૧૬૦
શ્રી નારાયણ.	
આર્મન્ટણ (કવિતા.)	૧૬૫
રા. રા. લલિત.	
મેવિકા. (નંદાની વાર્તા.)	૧૬૬
સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર	
સહૃદયગાન. (કવિતા.)	૧૬૭
રા. કંહાન ચક્ર ગાંધી.	
સેમ્બરની: આરાધેય મહાશય (કવિતાસ.)	૧૬૮
શેઠ. પુરુષોત્તમવિ. માવજી. ને. પી., એમ. આર. એ. એસ.	૧૭૦
ગૂજરાતી બાપા સંમંધે કેટલાક વિચાર.	૧૭૪
રા. સાકરલાલ મોતીલાલ વજરાજની બી. એ.	
સર્વચેતન્ય. (વિચાર.)	૧૮૩
શંભુપ્રસાદ શીવપ્રસાદ મહેતા બી. એ.	
મસ્તકરક. (કવિતા અને વિવેચન.)	૧૮૭
સ્વ. કલાપી. રા. રા. રસિક.	
અમેરિકાની સાર્વજનિક શાળાઓ.	૧૯૦
રા. રા. નરસિંહરાવ હરિલાલ ધ્રુવ.	
આન્દામાન.	૧૯૪
રા. રા. બકુલ.	
વીરાની વીણા (કવિતા.)	૧૯૮
રા. રા. અમૃતલાલ ક. ત્રિવેદી	
કૌફેઝનો પ્રેમ. (કવિતા.)	૨૦૦
રા. રા. બ્રમર.	

સમર્પણ.

૧.

પ્રિયે । પાદામ્બુજે,
હલે । તારા ઓજે,
વિધાતે । ગળી એ તવ સુતતુ । આછા અમીરપે,
સમર્પેલું લેજે શુવન રસખોજે, અનુપમે ।

૨.

ધનવિભવમાં વિદ્યુત હસેઃ
જલધિજલમાં કો નદ હસેઃ
વિભુ ધ્યોમાન્તર્માં ઝળહમિત લ્યોતિ ઉકું ધસેઃ
મખી । તારી મૃતિ ઉદયભવને એમ વિલસે.

૩.

હતું જે આનન્દે,
હતું જે શોકાન્તે,
હતું જે જે મ્હાફં ચિવિધ જગતે, રમ્ય રસિકે !
શ્રીકારે અર્પેલું પ્રિયતમ ! રૂપાળા પ્રીતિપદે.

૪.

સ્થિર જગતનું મન્ત્ર બનશેઃ
ગદન નમરંગો ઉપરશેઃ
મદાકાલાશ્રિમાં અનુપલુગતા એક શમશેઃ
મખાપીમાં ન્દારી મખી ! મૂઝ રમેન્દુ ય નપશે.

સમરસિંહ અને ચન્દ.

ચન્દ:—મહારાજ, આકાશમાં નક્ષત્રો દેખી શકાતાં નથી; પણ મધ્યરાત્રિ પીતી ગઈ છે. સંચામ થોડા જ વખતમાં શરૂ થશે એમ હું સમજું છું. માત્ર ફરી અવકાશ ન મળે તેટલા માટે, અને આપ જાગૃત છો એમ જાણીને દર્શન ફરી લેવા આવ્યો છું.—સાથે મહારાજ શ્રમિત ન હો, તો બાવી સાંભળવાની પણ ઇચ્છા રાખું છું.

સમરસિંહ:—ચન્દ ! તું જાણે છે, કે હમણાંનું બાવી તો નિર્ણીત છે. આપણે એક એક દશ દશને મારીએ તોપણ ગૌરવ બધા ખપી જવાના નથી; તથા તેમનો નાષક પાછળ પડીને છપતો રહી જવાથી અપેક્ષા ગણવાનો છે. અને પાછળનું બાવી જાણવાની તો તારે શી જરૂર છે ! પાછળ તારે બ્રહ્મામંદ કાચ વગર ખીમું શું કરવાનું છે ?

ચન્દ:—પણ મહારાજ, પાછળની કલ્પના વગર ભૂતને સુદાં દૂં શી રીતે બરાબર સમજવી શકીશ ? આપ મને અનધિકારી તો નથી ગણતા ?

સમર:—જગદગ્રાતા અનન્ય ભક્તને અનધિકારી ગણું ! કેમ ગણી શકું ? નહીં, ચન્દ:—હું પોતે જ ઘણું થોડું જાણું છું; અને જાણી શકું છું.

ચન્દ:—આપ સરખાનું થોડું એ મારાં જેવાનું ઘણું છે. આપ જો જાણતા હો તે કૃપા કરીને મને જણાવો, મહારાજ આપને દેશનું પાછળથી શું થવાનું સમજાય છે ?

સમર:—મને તો એવું સમજાય છે કે અધોગતિ નિર્ણીત અને ઉન્નતિ અનિર્ણીત છે; અધોગતિનાં કારણો પ્રાપ્ત અને ઉન્નતિનાં પ્રાપ્ત કરવાનાં છે. એમાં વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર છે ?

ચન્દ:—હા, મહારાજ. અધોગતિ નિર્ણીત છે એમ સમજતાં જ મને મુરકેલી પડે છે. આપને તેનાં શાં કારણો પ્રાપ્ત દેખાય છે ?

સમર:—સાંભળ, ચન્દ્ર તુરંતનાં ઇતિહાસની તને ખબર છે. મહામહિનામાંથી પ્રસરેલો તેમનો પ્રવાહ હજી સુધી કોઈ સ્થળે ખાળી શકાયો નથી. અને તને ખબર છે, કે એ પ્રવાહનું સામર્થ્ય તેમના ધર્માચરણનું સામર્થ્ય છે. તેઓ મૂર્તિપૂજા, મિથ્યાભિમાન, અને હતર અધર્મોનો સંહાર કરવામાં એટલું પુન્ય સમજે છે, કે ક્વચિત્ દિસા થાય તેને પણ પાપ ગણુતા નથી. તેમની સંસારઘટનામાં ધણું ઓછું બંધન છે. ઉપરાન્ત, દાસ તો જિજ્ઞાસુ અને નમ્રતાના અમીરી ગુણો પણ તેમનામાં વધારે આવતા ન્તય છે. તો આપણા જેવા અસાન અને મિથ્યાભિમાની સોકોને તેમને દરાવવા બેટકી બુદ્ધિ, નીતિ, કે અનુકૂળતા ક્યાંથી મળી આવશે ? નહીં, ચન્દ્ર. આપણી અધોગતિનિર્ણીત છે; અને ને, એવા પ્રકારની નિર્ણીત છે, કે સેકડો વર્ષ મૂઢી ને છ-વન્ત રહીને આપણા દુર્ભાગી દેશને જેવા કરવી પડશે.

ચન્દ્ર:—અરે જ લાંબા વખતનું કામ મોઢું પાપ પ્રગળે આડે આવ્યું છે, નહીં તો મહારાજના ચન્દ્રોમાં નિરાશા ક્યાંથી રાય ? પણ શું કંઈજ આપને આંશા રચશે દેખાતાં નથી ?

સમર:—ચન્દ્ર. મારા ચન્દ્રો નિરાશાના નહીં પણ જ્ઞાનના છે. હું નાણું છું કે આશા રચશે અને સર્વ કંઈજેછને અધીન છે; પણ તે દાસ મને દેખાતાં નથી. એક કંઈ પ્રેરિત અસાધારણ બુદ્ધિ કે અસાધારણ નીતિ ગમે તે સમજાત કહી શકે; અને તેટલા માટે બાળીની કોઈને બરાબર ખબર પડી શકતી નથી, તો પણ આ સોક અને પરલોકમાં સન્તત વિદ્યાગ ક્યો વગર તો કોણ સમાધાન મેળવી શકે ?

ચન્દ્ર:—કોઈ જ નહીં, મહારાજ. તો પણ શું આપને એટલે સુધી દેખાય છે, કે તેઓ દેશને વટલાવવામાં સુદાં વિનવી થશે ? કે દેશ સમસ્ત મન્દિરોને બહુ મસીદોથી બરાઈ જશે ?

સમર:—નહીં. આપણામાં ધર્મનું તો નહીં પણ વહેમનું હજી ધણું પ્રબળ છે. આપણા લોકો તુરંત નહીં થાય; અને અહાં મન્દિરોને દેહલો મસીદો નહીં બંધાય. મન્દિરો રહેશે; અધોગતિ રહેશે; અને દેશ પણ ચેતનામાં પ્રાપ્ત; નિર્જય યવા છતાં આદૃતિમાં સહ્યવ દેખાયા કરશે.

ચન્દ:—મહારાજ શું કહો છો। મારાથી સમજી શકાતું નથી, શું મન્દિરો રહેવાને લીધે જ અધોગતિ રહેશે અને ચેતના અદશ્ય થશે ?

સમર:—ઉતાવળ ન કર, ચન્દ. આપણાં મન્દિરો હાલ સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રિયધર્મનાં નહીં, પણ હવા અને પ્રકાશ વગરનાં, દંભ અને અજ્ઞાનનાં મન્દિરો છે. પણ ત્યાં ચેતના મન્દ થતી જતી હોય ત્યાં એવી વસ્તુસ્થિતિનો ક્યાંથી અનુભવ થાય ? તેટલા માટે મન્દિરો રહેવાનાં છે; અને એ રહેવાનાં હોવાથી અધોગતિ પણ રહેવાની છે. તથા જૂતાં ને જમીન દોસ્ત કરવાની નંદર ન સમજતાં નવાં જાણવાની વેળા વીતવાની છે. પછી છેવટે ધર્મનો ક્ષય થતાં શેનો નહીં થાય ?

ચન્દ:—શું ધર્મ ઉપર જ દેશની સમગ્ર સ્થિતિનો આધાર છે, મહારાજ ? અને શું જુદિનીતિ ધર્મનું રક્ષણ નહીં કરી શકે ?

સમર:—નહીં. ધર્મને જુદિનીતિથી નહીં પણ જુદિનીતિને જ ધર્મથી પો-પણ મજે છે. ધૃશ્વરી, કૃપાથી ભૂમિમાં ઉદ્ભૂત થયેલો ધર્મ જ દેશની સમગ્ર વિસ્તૃત સ્થિતિના મૂળરૂપ છે; અને જ્યારે ત્યાં વિપ્ર પ્રવેશ થયો, ત્યારે વધારે અથવા યોગ્ય વખતમાં બધે જ વિનાશની આશા રાખવી. આપણા ધર્મમાં એ પ્રવેશ આવી ચૂક્યો છે; જુદિનીતિનો ક્ષય સુદાં શરૂ થયો છે; સ્થિતિ વિપ્રમ છે; દાસત્વ પ્રાયશઃ અનિવાર્ય છે.

ચન્દ:—પણ જુદિનીતિનો ક્ષય શરૂ થયો જ છે, મહારાજ ? સંસ્થિતિથી જાસતો માત્ર નથી ?

સમર:—છે તે જ જાણે છે, ચન્દ. સંસ્થિતિને આપણે જૂઠો દોષ દબાવે છીએ. આપણી તો શક્તિ જ જોઈ થતી જાય છે. પ્રથમ જુદિ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ, તો કોઈ પણ પ્રજામાં આપણા કરતાં વધારે બન્ધનો અને વહેમો નથી; અને માત્ર પ્રવાસમાં નહીં પણ બધા રાતના વિષયમાં સમગ્ર પ્રજાની જુદિ અટકતી અટકી જવા જેટલી અંશકત હોવાને લીધે બેહદ જાળનોમાં આપણું બિચકુલ અજ્ઞાન છે. ખીછ તરફ કોઈ પણ પ્રજામાં “અમારામાં જે કંઈ હોવું જોઈએ તે છે,” એવા ક્રારનું દૃષ્ટ નહિ મિથ્યાભિમાન નથી. ઉપરાન્ત, આપણાં શા-

એનો પ્રકાર એટલો ઓછો અને એવા પ્રકારનો થઈ ગયો છે, કે તેથી આસપાસના અન્ધારમાં સંહાર થતો જોઈ શકાવા છતાં અનેક ઐન્દ્રજ્ઞિક ભ્રમોને લીધે બધી સ્થિતિ જોઈ શકાતી નથી. નીતિ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં પણ એ જ પ્રકારના સંકોચ, અસ્પત્ત, અને મિથ્યાભિમાનનું દર્શન થાય છે. વર્તમાનને થયેલો એ બધો વિકાર એટલા દુષ્ટ પ્રકારનો છે, કે જૂતનો સમ્બન્ધ ન હોય તો પણ તેના પર દયા આવી જાય. છતાં—હવે તો દયા કે દવાથી તરત કશું થવાનો સમ્ભવ નથી; અને સાર્વત્રિક દાસત્વ અનિવાર્ય જ દેખાય છે. + + + અસ્તુ: જોવી ઈશ્વરેચ્છા.

ચન્દ:—પણ શું એવું છે, મહારાજ. કે દાયનું સ્વરૂપ સમજવા પછી પણ પ્રતિકાર સમજવ નહીં ?

સમર:—એવું છે, ચન્દ, કે દેશોના વ્યાધિઓ વ્યક્તિઓના વ્યાધિઓ જેવા હોતા નથી: દમેશાં કષ્ટ સાધ્ય હોય છે; ઘણી વાર અસાધ્ય થઈ જાય છે.

ચન્દ:—ધર્મનું તો કોણ જાણે! પણ બુદ્ધિ અને નીતિના વ્યાધિઓ તો મને દમેશાં સાધ્ય લાગે છે, મહારાજ—વ્યક્તિના નેમ જ દેશના.

સમર:—નહીં. એ શ્રદ્ધા દરદીઓ અને દીનોની છે. વૈદો અને વીરો કદાપિ અસાધ્યને સાધ્ય મનજતા નથી.

ચન્દ:—ત્યારે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં કારણો પણ ક્યાં રહ્યાં, મહારાજ ? આપ ઉપવિના સમજવને જ ક્યાં સ્વીકારો છો ?

સમર:—સ્વીકારું છું, ચન્દ. અસાધ્ય દરદોમાં પણ પોતાના ઉપવિદ્યાનથી ઘણી વાર છતરનું ઉપવિ લગ્યાથી શકાય છે. જે માત્ર સંશયમના નહીં. પણ સકલ સંસારના વીરો અને વૈદો શબ્દમૂર્છામાંથી મુક્ત થઈ દેશ સેવામાં પોતાનાં રૂઢિર અર્પણ કરવા લાગે, તો દુષ્ટ પણ ઉન્નતિ અસમ્ભવ્ય નથી. પણ તેની કેટલી આશા ?

ચન્દ:—નિરાશા કેટલું સમજાય છે, મહારાજ.

સમર:—અને તો. પણ હાલ તો, ચન્દ, નિરાશાને લીધે જ આપણે કર્તવ્યમાં વધારે આગ્રહ બતાવવાનો છે. આપણે જે કંઈ કરી શકીશું તે નિષ્ફળ જશે નહીં. વર્તમાન નિરાશાના બળે કદાચ ભવિષ્યના કોઈક ભવ્ય દિવસે આશાનો સુખદ જન્મ થઈ શકશે; અને દેશને ઉત્તાત મળી શકશે.

ચન્દ:—મહારાજ ખરે શિવ સ્વરૂપ સર્વરાજો. સાન્નિધ્યના પ્રતાપથી હું દેશના મોક્ષનો માર્ગ જોઈ શકું છું; અને ભવિષ્યની પ્રજા પણ જોઈ શકશે એવું ધારું છું.

સમર:—મોહમાં ન પડ, ચન્દ. હૂં છૂં પુરુષો જે જોઈ શકે તે આખી પ્રજા જોઈ શકશે એમ માની ન લે. અને હું પણ કંઈ સર્વરા નથી; મારા શબ્દો માત્ર આશાના છે.

ચન્દ:—હું પ્રાયશઃ કર્તવ્યરૂ—દેશના નહીં પણ પોતાના મોક્ષના માર્ગનો જ જોનાર છું. શિવસાગરનો હું એક તરંગ માત્ર છું; અને ઇતર તરંગોને કંઈક પ્રકાર અપાય એવી રીતે નષ્ટ થવા પ્રયત્ન કરું છું. ઉપગ્રાન્ત,—પણ વખત ભરાઈ ગયેલો દેખાય છે. તને નથી લાગતું કે

● ધૃષ્ટિરાજને હવે જાગૃત કરવા જોઈએ ?

ચન્દ:—વિસ્મૃત થવા જટલી નિદ્રાને માટે ક્ષમા કરો, મહારાજ. પણ હવે ગુરુ કૃપાથી પ્રબુદ્ધ છું; અને ધૃષ્ટિરાજને પ્રબુદ્ધ કરવા જાગી છું.

સમર:—આટલું સાંભળતો જ, ચન્દ. પ્રબુદ્ધ થવું કે રહેવું એ સહજ વાત નથી; અને હવિત્તાન કર્તવ્યમાં જ અને પૂર્ણ અંશે થાય એવી પ્રવૃત્તિ વિકટ છે. જગતમાત્ર મોહમય પ્રભાદમદિરાના પાનથી ઉન્મત્ત રહે છે; અને યોગ વગર તેમાં સ્વસ્થ નહીં કર્તવ્ય કરી શકાતું નથી. તો તું યોગબ્રટ ન થતો. પરાક્રમની તૃપ્તિથી અસ્વસ્થ થઈ મોહનીના

પણ નહીં પણ વંશજોએ પ્રાપ્ત કરવાનાં છે તેનો તારા કવિત્વ પર પણ
થોડો આધાર રહેશે એ સ્મરણ રાખજો.

ચન્દ્ર:—આપનો ઉપકાર માનું છું, મહારાજ. બીજું કંઈ આશા ?

સમર:—ચિંતિત રહે, ચન્દ્ર તારા જેવી ધણીની નિરાસા, નમ્રતા અને
કર્તવ્ય પરાયણતા હોત તો આપણી હાલ આ સ્થિતિ ન હોત. હવે
પછી પણ તારી વાણીની શક્તિથી એ નિરાસા, નમ્રતા, અને કર્તવ્ય
પરાયણતાનો જો સન્નિધિમાં સંચાર થશે તો—પણ આ પૃથિવિકાં
ખેતે આવી પહોંચ્યા !

આશકે કપર.

તુર્કસ્તાનના પ્રદેશ વેરાન જેવો છે તેને રસખસ કહી મૂકતી શરખત જેવા મીઠા જળવાળી શરખત નદી સાંપના લીસોટા જેવી બહેતી બહેતી સમુદ્રને મળે છે. શરખત નદીના રેતાળ તટની ઉત્તરે અખલાત પર્વતોની હાર આવી રહેલી છે; અને તેના મળમાં પ્રાક્ષની કુંજ અને ખજૂરાની ઝાડી ઝુકો રહી છે. દક્ષિણ તરફ અસમિત રેતીનું રણ પડેલું છે અને મંહી મંહી વચ્ચે ખીસ્તાં ચારોળી વગેરેના ખેતરોની હરિયાળી વિલસેલી છે તેથી તે ધણું રમણીય દોસે છે. અખલાતના કંદરોમાં આદાના કરીને ગામ છે. અખલાતને શિખરેથી નિર્ઝરતી સરા નામની ઝરણી આદાના ગામ વચ્ચે થઇને નેહર જેવી શરખત નદીમાં મળી જાય છે. આદાના હરિયાળીથી ઢંકાયેલું વ્યાધ્યર્ચથી ઢંકાયેલા શિવ જેવું અને સરાથી સોહતું ચન્દ્રમૌલી જેવું ગંભીર અને મનોહર છે.

આ પ્રદેશના માલીક અમીર આમનને આદાનામાં એક મહેલ બંધાવ્યો હતો. અમીરની ઉમ્મર બત્રીસ વર્ષની હતી. દૂર આરબોના વેરાનમાં મધુચરિત્ર સ્યામદ્વીપ સમાન તે વર્ણુ ગૌર અને બાંધે ઉત્તત અને બલિષ્ઠ હતા. મુખ દામલ અને પુષ્પપ્રકુષ્ઠ હતું. બાબરી સાથેના માયાના વાળ લાંબા, પોશાક સાદો અને સુંદર હતો; હુકમમાં અમીર દૃઢચરિત્ર અને નિઃશવાન હતા.

ગુલસુરત તેમની બેગમનું નામ હતું. ગુલસુરત ખરેખર ગુલસુરતજ હતી. અમીર તેને લાડથી ગુલગુલાબ કહી બોલાવતા; અને તે ગુલાબ જેવીજ ખરેખર સુંદર હતી. ગુલાબની લાલી તેના ચોહ અને ગાલ પર હતી. ગુલાબ ફુલની મુગન્ધ તેના ચરિત્ર અને વ્યવહારમાં બહેકતી. ગુલાબના કાંટા કુર્દિસ્તાનની ધર્મીથી બળી મરતી સુંદરીઓના મનમાં હતા.

ગુલસુરતનો પ્રાણુ સ્વામીના હૈયે ઝોલા ખાતો, તેની જ રોપેલી અને માંડવડે ઝુલતી વેલીની પેઠે. કપોતી જેવી તે બધા પર વિશ્વાસ ધરતી, કરતુરી મૃગ જેવી ગુણો ઢાંકવા રાખતી, આત્માની સુંદરતામાં દેહની પવિત્રતા લેખની અને ચંડોળના ગીતજ સુણતી. બુદ્ધિશાલી અને ચરિત્રવાળી ગુલ-

સુરત અમીર પતિ મેળવી, ધન્ય થતી અને અમીર આમન એના જેવું ગુલ મેળવી મગરૂબ હતો.

આદાનાથી કોરોકને અન્તરે ગુલસુરતની એક ખેન રહેતી હતી. તેનું નામ નૂરનેહાર હતું. નૂરનેહાર એક ખેન કરતાં પણ વધારે સહીયર જેવી ગુલસુરતને મન યષ પડી હતી.

સૂર્યની ઉજાળી સોનેરી રતાસ, સરાના ઉછળતા પાણીમાં ઉતરતી, અખરોટ બદામના ફુલની ગંધથી આદાના આખું મધમધી રહેતું અને ખુલ-ખુલ દિવાનું બની ગુલમાં ગાતું ધૂમતું ત્યારે ગુલસુરત મહેલની અટારીમાં બેસી ક્યારે ખેન નૂરનેહારને લઈ જઈ આવતો જણાશે એમ આતુરતાથી રાહ જોતી.

દિરોજ રંગના રેશમી ધુરખામાં યદને ઉત્સુક નજરથી જોઈ રહેતી સખીની આંખ ગુલસુરત પોતાની કંઠનાથી અતુભવતી અને તે તરફ આવકાર આપતી પોતાની નજર ફેરવતી; ને અન્તે હાલતે ડાહ્યતે ખેનને લઈ જઈ આવી પહોંચતો.

એક દિવસે અમીર આમન બપોરે જામવાના હતા; તે ખંડમાં જામીન કિન્નાબથી છાંદેલી હતી. ઉપર મખમલના અતરંગી દાંડેલાં હાથી દાંતના ચિત્રકામ વાળાં ટેબલ હતાં. તેની એક બાજુ પર સોનેરી રંગની તેવીજ કામવાળી ખુરશી હતી તે ઉપર અમીર આવીને બેઠા. ઘરની ચારે બાજુ મોટાં મોટાં બાર હતાં. તેની આગળ મખમલના પડદા ખુલતા દરેક ખંડારી આગળ એક એક બાંદી ખડી રહેતી. લીલા, પીળા અને સફેદ ઓઢણા ઉપર છૂટી વેણી ડાહ્યતી. તેમના હાથ મેદીથી રંગેલા અને આંખો દાઝળથી આંજોળી હતી. મુન્દરીના બહુરંગી વસતો સાથે બપોરનો ફાદ તાપ ખેલના કરતો અને ઝોર રંગ જમાવતો. દક્ષિણનો પવન પડદા અડોલો મૂકી અન્તઃપુરમાં ધસ્યો આવતો અને બાંદીના ઓઢણાની ફરકો ઉઠાવતો—અને મધ મધતા અતરંગી મુગધી ચોરી લઈ પાછો ઉડી જતો. બાંદીમાંથી કોઈના હાથમાં ખૂમચાબરી બિજાલ, કોઈના હાથમાં મેવો, કોઈના હાથમાં ચરબત, તો કોઈના હાથમાં ગુલાબચન, અતરંગન, તો કોઈના હાથમાં મોર પિચ્છનો વીંજતો હતો. ગુલસુરત તે બધાંની પાસેથી કંઈક કંઈક લઈ રૂવામીને

પીરસતી. તહેનો આસમાની રંગનો પેશવાળ, પીરોછ ઓઢણી, સોના જડીત પગે મોજડી, માથાની વેણીને વીંટીવળેલી મોતીની માલ, આંખમાં સુરમાનું આંજણ હથેલીઓમાં જહરાનનો રંગ, એડે અને ગાયે તન્દુરસ્તીની રતારા શોભતાં બપોરનો પ્રચંડ તાપ બ્યારે તહેના દેહને સ્પર્શતો ત્યારે તેની આંખોની ઝળક અંખવાંતી અને ગાલની લાલી ઘાડી બનતી. ગુલસુરતની તે તરફ નજર પણ નહોતી. તેતો એક મનથી સ્વામીને જમાડવામાંનું ગુંથાઈ હતી; પરંતુ અમીર આમ્રનની રમતીલી નજર તો એ ખૂંચી નિહાળવામાં મશગુલ હતી. ગુલસુરતે, ગુલાબનું શરબત, મેવો, મીઠાઈ સૌ એકે એકે સ્વામી આગળ લાવીને મૂક્યું અને અમીર આમ્રને આરોગવા માંડ્યું. જમવાનું ખલાસ થયેથી તે પાત્ર હાથની બાંદીના હાથમાં સોંપી દેતી.

જમવાનું શરૂ થયું એટલે ગુલસુરત ઓઢણી સંકારી અમીરની પાસે ગઈ અને હાથી દાંતના મોરપિચ્છ પંખા વડે પવન નાંખવા લાગી. આમ્રનને પોતાની દિલ્લખરની, શરબતથી જરત દહેજતદાર ખૂબસુરતીના રંગ આગળ શરબતની મજા તુચ્છ લાગી. ગુલસુરતના સુંદર નાન્યુક કળીથી પણ કુંજા સુંબાળા હાથ પોતાના હાથમાં લેઈ આમ્રન બોલ્યો:—“ખારી ત્હમારી બહેનને આવવાનો વખત થયો છે, નહિં!”

ગુલસુરતે કહ્યું:—“ના, ના. હજૂ વાર છે. આ દિવાલ પરનો તડકો હજૂ આ નિરાની આગળ આવી પહોંચશે ત્યારે હેનાનું કુલ ખીલશે, બુલ-બુલ કલશેર મચવશે, ત્યારે મ્હારી બહેનનું ઉંટ પીરતાંના ખેતરમાં દેખા દેશે”.

આમ્રન ગુલસુરતનું આ લંબાણ વિવેચન સાંભળી હસ્યો અને બોલ્યો:—“ગુલગુલાબ, ત્હમારી બહેન હવેથી અહીં ન આવે તો સાઈ. નહિ તો તહેને બંદી કરવી પડશે યા આપણે આદાના છોડી જવું બેઠશે.”

ગુલસુરત ચકિત થઈને બોલી:—“મ્હારી સવણી સહીયર બહેન નૂર-નેહાર ધણા મધુરા, સ્વભાવની છે, તહેણે ત્હમારો શો અપરાધ કર્યો?”

આમ્રન પીરતાં અને બદામ એકઠાં કરી ફાકો મારી બોલ્યો:—“ત્હમારી બહેન મ્હને આસક કરવા તલપે છે”.

એ વાત સાંભળી ગુલસુરત બસતની ગુલાબવાડને લગવે તહેવું

રંગીલું હસી અને બોલી:—“ખનેવી સાથે ઠેકડી કરવી એ સાધારણ વાત છે. પણ મ્હારા પર જે પ્રેમ કરે ત્હેને ત્હમારા પર પણ પ્રેમ થાય ત્હેમાં મના સારી કરવાની ?”

આમન આખત્રેસ ફેંકી દઈ બોલ્યો “ના ત્હેની મનાઈ નહિ, પણ અતિ પ્રેમનું પરિણામ ત્હમારે આટલું સંકર નીવડશે; કેમકે ત્હમારે તો હું જ છું ને !”

છેલ્લું વામ સાંભળી ગુલસુરત “ભવ, ભવ !” કહી આમનના બોળા પર ઢળા પડી અને સ્હેજ હડસેલો દીધો તેથી આમનના હાથમાંનું અંગુર ત્રીચે પડી ગયું અને ફાટી ગયું. પતિપત્નીમાં આમ વિનોદ ચાલતો હતો ત્યાં વચ્ચે નૂરનેદાર આવી પહોંચી:—“વાર, તો ત્હમારા આનન્દની શરીર ચવા હું પણ આ આવી પહોંચી. ગુલસુરત હસતી હસતી એકદમ ઉઠી અને સ્હેજ તરફ વળી.

* * * *

બીજો દિવસ સહવારે ગુલસુરતના હાથમાં એક કાગળ આપી આમન બોલ્યો:—“ભૂઓ, મ્હારી વાત સાચી ખરી કે નહિ ?”

ગુલસુરત તે કાગળ વાંચવા લાગી.

“હે જાનેબેહેરતના ઇન્જિલ,

ગુલસુરત કનેક્ સાંભળ્યું કે મ્હારી પ્રાણની પૂજા આપ કળી ગયા છે. વાર હાથના ભાવ એક વખત જણાવી દેવાની વચ્ચે વચ્ચે ધણી ઉત્કટ ઇન્જિલ યઈ આવી. બીચારી ગુલસુરત તો જાણતી હતી કે ત્હેના પ્રેમની ખાતર હું દરરોજ ઉઠે સ્હડી બગતી રેતીનું રણ ઝોળાંગી આઘના આવ્યા કરું છું. પણ આપ ખરું પામી શક્યા છે કે નૂરનેદારના ચરમના નૂર આપ પોતે જ છે; અને મ્હારું નામ અન્વય લાગે છે, તે આપના દીધરથી જ. કેલે મ્હારો આ શ્રમ ભાવ આપને કળ્યો દરો. હા ! મનોમય સાદી મન વિના બીજા કોણ દોષ ! આજ મ્હારો પ્રેમ વસન્તના પતંગીયાની પેઠે રંગ બેરંગી સાજા ધરી ઉઠ્યો છે પણ તે યાર ત્હેને ત્હારા ચિત્તપુષ્પના પ્રેમમધુનું

પાન કરવા દે! હું વિધવા માટે, અરે પણ ત્હમે બનેલી શા માટે ચલાવે!
હું સમજું છું કે બહેન ગુલસુરત ત્હમारी છે ત્યાં સુધી મ્હારી સાથે નેકાહ ન
ચાય. પણ છતાં ત્હમારો પ્રેમ ન પામવાથી બનતી હાની થશે. ત્હમે ગુલસુ-
રતના પ્રેમમાં મશગુલ છો; પણ ત્હેનામાં આવે રોમ રોમ પ્રેમ ક્યાંથી
હશે? આવું રૂપ પણ તે ક્યાંથી મેળવી શકે? તે એક બાંદી થવાને પણ
લાયક છે, મ્હારી આગળ? જો દયા આવે તો ત્હમારા બગીચામાંજ આજ
બપોરે દર્શન દેજો. ધણું ધણું કહેવાનું છે. સંધ્યા સુધીમાં આપને ત્યાં નહિ
જોઉં તો સમજરા કે આદાનામાં મ્હારી કબરને પણ જગો નહિ મળે.
ત્હમારા પરજ આફરીન છે ત્હેની છાંદગીનો સવાલ હવે આપને શિર છે.

લી. ફક્ત તેજ

કમનસીબ નૂરનેહાર.

કાગળ વાંચતાં વાંચતાં ગુલસુરતની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી
રહી. પાણીથી ભરેલી આંખે સ્વામી રહામું તે જોઈ રહી અને બોલી:—
“ખાવિંદ, શું થશે હવે? નૂરનેહાર મ્હારી બહેન ન હત તો આપને શાદી
કરવાને હું કહેત. મ્હને તલાક આપો તો શાદી થઈ શકે પણ પછી હું કોને
આધારે છાંદગી કહાહું. આપ અને નૂરનેહાર બન્ને મ્હને તો સરખાંજ પ્રિયછો!”

આમનત બોલ્યો:—“મ્હારી, એકજ સાથે છગર જડી રાખવું એ હ-
જરત મહંમદનું ફરમાન બૂલી મર્ઈ કે? જે પોતાનાજ દોષોથી દુઃખને
પોતાના મનરૂપી કિલ્લા પર જીત મેળવવા દે છે ત્હેની પછી ખરાબ હાલત
ચાય તે પર દિલગીર થવું નકામું છે. ખૂદા નૂરને સારી ખુદી આપે”.

*

*

*

*

આમનતના બગીચાની બદામવાડીમાં અંધારું ઉતરતું હતું. મંહી મંહી
અખરોટના માડને ચડે અંગૂરની લતા વીંટળાતી મ્હડેલી છે. ત્હેમાં હીંચતાં
બૂલબૂલ પાકાં અંગૂર આંચથી ઝળકે ટોંચે છે અને પાછાં ખ્હાર કહાડી લઇ
સિત્ દઇ આંબદંથી સીતકાર વળડે છે. પુષ્પથી લગી રહેલી વસન્તમાં હેના,
બકુલ, ચમેલી અને ગુલાબની સુગન્ધ સંધ્યાના પવનમાં મૃદુ મૃદુ બહેક મારે છે.

બગીચાના મધ્ય ભાગમાં પથ્થરની બાંધેલ કુંદડીની વચ્ચે સરાનો
પાણીનો ફવારો રૂપાની જળધારાઓ ઉચે અંધારા આકાશમાં ઉરાડે છે અને

સેવિકા.

૪.

ગરમીના આરંભમાં મુંબઈમાં પ્લેગ ધણો જોરથી ચાલતો હતો. રાં દહાડો બોલો બાઈ રામ, કલમી શાહવતના અવાજ કાન ઉપર વાગતા હતા દરરોજ લગભગ ૩૦૦ મરણ થતાં હતાં. કર્તવ્યનિષ્ઠ કર્મીનુરાગી દીનાના પોતાના જીવની દરકાર નહિ રાખતાં ગલી કુંચીના ગંદવાડમાં પોતાને નખતો હતો. પ્લેગના રોગીને માટે કોઈ બોલાવવાને આવ્યાથી તે કંઈ પણ વાંધો લીધા શિવાય તરત જતો હતો. પ્લેગરોગીની દવાદારું કરવામાં તે ધણોખરો વખત જતો હતો. ઉત્સાહની લીનતાથી દીનાનાથને ધણી વખત આ બયાનક વ્યાધિના હાથથી પોતાનો બચાવ કરવા માટે જે ઉપાયો પડવાની જરૂર પડતી તે પકડતો હતો.

એક દહાડો એક પ્લેગના રોગીને જોઈને આવીને દીનાનાથને તાબરાયો અને જોતજોતામાં ગળું સૂછી આવ્યું. દીનાનાથે મનમાં ને મનમાં જણ્યું કે હવે હું બચવાનો નથી. શહેરના મોટા મોટા ડાક્ટરને ખબર પડતાં જ તેઓ તરત આવીને તેને જોવા લાગ્યા.

વિધવાએ જે ત્રણ દહાડા દીનાનાથની કંઈ ખબર નહિ મળ્યાથી છોડી રાને જોવા મોકલ્યો. છોકરાએ પાછા જઈને પોતાની માને ડાક્ટરને પ્લેગ થયો છે તેની ખબર આપી. વિધવા જેવી હાલતમાં હતી તેથીજ સ્થિતિ દીનાનાથને ઘેર આવી.

દીનાનાથને તે વેળાએ યોરીક શુદ્ધિ હતી, પરંતુ બોલવાની શક્તિ નહોતી. આંખ જળાશુભના જેવી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. દીનાનાથે જણ્યું કે કોણ આવ્યું છે—નજરથી, ઇસારતથી, હાથબાવથી જોઈશું બની રામ તેટલાથી વિધવાને પોતાની પાસે આવવાની મનાઈ કરી. વિધવા સમગ્ર સમગ્રના છતાં પણ ત્યાંજ ઉભી રહી.

ડાક્ટરોએ તેને પગારદાર સેવિકા (નર્સ) તરીકે સમજીને શું કર જોઈએ, ક્યારે શી દવા પીવાની જોઈએ તે બધું જણાવ્યું. રાત દહાડાં પડિયાગના કાંટા પ્રમાણે ડાક્ટરનો હુકમ બમ્બવવા લાગી.

દીનાનાથ ધીરે-ધીરે બેથુલું થઈ ગયો.

પેલી તરફ માણેકના પોતાના સ્વામીનો કાગળ નહિ મળ્યાથી એક દહાડો સવારે પોતાના દેવેરને બેઠે લઇને દીનાનાથને ઘેર આવી પહોંચી. સ્વામીનો મુલાના ઓરડામાં જવાની તૈયારી કરે છે એટલામાં તે અચકા-મને બોલી ઉઠી, “આ શું તાપી અહિં?”

તાપી બોલી, “બહેન, તું અહિંયાં કેમ?”

માણેકની સ્વામીના ઉપર નજર પડ્યાથી તેનો કંઈ પણ જવાબ નહિ આપતાં ચર ચર ધુનતી બેઠેલી, “એમને શું થયું છે!” આમ કહીને ઓરડામાં ગઈ.

તાપીને હવે જાણવાથી કંઈ બહાર રહ્યું નહિ. તેણે બે હાથ દરવાજા પર રાખીને માણેકને જતાં અટકાવી, “બહેન, હું તારે પગે પડું છું, ઓરડામાં જતી ના। હું સર્વ તને કહું છું. તું આ ઓરડામાં જરા રાહ જો, હું હંમણાં આવું છું.” આવું કહીને જોર જીલમથી માણેકને બીજા ઓરડામાં મોકલાવી.

તાપી આખું શરીર સારી પેટે ધોઇને તથા હુગડું બદલીને બીજા ઓરડામાં આવ્યાથી બેઠ જણ્યા ગળે વગગીને રાવાં લાગ્યાં. રાત્રને મનનો ભાવ ઓછો થયો, ત્યારે તાપીએ પહેલાથી છેલ્લે સુધી બધી હકીકત પોતાની કુધની બહેન માણેકને કહી સંભળાવી.

માણેક બોલી, પ્લેગ થયો છે તે મને કેમ જણાવ્યો નહિ?”

તાપીએ જવાબ આપ્યો, “દીનાનાથ એ તારો સ્વામી છે તે તો હું જાણતી નહોતી.”

માણેકએ કહ્યું, બહેન, તેં મારો અધિકાર છીનવી લીધો છે. જે થવાનું હતું તે તો થયું છે હવે મારું કામ મને કરવા આપ.”

તાપી માણેકના પગ ધરીને બોલી, “બહેન, તેમ યશ નહિ. મેં જે કામની શરવાત કરી છે તેનું છેવટ સુધી મને કરવા દે. તું હવે ધમ્મ પૂર્વક આ વિપદમાં કુદકો મારતી ના. તેઓ જરા સારા થયા છે. હું રોજ કાગળ લખીને તને ખબર આપતી જઈશ.” તે રોજ તે કાઈ રીતે સ્વામીની પાસે રહીને તેની સેવા આકરી કરવાના સંકલ્પથી માણેકને દૂર રાખવાનો યત્ન કરવા લાગી. પરંતુ કાંઈ રીતે તેમાં કાંઈ નહિ ત્યાર આખરે કાકટરની તરફથી કહાવી મોકલ્યું કે, તેને જોયાથી અથવા જે તે અહિં છે એવું માલમ પડ્યાથી દીનાનાથને માટે સાફ પરીણામ યશ નહિ, — માનસિક ઉત્તેજનાથી રોગ વધીને મરવાનો ડર વધારે છે:

તેથી માણેક નિરપાય થઈને બારણામાંથી પોતાના સ્વામીને જોઈને ફીકા ચહેરેથી અન્નપ્રયા માણસની પેઠે ગાડીમાં બેઠી. ગાડીને દરવાજો બંધ કરીને મુંઝા વાળીને વેદનાથી વિધાયલી છાતીમાં માર મારવા લાગી.

તે પોતાના દેશમાં પાછી ગઈ.

દીનાનાથ ધીરે ધીરે સારો થવા લાગ્યો. પહેલા શુદ્ધિમાં આવીને તેણે પૂછ્યું, “પેલી સ્ત્રી મારી સેવા આકરી કરતી હતી તે ક્યાં છે?”

આકરે કહ્યું, “આજે બે દિવસથી તે પોતાને ઘેર જતી રહી છે.”

દીનાનાથ સારો થઈને શરીરમાં જરા શક્તિ મેળવતાં જ વિધવાને ઘેર ગયો. ત્યાં જઈને જોયું તો ઘરના દરવાજાપર તાણુ મારેલું છે. પગે સના ધરવાળાએ કહ્યું કે “આજે સાત દિવસ થયાં માદોકરા પ્લેગથી મરણ પામ્યાં છે.”

કંઈ નહિ બોલતાં દીનાનાથે ડ્રેસિંગરૂમને ગાડી ફરવાને કહ્યું. ઘેર આવીને દરવાજાપર તાણુ લગાડીને એકદમ ગાંડની પેઠે બેડામાં આપ્યો.

કુઈ તેનો ચહેરો જોઈને રેવા લાગી. માણેકે તો ખાટલાપર જઈને પહાડ ખાધી.

દીનાનાથ સારી પેટે સારો ચમા પછી, એક દહાડો માણિકે પૂછ્યું,
મે માંદા પડ્યા હતા તે વેળાએ જ તમારી સેવા ચાકરી કરતી હતી તે
મણ્યાં ક્યાં છે વારું ?”

દીનાનાથે સ્થિર ગંભીર બાંધથી કહ્યું, “તે હવે નથી, સ્વર્ગમાં
તી રહી છે.”

માણિકું મેં લેવાઈને જગ સરખું ચર્મ ગયું. બોલી, “શું કહ્યો છો ?

દીનાનાથે કહ્યું, “હું ખરું કહું છું. તે મરી ગઈ છે.”

માણિક રાતી રાતી બોલી, “તે તો મારી કુદૃષ્ટિ બહેન થાય. આહા!
જીએ અહિંયાં આવીને મને મળવાનું કહ્યું હતું. શું થયું ?” આમ કરીને
ત્વીન ઉપર બેસીને રાવા લાગી.

દીનાનાથ પોતે રાતો હતો-કોણ તેને સાવધતા આપે ?

સહૃદય ગાન.

અમે રસિક પંથનાં યોગી, અમારો મર્મે શું જાણે ભોગી;	દુવ૦
વિના ચક્ષુ ચક્ષુથી જોઈ, જગ નાટક નટીં પ્યારી;	
સહજ સમાધિ માંહે કૂળી, આકારો ઉડીં આવી.	અમે.
રસ રંગ તાજ રચૂલ વિશ્વને, ચર્મચમુર્ચી જોઈ;	
ભોગી દિલ જ્યાં હાસ્ય કરે ત્યાં આંખ ભરી અમે રોધ.	અમે.
વિના શબ્દની દિવ્ય શબ્દ ભર, અંધર સુધા રસ પ્યાલી;	
જડ એતન સહુ હૃદય વસેલી, અવશ્ય પૂટ ધરીં મહાલી.	અમે.
જ્યાં ભોગી દિલ સર્વ સંપત્તિ, હું મારું કરીં ચાલે;	
ત્યાં અમ ઉરનો એહ ખખનો, હું મારું કરીં પાળે.	અમે.
વેદ કુરાન કૌતાબ ગીતનો, પ્રગટ શબ્દ રસ રાજ;	
આમ પૂજે એ નિયમ ભોગીનો અમ ઉર એ નવ માજ.	અમે.

સભારંજની

અથવા

આરાયેષ મહદ્દીલ,

પ્રસ્તાવના.

“સભારંજની” નામનું પુસ્તકરૂપે લખાયેલું હિંદુસ્તાનનું વર્ણન અમને સતારાના છત્રપતિની પદરજા એક જુના ધરાણા પાસેથી મળ્યું છે. તેના પ્રારંભમાં જે પ્રસ્તાવના આપી છે તે પરથી આ ગ્રંથ “આરાયેષ મહદ્દીલ” નામના ઉર્દૂ બાપાના ગ્રંથનું ભાષાન્તર છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. સતારાના વિદ્યાપ્રિય અત્રે પરમ રસિક મહારાજા શ્રીમંત છત્રપતિ પ્રતાપસિંહ મહારાજે (ઈ. સ. ૧૮૦૮-૧૮૩૯) માધવરાવ મુનશી નામના પંડિત પાસે આ ભાષાન્તર કરાવ્યું છે. આ ગ્રંથ “આરાયેષ મહદ્દીલ” મી. હેરીંગટન નામના એક યુરોપીયનની સૂચનાથી રોઅન્ડ્રી નામના એક મુસલમાને ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં લખ્યો છે. આ પુસ્તકમાં મુખ્યત્વે કરીને હિંદુસ્તાનનું વર્ણન, વેદ શાસ્ત્રાદિ ગ્રંથ, પદ્ધતિનની માહિતી, હિસ્દી, આગ્રા, પ્રયાગ, અયોધ્યા, બહાર, બંગાલ, ઓરીસા, ઔરંગાબાદ, વદ્દા-ખાલા-ધાટ, ખાનદેશ, આગવા, અજમેર, ગુજરાત, ઠંઠા, મુલતાન, લાહોર, કાશ્મીર, કાબુલ-એ અદાર સભાનું સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક વર્ણન અને પાંડવોથી પિયોરા ઉર્દૂ પૃથ્વિરાજ સુધીના હિંદુ ગ્રામ્યોની કેદીયત-આટલા વિષયોનો સમાવેશ કરેલો છે. મુસલમાન ગૃહરચના હાથે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ૧૦૨ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલું આ પુસ્તક હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ તથા ભૂગોળના અભ્યાસીઓને અનેક દૃષ્ટિથી વાંચનીય અને ઉપયોગી યદ્યપ્તે એમ જણાય છે. આ ગ્રંથની પ્રારંભમાં લખેલી માહિતી કેટલાક વાંચકોને કંમી મહત્વની લાગવાનો સંભવ છે, પરંતુ આધુનિક સમયના પ્રમાણમાં તે કાળે વિદ્યાનો પ્રચાર તથા સાધનો-એ જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ કંમી હતું, તે સમય, આ પુસ્તક વાંચનાર ધ્યાનમાં રાખે તો ઉપરનો દોષ દાખ્ય છે.

મહાસક્રમી. તા. ૧૫-૧૦-૬
ધનનેરસ.

}

અનુવાદકર્તા.

મૂળનું ભાષાન્તર કરતારની પ્રસ્તાવના.

“શ્રીમત્ જગદીશ્વર પ્રતિ નમન કરી આ ગ્રંથ લખવા પ્રારંભ કરું છું. પૂર્વે સાહેબ આલિયાત મીસ્તર ‘હિન્દુનગર’ સાહેબ પદ્માદરે શેરઅલી મુનશી પાસેથી ઉર્દૂ ભાષામાં આ ગ્રંથ કરાવી તેનું નામ ‘આરંગેય મહમ્મદ’ રાખી સને ૧૮૦૪ માં છપાવ્યું; પરંતુ જેઓને ફારસી ભાષાનું જ્ઞાન નથી તેમનાથી સમજાતું નથી માટે તેનો મરાઠી ભાષામાં તરજુમો થતાં અત્રેના સર્વ લોકો ને તે પુસ્તકનું વ્યર્થ જ્ઞાન થશે એમ ધારી શ્રીમન્મહારાજ ક્ષત્રિય કુલાવ-તંસ રાજશ્રી-છત્રપતિ સ્વામીની આજ્ઞાથી માધવરાવ મુનશીએ તેમાંથી સાર ગ્રંથ કાઢી આ પોથીની યોજના કરી; ને નામ “સંસ્કારંગની” રાખ્યું છે. આ ગ્રંથ સાચિન્ત જે કોઈ મનન કરશે તેને સર્વ હિંદુસ્તાનનું વર્તમાન સમજશે. પ્રાર્થના એજ છે કે બધાં અશુદ્ધ હોય તે કૃપા કરી શુદ્ધ કરવું.”

“સંસ્કારંગની”

ભાગ ૧ લો.

સામાન્ય માહિતી.

૬ શ્વેરે જ્યારથી સદિ નિર્માણ કરી ત્યારથી દરેક પ્રદેશમાં, શહેર તથા કસબા, ન્હાના મોટા ઘણા વસ્યા તથા વસે છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનનો નકરો ઘણો અમરકારિક છે. કોઈ પુણ્ય દેશની આ દેશ સાથે સરખામણી જરાજર થઈ શકતી નથી. ફારણ આ દેશમાં ઠેકઠેકાણે ઘણા વિદ્વાન લોકો, કુવા, તળાવ, ધર્મશાળા, બગીચા તથા રસ્તાની બાજુમાં ચીતળ છાયા માટે ઉગાડેલાં વૃક્ષો છે. તેમ રૂઢ રૂતના ન્હાના પ્રકારના આબુપણ, વિવિધ જાતની ખાવાની વસ્તુઓ-મેવા મીઠાઈ તથા રૂઢિયો, ઠેક ઠેકાણે કીસા, દેવાલયો તથા મસ્જિદો, નિરંતર જોતાં નહીં નાળાં તેમજ પાણી માંજે ઉતરવાને ત્રાવો વગેરે સાધન તૈયાર છે. દરેક યાત્રાળુ-મુસાફર માર્ગમાં આગમ લેતા લેતા મંજલ દરે છે.

તેમજ કોસ, બે કોસ-પર વિસાઓ લેવાને, વિશ્રામ-સ્થાન (વિસામા) બાંધ્યા છે. તેથી દેશ દેશના સોદાગર તરેહ તરેહનો માલ લઈ આવે છે અને જાય છે. આ દેશની ચતુઃસીમા:-પૂર્વે બંગાળા દેશ; દક્ષિણે દક્ષિણ દેશ; પશ્ચિમે શેહર ઠૂઠા તથા આગળ પશ્ચિમ સમુદ્ર, અને ઉત્તરે એક મોટો પહાડ છે, તેની સીમા પર કોઈ પહોંચી શકતું નથી. આ દેશમાં હીરા, માણેક, સુવર્ણ, રૂપું, ત્રાંબુ, લોખંડ તથા સીમું-વગેરેની ખાણો છે. તે જગ્યાઓ પરથી લાં-સીત્ર બહુ આવે છે, પરંતુ ઘણું કરી અનાજની આવકની ઘણી છે, તેમાં પણ મુખ્યદાસના ચોખા ઘણા ઉત્પન્ન છે. તે ચોખા ફક્ત બાદશાહ, વજીર, અમીર ઉમરાવો ખાય છે. સારાંસ આ પ્રમાણે સર્વ જાતનું ધાન્ય સાફ પાકે છે. ઉત્પન્નનો મુખ્ય આધાર વરસાદ અને જમીનની પીક પર છે. કોઈ કોઈ સ્થાને વર્ષમાં બે બે તથા કોઈ કોઈ સ્થળે ત્રણ ત્રણ વાર પીક થાય છે. હવા પાણી પણ સારાં છે. તેમાં પણ ગંગા તથા યમુના-એ બે નદીઓનું પાણી તો ઘણુંજ ઉત્તમ છે, આંતરે આંતરે મીઠું તથા ખાંડ પાણી છે. તેનું વર્ણન ક્યાં સુધી લખવું? (આ વિષયમાં વધારે વર્ણનની જરૂર રહેતી નથી) વિવિધ જાતના પુષ્પ તથા ફળફળાદિ થાય છે. પર્જાન્મકાળ, શીતકાળ, ઉષ્ણ કાળ-આ રતુઓમાં રક્ષણને માટે તથા નદીઓ વિગેરે ઉતરવા માટે સાધનો કરેલાં છે. આ બાબત આ દેશમાં મુસાફરી કરનારા મુસાફરોને અનુભવ-સિદ્ધ માહિતી હશે.

દિનમાન.

દિવસ રાત્રી સમજવા માટે નિપુણ કારીગરોએ બહુ સરસ યુક્તિ યોજા દાદડી છે. અષ્ટ ધાતુની ગોળાકાર આંગળી બર, તથા હોસર (દંડકો) મા-પના પ્રમાણમાં ન્હાનો મોટો કરી, ઉચી જગ્યાએ તેને ટાંગે છે અને તેને ઘડીયાળ નામ આપે છે; અને જાર આંગળ ઉડી એક ત્રાંબાની વાડકી લઈ તેના ગર્ભમાં છિદ્ર પાડે છે; તથા એક માથા વજનની પાંચ આંગળ લાંબી સોના અથવા રૂપાની સળી તે છિદ્રમાં નાંખે છે. આવી વાડકીને પાણી બ-રેલી કુંડીમાં (ન્હાવાનું પાણી ગૂંબવાનું ધાતુનું કડાંવાળું વાસણ) મુકે છે. વાડકી, છિદ્ર માગે પાણી બગાવાથી ડૂબી જાય છે એટલે એક ઘટિકા થઈ એમ ગણાય છે. વાડકી પાણીમાં ડૂબી જવા સાથે ઘડીયાળ પર એક દયોગ્ર માટે, તે અવાજ સાંભળનાં એક ઘટિકા થઈ એમ સમજ થાય, તેવાજ રાત્રી દિવસના આઠ પ્રદર રતુ પરત્વે નિયમમાં ન્યૂનાધિકનો ફેરફાર થાય છે. પ્રદ-

રતી રીતિ નવ ઘટિકાથી અધિક કિંવા છ ઘટિકાથી કમી થતી નથી. એક પ્રહર થયો. એટલે તેટલી ઘટિકા વગાડે છે, પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્ન, સંધ્યાકાળે, મધ્ય રાત્રે એમ ચાર પ્રહરના વાદ્યો વગાડવામાં આવે છે. તે ઉપરથી દિવસ રાત્રીની કમી જાસ્તી ઘટિકા સમજાય છે. ઘટિકાના પ્રમાણ પરથી રેતીની ઘડીયાળો કરે છે. તેની બનાવટ એવી છે કે બે કાચના કુપ ન્હાના ન્હાના મેળવી બેના મુખ એક એક સાથે રહે એમ ગોઠવે છે અને મધ્ય ભાગે એક ત્રાંખાનું અથવા પીત્તલનું ન્હાનું પતરું કરી તેમાં છિદ્ર કરી તે કુપોના મુખ પર રાખી બાંધે છે ઉપરના કુપમાં બારીક રેતી નાંખે છે તે રેતી ગળતી ગળતી બીજા કુપમાં જરાય એટલે એક ઘટિકા થાય. બીજી ઘટિકાએ તે ફેરવી રાખે છે. તેનું 'વાલુકાયંત્ર' નામ રાખેલું છે.

વેદશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિદ્યાનું વિસ્તાર વર્ણન.

હિંદુઓના વિદ્યાના ગ્રંથો ઘણા છે. તત્રાપિ જોનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ લેવાય છે તેનો વિસ્તાર લખ્યો છે.

૧. વેદ નામની એક વિદ્યા છે, તેમાં સર્વ શુભોના ભેદ બતાવેલા છે. તે વેદથી જ પ્રસિદ્ધ છે. જે કાળમાં જળમય પૃથ્વી હતી ત્યારે ઇશ્વરે-ચ્છાથી વટપત પર બ્રહ્મકુંડે અવતાર થયો. તેના નાભિમાંથી કમળ પુષ્પ ઉત્પન્ન થયું-તે કમલમાંથી ચતુર્મુખ બ્રહ્મદેવ નિર્માણ થયા. તે આ સૃષ્ટિના કર્તા. તેને ઇશ્વરે આકાશવાણી દ્વારા ચાર મુખે ચાર વેદ બોલાવ્યા-તે વેદ હિંદુ ધર્મનો મુખ્ય વાદ્યો-અને તેનાથી હિંદુઓ સર્વ આચરણ કરે છે.

૨. ઉપનિષદો-વેદના ભાવ-અર્થ દેવનો પૌત્ર મનુ થયો તેણે એ ઉત્પન્ન કર્યા. તેમાં વેદાન્ત વિષય વિસ્તૃત કરેલો છે.

૩. છ શાસ્ત્રો-તે મનુના પુત્ર અને પૌત્રે નિર્માણ કર્યા. તેમાં એક-મેક ગ્રંથોમાં કર્યા એકમ ભાવ તો ક્યાં બિજાભાવ દેખાય છે, અને કેટલાક વાદી ગ્રંથ થયેલા છે, તે પણ આ શાસ્ત્રને અનુસરીને છે, તપસીક:-

- ૧ પ્રથમ ન્યાયશાસ્ત્ર—એનો કર્તા જૌતમ નૈર્વાયિક, તેનું અવલોકન કરતાં કર્તા કેરંછુ શીવાય કોઈપણ કાર્ય થતું નથી એ સિદ્ધાન્ત જોવામાં આવે છે.
- ૨ વૈશેષિક શાસ્ત્ર—એનો કર્તા કેનાંદ મુનિ, તેમાં કાર્યની પરિણતિ વખત પર આધાર રાખે છે—જે કોઈ કાર્ય વખત સાંધી કરે તે તે સિદ્ધ થાય—નહી તે નિર્ધરણ થાય એ સિદ્ધાન્ત છે.
- ૩ સાંખ્યશાસ્ત્ર—એનો કર્તા કપિલ મહામુનિ. તેનો સારાંશ એ કે, ‘આત્મા અનાત્મ વિચાર’ એટલે કૃષ્ણપદાર્થ મિથ્યા, પરમાત્મા ચિદાનંદ સત્ય, યાસ્તવ દેવ અનાત્મા, તેનો સતત રહેનાર જે આત્મા, તેને જુદો કરી પરમાત્મા સાથે લીન કરવો—એમ જ બાવ કરવો.
- ૪ પાતાંજલિ શાસ્ત્ર—એનો કર્તા અંનંતસ્વામી—શેષમાંથી મુખ્ય બાવ એ, કે પ્રાણાયામ યોગાદિ સાધનોથી અતિ દુર્લભ જ્ઞાન થવું.
- ૫ વેદાંતશાસ્ત્ર—એનો કર્તા વ્યાસ સ્વામી—તેમાં મુખ્ય બાવાર્થ એ કે ઇશ્વર એક, તરંગમૂલક સૃષ્ટિ. પરંતુ દૃષ્ય પદાર્થ નહ અને નિરાકાર; ઇશ્વર સત્ય.
- ૬ મીમાંસા—એનો કર્તા જૈમિની તેમાં સિદ્ધાન્ત—કર્મ પ્રાધાન્ય. જે જેવું કાર્ય કરે તેને તદનુસાર જજ મળે.

૧ ધર્મશાસ્ત્ર—આ ૭ શાસ્ત્રો શીવાય ધ્રુવદેવના પુત્રે વેદમાંથી રચ્યું, તેમાં ચારે વર્ણ તથા ચાર આશ્રમધર્મોનો વિસ્તાર ન્યાય અને શાસ્ત્ર નિર્ણય—સર્વ લખ્યું છે.

૧ વ્યાકરણ—શબ્દશાસ્ત્ર ગ્રંથ છે. તેમાં શબ્દ જ્ઞાનનો ક્રમ લખ્યો છે. આ શબ્દશાસ્ત્ર શીવાય હાતર શાસ્ત્ર અધ્યનન કરવાથી ગૌણ શબ્દ શુદ્ધ સમજવામાં આવતો નથી એવો સિદ્ધાન્ત છે. શ્રેયનાગે આ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આધુનિક સમયમાં પણ તેવા કેટલાક ગ્રંથો થયા છે.

૧ અદાર પુરાણ—તેમાં પ્રાચીન કથા તથા અવતારાદિક ચરિત્રો અને ભૂગોળ ખગોળ વર્ણન, અને પૃથ્વીચક્ર, ખગોળી જે સંજ્ઞ થયા તેના યજ્ઞને કીર્તિ ગાન વિસ્તારથી વ્યાસંજ્ઞે વર્ણવ્યાં છે.

૧ કર્મ વિપક એ ગ્રંથ છે-તેમાં સર્વ રોગનો ઉદ્ભવ કયા યોગથી થાય છે અને પરિહાર કયા ઉપાયોથી થશે એ વિસ્તારથી લખ્યું છે.

૧ હીલાવતી નામનો ગ્રંથ-ગણિતશાસ્ત્ર, તેમાં હીસાબના ઉપયોગ સાર-કઠણ કઠણ શુણાકાર, ભાગાકાર, વિષે વિગત સાથે લખાણ છે.

૧ વૈદ્યવિદ્યા-મનુષ્યની શરીર પરીક્ષા-અંગુશ્ઠથી મસ્તક પર્યન્ત-અને નાડીગાન-તેમજ ઔષધ ક્રિયા-સર્વ વિગત સહ લખેલો છે. એનો કર્તા મૂળ બ્યાસ સ્વામી. હાલ પણ કેટલાક ગ્રંથ સિદ્ધ થઇ પૃથ્વી ઉપર પ્રચાર થવા પામ્યા છે.

૧ જ્યોતિષ વિદ્યા-તેમાં સૂર્ય ચંદ્રાદિ ગ્રહો અને બાર રાશિઓ તથા સમસ્ત તારાગણોના સ્થાનાદિ બેદ ગતિ અને ત્રણે લોકનું વર્તમાન ગોચર થાય એવો ગણિતક્રમ તથા ભૂગોળ ખગોળનું વર્ણન પરિપૂર્ણ આપેલું છે.

૧ સામુદ્રિક વિદ્યા-એટલે મનુષ્યની હસ્તરેખા જોઇ ઇષ્ટ અનિષ્ટ કહેવું તે.

૧ શકુન વિદ્યા-સર્વ પશુ પક્ષિનું બાપણ સમજી શુભાશુભ કહેવું તે.

૧ સ્થર વિદ્યા, નાસિકાના ઝાળા જમણા આસની ગતિ સમજી તે ઉપરથી શુભાશુભ કહેવું તે.

૧ આગમ વિદ્યા-એટલે ભવિષ્ય, જૂત, વર્તમાન સમજવું તે. મારણ તારણ વિદ્યા અને ભૂત-પ્રેત તથા જીનને વશ કરવા-તેમજ મહાટ્ટા રોગના ઉપાયો કરવા અને શત્રુનો નાશ કરવા-વિગેરેનું લખાણ આ પુસ્તકમાં છે.

૧ ગારોડ વિદ્યા એમાં સર્વ સર્પ વિધિ. વિષવાળા પ્રાણીઓનું વિપનો ચક્ર ઉતારનો મંત્ર, સંપને પ્રેલક્ષ બોલાવવો તથા તેનું કૂળ સમજવું તે-આપેલું છે.

૧ ધનુર્વિદ્યા-એટલે તિરંબાજીનું શિક્ષણ મેળવવાનું પુસ્તક.

૧ રત્ન પરીક્ષા વિદ્યા-જવાહીરની પરીક્ષા કેમ કરવી તે.

૧ શિલ્પ વિદ્યા—એટલે સુતાર, કડીયા ઇત્યાદિની કારીગીરી શીખવાનું પુસ્તક.

૧ રસાયન વિદ્યા—એથી વનસ્પતિ પરીક્ષાની, ધાતુ મારવાની તથા કીમીયા કરવાની રીતિનું જ્ઞાન મળે છે.

૧ હંદિગ્મલ વિદ્યા—એટલે નાના પ્રકારના તમાશા કરવા, પારકા સારીરમાં પ્રવેશ કરવો, તથા તરેહ તરેહના ચમત્કાર કરવા.

૧ ગાંધર્વ વિદ્યા—એટલે રાગરાગિણીનું જ્ઞાન તથા સપ્ત સ્વર, ત્રણ ગ્રામની માહિતી થી.

૧ નટ વિદ્યા—એટલે ન્હાના પ્રકારની કળા દાખવવી અને નજર બંધીના ખેલ કરવા.

૧ રસિક વિદ્યા—એથી સ્ત્રીપુરુષોનાલક્ષણો સમજવાં તથા પ્રીતિ જાણવી.

૧ ગજશાસ્ત્ર વિદ્યા—એટલે હાથીની જાત-ખોડ ખાંપણ અને નેકીબંદી જાણખવી તથા રોગ પરીક્ષા કરવી તથા રોગનું ઔષધ જાણવું.

૧ શાસ્ત્રિ દોષ વિદ્યા—ધોડની જાત—લક્ષણો, ખોડો સમજવી તથા તે ઉપરથી શુભાશુભ કહેવું.

છ પ્રકારના યોગી જેને પરદર્શન કહે છે તેની તપસીય:—

૧ પ્રથમ સન્યાસ તેનો ધર્મ સર્વ સંગ પરિત્યાગ.

૨ ગાસાંઈ (સાધુ) એણે શુતેન્દ્રિય રહેવું.

૩ જોગીએ યોગ સાધના કરી શરીર કૃચ કરવું.

૪ વૈરાગીએ વૈરાગ્ય ખસિત સિદ્ધ કરી દેહ તમ રાખવો.

૫ ઉદાસી એટલે નાનક ધંધીએ યોનાના ગુરની આજ્ઞાનુસાર ધ્યાન તથા આદિ યોગ કરવા.

૬ સેવક જંગમ ને અશ્વપી મ્હેંડામાં પડી સગાડી રાખે છે.

તેનો મુખ્ય ધર્મ અહિંસા ત્રત આચરણ કરવું. આટલા માટે તે સ્વહસ્તે સ્વયંપાક મુદ્દાં કરતા નથી કારણ કે કીડી ન્હાના ન્હાના જંતુઓ બળી બરમ થઈ જાય.

ચાર આશ્રમો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે તેની તપસીલ:—

૧ બ્રહ્મચારી.

૨ ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે લગ્ન કરી સંસારમાં પ્રવેશ કરવો.

૩ વાનપ્રસ્થ એટલે સ્ત્રીથી નિઃસંગ રહેવું.

૪ સંન્યાસ એટલે સર્વ સંગ પરિત્યાગ.

ચારે વર્ણ શાસ્ત્રમાં ઉક્ત છે તેની તપસીલ:—

૧ પ્રથમ બ્રાહ્મણ—એનો ધર્મ વેદાધ્યયન અને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સાથે અન્યાસ કરવો, ૫૨ કર્મનો અધિકાર.

૨ ખીન્ને ક્ષત્રિય વર્ણ—એનો મુખ્ય ધર્મ શુરત્વ, શરણાંગત રક્ષણ, ત્રીકર્મી અધિકાર તથા હકુમત અને ઇનસાફ યથા ન્યાય કરવો.

૩ ત્રીજો વૈશ્ય:—એનો ધર્મ ઉલ્લભ, વેપાર, સોદાગરી ઇત્યાદિ ધંધો કરવા.

૪ ચોથો શુદ્ર:—એનો ધર્મ ચારે વર્ણની સેવા આકરી કરવી.

આ હિંદુસ્થાનના સર્વ વતની હિંદુ કે મુસલમાન નિર્મળ છે. ખાતું પીલું, સારાં આબૂપણ, સદૈવ હસ્તો મ્હેરો, સ્નેહશીલ, મીલનસાર, નૈષ્ઠિક, સારા સ્વભાવવાળા, ન્યાયી, મ્હોટી હીમ્મતવાળા, તેવાજ શાહુકાર લોકો પ્રમાણીક, ઇતિબારી, વિશ્વાસુ; તેમજ સીપાઇઓ, બલા, શૂરા, એક નિશાવાળા, નિષ્કપટી અને ઇમાનથી આકરીમાં હાજર રહેનાર. સ્વામીનાકાર્ય માટે પ્રાણ અર્પવામાં નિશંક જમીનદારો પણ બહુ અભિમાની અને ધૈર્યવંત છે. આ દેશની સ્ત્રીઓ બહુજ લાવણ્યયુક્ત, સુશીલ, પતિવ્રતા અને ભર્તા-રને પરમ પ્રીતિથી અનુસરી ચાલનારીઓ છે. તેઓ સ્વામીનો એક ક્ષણ

પણ વિયોગ સહન કરી શક્તી નથી. દૈવેન્દ્રીથી પતિ મૃત્યુ પામે તો તેના શબ સાથે સહગમન કરે છે અથવા સર્વ ઉપબોગાદિ વર્જ કરી શરીર શો-
પરી દેહ રાખે છે. મુસલમાનોમાં પણ એજ પ્રમાણે છે. તે લોકોમાં બીજો
ભર્તા કરવા તેમના ધર્મસ્થાપકે આજ્ઞા કરી છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનના મુસલ-
માનો તેમ કરતા નથી-એવા પ્રચારને તેઓ વ્યભિચાર સમજે છે. આ
દેશના લોકોની જોટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી યોડી. એજ કારણથી પરદેશના
લોકો આ દેશમાં આવી રહેવાની ઇચ્છા કરે છે. ઔરંગઝેબ બાદશાહના અ-
મલ મુધી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જ હતું. આબાદી પણ પૂર્ણ હતી. તે પછી
ફરફરીપર બાદશાહની કારકિર્દીમાં બગાડો થયો. મહમદશાહ તો ખાસી અને
વિલાસી હતો. દેશની વ્યવસ્થા તે જાળવી શક્યો નહી. સર્વ અનિયમિત
ચાલવા માંડ્યું. મહમદશાહના વખતમાં તો આથી વધારે દુર્વ્યવસ્થા થવા
લાગી. કેટલાક અમીર ઉમરાવો ઘેર બેઠા અને કેટલાક આખરદાર ઉમરાવો
દરવાજા બંધ કરી મૃત્યુ પામ્યા. તે પછી સાહેબાન અલીશાને (કમાની
સરકાર) આ દેશની વ્યવસ્થા માટે વિચાર કર્યો, ત્યારથી આ દેશના લોકો જે
રજા તે આબાદ છે. બાકી પહેલાંતો ચારે પાસ દાદ બેઠાદ થઈ રહી હતી
(એટલે કોઈ કેઈનું સાંભળે નહી) એમ ચાલતું હતું. હાલ, અશરફુલ,
કિતાબત, બકરાહ, સાહેબ ઇન્સાર નવાબ ગોરેનર (ગવર્નર) લોર્ડ માર્કિસ
વેલવેલી (વેલેસ્લી) બહાદુરના પ્રતાપથી તથા ઇશ્વર કૃપાથી આ મુલક પુનઃ
આબાદ થયો. તમામ હિંદુસ્થાનઃ મુબા, બંગ, દક્ષિણ અને કુધાર મળી
વીસ મુબા, એકસો નવ સરકાર, અને ચાર હજાર બે મહાલ છે. એકંદર ઉ-
ત્પન્ન આઠ અબજ આઠ કરોડ, આઠ લાખ એંસી હજાર પાંચસો ત્રાસી
૮૮,૭૮૦,૮૮૦,૫૮૩ દામ છે. દામની ગણતરી પૈસાના પચ્ચીસ દામ થાય છે.

ગુજરાતી ભાષા સંબંધે કેટલાક વિચાર.

ધણુંજ ખુશી થવા જેવું છે કે ગુજરાતી ભાષા કેળવવા માટે ચોમેર પ્રયત્નો થઇ રહ્યા છે; એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી દાખલ થયું તે આવા પ્રયત્નોનુંજ પરિણામ છે; સાહિત્ય પરિષદની ફતેહ એજ વાત સિદ્ધ કરે છે માસિકોમાં અને ગુજરાતીમાં લખાતાં પુસ્તકોમાં થતો જતો વધારો પણ શુભ સૂચક ચિન્હો જ ગણાય. પરંતુ તે સંબંધીમાં હજુ પણ કેટલુંક કરવું બાકી રહે છે. હજુ કેટલીક મુશ્કેલીઓ એવી છે કે જે ઓળંગાઇ નથી. કેટલાક માર્ગ એવા છે કે જે લેવાયા નથી અને કેટલાક પ્રયત્નો એવા છે કે જેના તરફ આપણું લક્ષ ગયું નથી. અગર ગયું હોય તો તે સંબંધે આપણે કંઇ કંઈ નથી. કેટલીક નાની નાની બાબતો એવી છે કે જે તરફ લક્ષ ખેંચાય તો ગુજરાતી ભાષા કંઈક પણ વિશેષ કેળવાવા પામે.

ગુજરાતી વાંચનનો શોખ નેટલો નેહએ તેટલો વધવા પામ્યો નથી. તેનાં કેટલાંક કારણો આપી શકાય. પ્રથમ તો એ કે ગુજરાતી વાંચવા માટે વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી નિશાબોમાં અવકાશ કે સાધન હોતાં નથી. માત્ર પાંચ ચોપડી સુધી ગુજરાતી ભણી અંગ્રેજીમાં દાખલ થઇ શકાય એ ધોરણ કંઈક અંશે ગુજરાતીનું જ્ઞાન કાચું રાખે છે; કેમકે તે પાંચ ચોપડી ભણતાં સુધીમાં દર વરસે અમુક ચોપડીનાં, અમુક પાકનાં, અમુક પાનાં વાંચવાનાં હસવેલાં હોય છે; તેમાંથી અનેક કારણોને લઈને વરસને અતિ અમુક પાનાં ઓછાં વંચાય છે; વળી બીજા અનેક વિષયો તેમને શીખવાના હોવાથી તેમાં પણ ઘણો વખત જાય છે; છેવટ હિસાબ કરતાં અમારા ધારવા પ્રમાણે સરાસરી ગણતાં દર વરસે દરેક વિદ્યાર્થી બાળ્યેજ સો પાનાં પોતાની ભાષામાં લખેલાં વાંચતો હશે !! અને તે ઉપર ગાળવામાં આવતો વખત પણ અમે નથી ધારતા, કે દર રોજ દસ મીનીટ કરતાં વધારે હોય ! ત્યારે શરવાતમાં જ ખચપણમાં શીખેલ ભાષા કેટલા ધ્યાનથી શીખાએલ હોય તેમાંથી કેટલું યાદ રહે, અને તેમાંથી ગુજરાતી ભાષા વાંચવાનો શોખ કેટલો બધો કેળવાય તે વાંચનારે વિચારવાનું છે, અને તેટલા જ અભ્યાસથી ગુજરાતી લખવાની શક્તિ કેટલી કેળવાય તે પણ વિચારવાનું છે ! ત્યાર પછી વિદ્યાર્થી અંગ્રેજીમાં દાખલ થાય છે; નવી ભાષા શીખવાનો ઉત્કંઠા અને તેથી તેના ઉપર ગાળવામાં આવતો વખત ગુજરાતીને તદ્દન વિસરાવી જ દે છે

એમ કહીશું તો અતિશયોક્તિ નહિજ ગણાય; તે વખતે અંગ્રેજ બાપાની સરખામણીમાં મૂકતાં વિદ્યાર્થીના મનમાં જ કંઈ એવું થઈ જાય છે કે ગુજરાતી તો આપણી પોતાની, આપણને આવડે જ, આપણે તે વાંચવાની કંઈ જરૂર નહિ !!

આ પ્રમાણે પણ માત્ર ત્રીજા ધોરણ સુધી જ આવે છે. તે પછી તો બહુ અંગ્રેજમાં જ કરવાનું આવે છે; અંગ્રેજ વાંચનનો જેવો તેવો તરણુ મો કરવો એજ માત્ર ગુજરાતી બોલવાનો વખત-બાકી તો બહુ અંગ્રેજમાં. વિષયો પણ તમામ અંગ્રેજમાં શીખવા! બાપણો અને ચર્ચા પણ અંગ્રેજમાં. વર્ગના શિક્ષકો પણ અંગ્રેજ બોલવાનો મદાવરો પડે તેટલા માટે ગુજરાતીમાં વાત કરે તો અમુક શિક્ષા દરજે, અને પોતે તો અંગ્રેજમાં જ બોલે. તેથી તે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં માત્ર ઘરમાં સાધારણ વાતચીત ગુજરાતીમાં કરવી રહે; તે પણ કેટલાકને અંગ્રેજમાં બોલતા આપણે સાંભળીશું. અંગ્રેજ પાંચમા ધોરણથી નિબંધ લખવાનું પ્રથમ પગથીયું પત્રવ્યવહાર શરૂ થાય છે. તેથી મિત્રો વચ્ચે અને ખીજા પણ ધણાખરા પત્રો અંગ્રેજમાં જ લખાવા શરૂ થાય છે; તેમ વર્ગના વિષય તરીકે તો ગુજરાતી ચોથા ધોરણથી જ નીકળી જાય છે. તેથી છેક મેટ્રીક્યુલેશન સુધીમાં ગુજરાતી વાંચન બંધ જ હોય છે. કેટલેક દરજા શોખ હોય છે તો વળી એ ચાર નવત્ર દશાઓ કે એવું કંઈ વાંચે છે. ત્યારે ગુજરાતી કોઈ લખવું વાંચવું નથી એમ આપણે ફરીવાર ફરીએ છીએ પણ ગુજરાતીનો અભ્યાસ કેવો અને કેટલો થાય છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આ ઉપરથી આવ્યો દરો. કેળવણી ખાતાંઓને સાગતા વળગતાઓ આ સંબંધમાં કંઈક પગલાં લેશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

ગુજરાતીની ખીજવટ અને તેના વાંચન અને લખાણમાં બીજું એક મોટું વિષ્ણુ ફારસી બાપા છે; ફારસી સંસ્કૃત કરતાં કંઈક સહેલી હોવાથી, તેમાં વાંચવાનો વખત થોડો જોઈએ તેથી, અને પરીક્ષામાં પણ સંસ્કૃત વિદ્યાર્થી કરતાં ફારસી વિદ્યાર્થીને પાસ થવાનો વધારે સંભવ હોવાથી ફારસી બાપા ખીજા બાપા તરિક્કે દરકોઈ લે છે; સંસ્કૃત અને ગુજરાતીને એટલો ઘાટો સંબંધ છે કે સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીને ગુજરાતી જ્ઞાન કંઈક પોતાની મેળેજ થોડું થલું પ્રાપ્ત થવા પામે છે, પરંતુ ફારસીનું તેમ નથી. ફારસી બાપાવાળા વિદ્યાર્થીઓ છેક બી. એ. સુધી પહોંચ્યા પછી પણ ગુજરાતીનું એટલું બહુ

અસાન જણાવે છે કે જે માત્ર દયાપાત્ર છે. દયાપાત્ર એટલા માટે કે તેમાં એમનો પોતાનો બહુ દોષ કાઢવાપણું નથી. શરસી ભાષા ખીણ ભાષા તરિકે લેવાવા દેવાની છૂટ છે અને કાલેજમાં ગુજરાતી લખવા નહીં થાય ત્યાં સુધી ગુજરાતીની જોઈએ તેવી સંતોષકારક ખીલવટ થવાની નથી. આજના ગુજરાતી લેખકોમાં જોઈશું તોપણ શરસી ભાષાવાળા અપવાદ રૂપેજ નીકળશે. તેથી શરસી ભાષા કંઈક અંશે ગુજરાતીની ખીલવટની આડે આવે છે એમ કહીશું તો ચાલશે.

ત્રીજું વિધન અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ છે. અંગ્રેજીનો પરિચય એટલો બધો રહે છે અને તે એટલા બધા વખત સુધી કે પરિણામે ગુજરાતી લખાણ જોવાનું ગમતું નથી. ગુજરાતી માસિકોનાં પાનાં ફરવતાં અંગ્રેજી ઉતારાતરફ નજર કરનાર અને જનશે તો આખા માસિકમાંથી માત્ર તેટલો જ ભાગ વાંચી ચોપાનીયું ખૂણે નાંખી દેનાર કેટલા હશે ? આમાં પણ વાંચનારનો દોષ નથી જ. અંગ્રેજી ભાષા સાથેનો લાંબો પરિચય, વ્યવહારમાં આજના જમાનામાં તેમાં પ્રવીણતાની જરૂર, તે ભાષાની અલૌકિક ખુખી, તેમાં લખાણેનાં અમૂલ્ય પુસ્તકો, અને તેમાંથી મળી આવતા વિચારોનો ભંડોળ-આ સર્વને મૂકીને કયા અંગ્રેજી ભણેલાને તરજીમા, અનુકરણો, અને નીરસ લખાણો ભાવશે ? અંગ્રેજી ભાષાના આપણે હમેશના આભારી છીએ, અને શરસી જે એક મૃત ભાષા છે તેની મારફતે તેને ધોરણોમાંથી કાઢી માત્ર ગુજરાતી જ ખીલવવાની બલામણુ કરી શકાય જ નહિ; માત્ર એટલું જ થઈ શકે કે તેના અભ્યાસની સાથે જ ગુજરાતીને પણ તેટલીજ અગત્યતા આપી, ગુજરાતી તદ્દન અંધારામાં રહી વિસારી દેવામાં આવે છે તેમ ન થવા દેતાં ગુજરાતીની ખીલવટ થાય એવાં દરેક ઉત્તેજક પગલાં લેવાવાં જોઈએ.

ગુજરાતી વાંચનના શોખને હરકત કરનાર આજની સંસ્કૃત મંથી ગુજરાતી ભાષા લખવાની રીત પણ છે. આ પ્રશ્ન અનેક વાર ચર્ચાઈ ગયો છે, તેથી આપણે માત્ર એટલું જ કહીશું કે એવાં સંસ્કૃતમય લખાણો આજની કેળવણી નહિ પામેલા વૃદ્ધ માણસોને વાંચવાં ગમતાં નથી એ વાત હરકોઈએ જોઈ-અનુભવી હશે; આજની કેળવણી પામેલામાં જેમણે શરસી લીધેલું હશે એવા માણસો પણ તેવાં લખાણોને જોઈનેજ દરથી નમસ્કાર કરે છે.

માત્ર અમુક દરજ્જાનું સંસ્કૃત જ્ઞાન પામેલો લખનાર વાંચનાર કોઈ એવું લખાણ વાંચે છે. આ ઉપરથી જણાવું હશે કે સંસ્કૃતમય લખાણ જનસમૂહના મોટા ભાગને માટે નિરૂપયોગી થાય છે અને તેથી લખાણની વ્યવહારિક ઉપયોગિતા અને કિંમત અરધી ઓછી થઈ જાય છે; તે ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષા માટે લોકોને અમુક ભાતનો અણગમો થઈ જાય છે એ વિશેષમાં, તેથી સંસ્કૃતમય લખાણ લખનારઓ ગુજરાતી ભાષાની ખીલવટમાં કંઈક વિઘ્નરૂપ થાય છે એમ કહી અમે તેમની ક્ષમા યાચીશું.

અત્યાર સુધી ગુજરાતી વાંચનનો શોખ ગુજરાતી નિરાળના વિદ્યાર્થીઓમાં વધારવાને કંઈપણ ઉપાયો લેવામાં આવ્યા હોય એમ અમને લાગતું નથી. તેને માટે પ્રથમ તે એક એ ઉપાય લેવાની જરૂર છે કે ગુજરાતી તાલુકા સ્કૂલોમાં ગુજરાતી પુસ્તકોનો પૂરતો મોટો ભંડોળ રાખવો જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો તેનો ઉપયોગ કરી શકે. અત્યાર સુધી તેવો ભંડોળ, જો કે ઘણો જ નાનો, સ્કૂલોમાં રખાય છે, પણ વિદ્યાર્થીઓને તે વાંચવા મળતો હોય એમ અમે ક્યાંય પણ જોયું નથી. નિરાળોમાં માત્ર એક “શાળાપત્ર” નું ચોપાતીયું મંગાવાતું હોય છે. તેને બદલે સારાં સારાં જે ચાર પ્રતિષ્ઠિત માસિકો સ્કૂલ રીડીંગ રૂમમાં મંગાવવાં જોઈએ કે જ્યાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ તેનો ઉપયોગ કરે. ટ્રેનીંગ કોલેજોમાં પણ એવી સગવડો અને સાધનો હોવા ઉપરાંત અદર્શિશ વાંચવાનો શોખ વધારવાનો અને શિક્ષક થાય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને પણ તેવો જ શોખ ઉત્પન્ન કરાવવાનો ઉપદેશ અદર્શિશ થવો જોઈએ. કેટલાએકનું કહેવું એમ હોય છે કે ગામમાં પુસ્તકચાળા હોય ત્યાં નિરાળોમાં એવી જાળતો ઉપર ખર્ચ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ કહ્યું છે કે *How often the singlet of means to do ill deeds make ill-deeds done*” તે મુજબ સારા અર્થમાં લાગુ પાડીએ તો પાસે પડેલાં સાધન હમેશ જોવામાં આવે તો તેનો કાંઈક ફાયદો થાય જ થાય; વળી શિક્ષકો તેવાંએ તે પણ વિદ્યાર્થીના જ લાભમાં છે; કેમકે કુવામાં હોય તો દવાગામમાં આવે; માટે આ જાળત ઉપર પણ કેળવણી ખાતાંએ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

મોટા વખત ઉપર એક ફરીયાદ એવી હતી કે ગુજરાતીમાં પુસ્તકો નથી પરંતુ તે ફરીયાદ પણ દરે મીઠે મીઠે દૂર થતી ગઈ છે અને થતી જાય છે.

આ વાત સિદ્ધ કરવાને ગુજરાતી પુસ્તકોનું એક સંપૂર્ણ Exhaustive લીસ્ટ થવાની જરૂર છે; જેમાં વિષય વાર પુસ્તકોની કિંમત, અંચકર્તાનું નામ, મળવાનાં ઠેકાણાં વગેરે ઉપયોગી બાબતોનું વિગતવાર દીખણ થવું જોઈએ. આનું સંપૂર્ણ લીસ્ટ કાઢી કરશે તો તેણે એક મોટી ખામી પૂરી પાડી સેવા બજાવી એમ કહેવાશે; કેમકે ઘણીવાર કયા વિષય ઉપર કઈ કઈ ચોપડીઓ લખાઈ છે એની પણ આપણને બાબત જાણ્યે જ ખબર હોય છે. તેથી એવું લીસ્ટ એક ઉપયોગી અને કિંમતી ખગનો થઈ પડશે. એવા લીસ્ટ ચોમેર મફત ફેલાવાથી ચોપડીઓ બહાર આવશે, અને વધારે ચોપડીઓ વંચાવા પામશે. ગુજરાતી બાણીની ખીલવટ થશે અને કંઈક અંશે વ્યાપારમાં પણ વૃદ્ધિ થશે.

ગોંડળ,
તા. ૭ મી જૂન ૧૯૦૫.

} સાકરલાલ મોતીલાલ વલ્લભજી.

સર્વ ઐતન્ય.

જડમાંથી ઐતન્ય કે ઐતન્યમાંથી ઐતન્ય? આ પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ વિજ્ઞાન પ્રદેશનો છે. તે પ્રશ્નને અહિં અતિ વિસ્તારથી ચર્ચવાનો ઉદ્દેશ નથી; માત્ર અમુક અંશમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની સામ્યતા બતાવવાનો અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની તત્ત્વજ્ઞાનને સહાય કેટલી તથા કઈ તરેહની છે તે દર્શાવવાનો હેતુ છે.

એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે:—એરીસ્ટોટલની માન્યતા પ્રમાણે (આમજના લોકો જે તેના અનુયાયીઓ હતા તેની પણ માન્યતા પ્રમાણે) તો ઐતન્ય જડમાંથી એકાએક વ્યવૃત્તિમાં આવે છે. અર્થાત્ વચલાન્ન-અવાંતર યુગમાં (Middle ages) લોકો જડમાંથી ઐતન્ય અથવા નિર્જીવમાંથી સજીવની ઉત્પત્તિ એ રીતે એકાએક યાવ છે અને એ પ્રકૃતિજન્ય છે એમ પંચ પરંપરાથી માનતા આવતા. તે પછી સોળમા સદીમાં થયેલ અને સત્તરમાના અર્ધ ભાગ સુધી અસ્તિત્વમાં રહેલ વાન હેલમોન્ટ જીવતો ઉદ્ભવ ઉત્પન્ન કરવાનો વિધિ આપી તેના પ્રયોગ માટે પણ મુચના કરી ચૂકેલ છે

તો પછી એજ રીતે હરકોઈ જીવવાળું પ્રાણી નિર્જીવ પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે, એ માનવું સહજ લાગે. છાણમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તે શંકાસ્પર્શની એકલાની માન્યતા ન ગણાય, પણ પ્રત્યેકમા ગોચર છે; અને તેજ રીતે અગ્રેજી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં દેડકાંની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે ધ્રાગણ માસમાં દેડકી ઇંડાં મૂકે છે કે જે કાદવમાં રહે; પછી બસે તે કાદવ સુકાઈ જાય; છતાં જ્યારે વર્ષાદિનું પાણી પડે કે તરત જ તેમાંથી દેડકાં સજીવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે ગોમયમાં એવાં પ્રાણીઓને ઇંડાં મૂકવાનું કાં ન બને કે જેને પરિણામે અમુક સંયોગે અમુક જીવોની તેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય ? એમ સંભવે કે આ પ્રમાણે પ્રત્યેક સ્થળનું ગોમય પ્રાણીની ઉત્પત્તિ કરવા સમર્થ છે; પરંતુ એ વીંછીજ, કે કાનખજૂરાજ કે માત્ર કીડા અને એજોજ; એ પ્રકારનો તેનો કોઈ નિયમ નથી. પ્રત્યેક મળમાંથી જીવની ઉત્પત્તિ તો છેજ. મનુષ્યના દરેક છિદ્રના મળમાંથી આમ જીવની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે. છેવટ થોડો અને આટો મળ એમ ગણીતો. પરસેવો-પ્રરવેદ-તેમાંથી પણ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રના નિરીક્ષણથી લાગશે કે જીવોની ઉત્પત્તિ છે. એવા કારણને લીધેજ એવાં પ્રાણીઓને “રવેદજ” કહેવામાં આવ્યાં છે. અધિક ઉંડા જાંબને એમ તો અત્યારે ન કહેવાય કે જેવાં પ્રકૃતિજ નંખ, દેશ વિગેરે મનુષ્ય દેહ સાથે સદમાય ધરાવે છે, તેવીજ રીતે ગોમય ઇત્યાદિ મળ આવા પ્રાણી-સજીવ પદાર્થો-સાથે સદકારી બાવ ધારણ કરે છે. અગર જો કે એ કહેવું પણ અમુક અંશે તો વિજ્ઞાનવાદની પ્રક્રિયાઓને ધોરણ છેક આધિત નથી.

એ વાત તો કીક; પરંતુ શંકાસ્પર્શ વિગેરે પણ આવાં દૃષ્ટાંતોમાં જીવની ઉત્પત્તિ નિર્જીવમાંથી થતી એમ માનતા હોય એ વાત તો અશક્ય છે. એઓ પણ એમ માનતા કે જીવજીવ આવા મળમાં સદજ બાંધે રહે છે, માટે જીવની ઉત્પત્તિ તેમાંથી છે.

પશ્ચિમ તરફ જોતાં લાગશે કે ફેટલાક શોધકોએ યુરોપમાં એવું સિદ્ધ કરેલ છે કે માખી આસન મૂકે છે તેવા પદાર્થોમાં જીવ સંચાર થાય છે. દાખલા તરીકે જો કોઈ જતા વનસ્પતિને જીવ અટકે નહિ તો જીવના સંચાર તેમાં થાય નહિ. માંસ કોઈ જતા હોય ત્યારે જો માખીને ન આવવા કે રૂપરૂંડ કરવા દીધી હોય તો આસન મૂકે નહિ; તેને પરિણામે

હવેનો સંચાર થાય પણ નહિ. બીજી પાસા એવા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે કે જે અમુક પદાર્થ—પ્રવાહી વધારે અનુકૂળ પડે—માંથી હવે માત્રને અગ્નિ સંસ્કાર અર્થાત્ ઉકાળવાથી મારી નાંખવામાં આવે અને હવેનો અનેક યોગ્ય યુક્તિવડે સંચાર બંધ કરાય, તોપણ અમુક કાળે તેને તે પદાર્થમાં હવેનો સંચાર માલમ પડશે.

આ બધું પણ પ્રાચીન થઈ ગયેલ જ્ઞાન ગણાય. આધુનિક શોધો તો એમ બતાવે છે કે સજીવમાંથીજ સજીવની ઉત્પત્તિ એટલે ચૈતન્યમાંથી ચૈતન્ય. એ ઉપરાંત વળી કેટલાક યુરોપ અને મુઘરેલી પ્રજ્ઞના વતન ગણાતા પશ્ચિમ દેશોમાં જોઈએ તો એમ મનાય છે કે મૂળ સ્થિતિ સજીવ કે ચૈતન્યની; અને તેને અમુક ફેરફાર, રૂપાંતર, પરિણામો, ચમ, આપચમ, વિગેરે સંસ્કારોને આધીન થવું પડે તેથી તે સજીવ કે ચૈતન્ય નિર્જીવ કે જડ બને; પણ સહજ ભાવ તેતો સજીવ કે ચૈતન્યજ. બ્રહ્માંડમાં ગતિ સતત છે અને સંચાર એ ચૈતન્યનો ગુણ માટે ગુણી તે ચૈતન્ય પ્રથમ અને જડ તે પશ્ચાદ્દક્ષીન, એ પ્રમાણે સમજવું. હવે આ ગમે તે હોય પરંતુ વ્યપ્તિ પરત્વે જોઈશું તોપણ ઉપર કહેલ મળ વિગેરેમાંથી હવેની ઉત્પત્તિની વાતનું પ્રકરણ બતાવે છે કે મનુષ્ય કે પ્રાણી માત્રના લોહીમાં અનેક હવે—પરાર્થ અને તેથી પણ અધિક સંખ્યાબંધ—હર ક્ષણે ન્યાં સુધી મનુષ્ય હવેનો છે ત્યાં સુધી રહે છે. જેવું મનુષ્યનું સ્થાન બ્રહ્માંડ પરત્વે, તેવુંજ સ્થાન આ પ્રત્યેક હવેનું મનુષ્યના દેહ રૂપી-પિંડ—(હતાં તેને તો તે બ્રહ્માંડ તરીકે જ છે)—બ્રહ્માંડ પ્રત્યે સમજવું. તેઓની ઔક્ષતા અદ્વિતીયતા મનુષ્યના હવે સાથે કરવી એવોજ આગ્રહ રહે તે માત્ર પ્રેરણાથી—એ વિગેરે વિષયોનો અંદિ અવકાશ નથી માટે દૂર રાખવામાં લાભ છે.

હવે વધારે ૬૯ સ્થિતિ—ઉપરની વાત ચાલુ રાખતાં લખવું પડે છે કે —તે જડની. રૂપાંતર ચૈતન્ય—પ્રાથમિક સ્થિતિનું થઈ છે. વટ જડ રૂપે ફરે છે, સ્થિર થઈ બેસે છે. આ પ્રક્રિયા પણ પશ્ચિમ તરફની જ છે. કારણ કે ચૈતન્ય સહજ ભાવ છે, અને જડ પરિણામી કે વિકારી ભાવ છે. આના પ્રતિ પક્ષમાં વળી કેટલાક એવી યુક્તિ રચે કે: જ્યારે પૃથ્વી (સર્વ હાલ છે તેવો રીતે) બળતી અગ્નિની સ્થિતિમાં હશે ત્યારે તો એ સચેત હવેની સ્થિતિ ન સંભવે; પણ માત્ર નિરજીવ સ્વરૂપે રહી શકે એમ લેખાય. આની સામું આ સ્થળે વિવાદ કરવાનો હેતુ આ પ્રકરણનો નથી કે જેને લીધે પાર્થિવ,

આપ્ય, તેજસ વિગેરે અનેક જાતિનાં જીવો ચોત પોતાના અતુલ પ્રદેશમાં રહી શકે, એ ઇત્યાદિ વાદવિવાદના ધરમાં ઉતરવાનું ચોગ્ય મનાય. અહિં તો માત્ર પૂર્વ પશ્ચિમની પ્રક્રિયાઓ અમુક અંશમાં જ સામ્ય ભાવે છે, એટલું ખતાવવાનું છે.

મળમાંથી ન્યાં ચેતનની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં પણ ચેતનપદાર્થોમાંથી નિષ્કાસિત થયેલ મળમાંથી જ, એ સમજી રાખવું. હિંદુ શાસ્ત્રમાં પણ એવી જ જાતિનું વારંવાર વર્ણન આવે છે: કર્ણમેલમાંથી ઉદ્ભવેલ રાક્ષસ સ્વરૂપ તે “મધુ-કેટબ” — તે વિષ્ણુના મળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ગણાય છે, અને પિંડ રૂપે — અપ્પિભાવે — થયેલ વિષ્ણુસ્વરૂપને તે કુખ દે એ પણ સ્વાભાવિક છે; તેમ વળી ઉચ્ચ શક્તિ તેનો ધ્વંસ કરે એ સમજાવું પણ કઠણ નથી. એ સર્વે ચેતન્ય સ્વરૂપમાંથી ઉત્પત્તિ ધારણ કરે છે. માંદક, જૂઠું, માંચડ, મચ્છર, વીંછી વિગેરે જે જે ચેતનસ્વરૂપના મળમાંથી પેદા થાય છે, તેને ચેતનસ્વરૂપનો ભાગ શેવે ત્યારે જ તે પેદા થઈ શકે છે.

પશ્ચિમ તરફ એવી માન્યતા છે કે: મીટીઓરાઇટ્સ — આ પૃથ્વી નડ-મથ કેવળ પ્રથમ સ્થિતિમાં હતી તે પછી થોડે સમયે — પૃથ્વી ઉપર ચેતન-જીવો નાંખ્યાં, અને તે ચેતન-જીવો બીજાં સહજ જગતોમાંથી લાવી મીટીઓરાઇટ્સ નાખેલ હોવાં જોઇએ; એવી ગણતરી કરે છે; તેમાં પણ અનવસ્થા દોષ આવે છે. દદાપિ ન આવે તો પ્રશ્ન એક જો ન રહે છે કે તે બીજાં જગતોમાં હવે આત્મા તે ક્યાંથી? આવા આવા વિચારના વિહવળ સ્વરૂપમાં ખરૂં સાધન માન્યતા માટે સુક્તિપુર:સરતો એ થઈ શકે કે અખિલ જ્ઞાતાં ચેતનમય માનવું, અને લય, પ્રલય, મૃત્યુ, અસ્થ મૃત્યુ કે મદા મૃત્યુ વિગેરે જે સિંચરતા અથવા નડની સ્થિતિ છે, તે તો માત્ર આકસ્મિક છે; અને કદાપિ તદન આકસ્મિક નહિ તો યજ્ઞ એ નડ-સ્થિતિ કાણુમં-ગુર છે, અને વસ્તુ માત્રની ચેતન સ્થિતિ સતત, સનાતન અને અનિવાર્ય છે.

વિષય ગદન છે; સાથે અતિ વિસ્તારવાળો છે; અને દરેક બાજુ તપાસી દરેક વાતને છણવા નતાં ધણો માર્ગ રોકાય તો ઉપર ઉપરથી વાતનું રૂદસ્ય આવે માટે માત્ર દિગદર્શનથી જ સંતોષ માનવો ઉચિત છે.

દાશરાજ દામરકુલ,
વડવાણ શહેર.
તા. ૨૬-૮-૧૯૦૬.

લી. રાંભુપ્રસાદ વિ. શિવપ્રસાદ
મહેતા.

મસ્ત ઇશક.

“અંયે કાતીલ !”=અરે ધાતક. રનેહમાં આસક્ત, ને આતૂર બનેલા, અને પરિણામે બેકદરતા અને બેવકાઈ પામેલા હૃદયને કવિ ‘કાતીલ’ નામ આપે છે. કેમકે જીવનના આનંદ ને મીઠાશનો હૃદયે નાદાનપણાથી ધાત કર્યો છે.

અરે ધાતક ! અને ખુની હૃદય ! તું સીને=વક્ષ સ્થલમાં સૂતું રહેજે, ઉશ્વાસ કે ઉદ્વેગના ઉર્મિથી સૂર્યા વગર પડ્યું રહેજે.

કવિ પોતાના દિલ પર દયા આપને કહે છે—તારો ગુન્હો નથી; મ્હારો જ વાંક કે—મેં તને તે માયાનો માર્ગ બતાવ્યો.

“બિસ્મિલ્લાહ ખતમ થઈ જ” —“બિસ્મિલ્લાહ” એ આરંભ વાચક શબ્દ છે. અને ‘ખતમ’ એટલે પૂરું અર્થાત્ આરંભથી જ એ પ્રસંગ હવે પૂરો કર, અને તે વિશે વધારે મનન કર નહિ. પણ હે દિલ ! નાદાન—પ્રેમભોગી હૃદય ! ગમ ખા આટલેથી અટકીને જે દુર્દશા પ્રાપ્ત છે તે વેડી લે, અને ઉપેક્ષા વૃત્તિથી ચંચળ અહણુ કર.

“કિતાબો ઇશકની બોળી.” વગેરે—‘ઇશકની કિતાબો=પ્રેમનાં પોથાં,’ ઉદાહરણ—સાર નીકળે છે કે નહિ ? તેને માટે ચલ કર્યો; પણ પ્રીતિના કંખ તો અસહ્ય માલૂમ પડ્યા, અને સ્નેહ રસ્તા વિકટ જણાયા.

એ નિર્ગનમાં રનેહ સર્પનો દંપ પામેલો આ આશક બેબાન પડ્યો છે. શોધતાં પણ પ્રિયજનનો પ્રસાગમ નહિ ચલાથી દિનરાઈ=વિરહ વ્યાકૂલ થઈ પ્રાણાન્ત યશે, તો પણ “આ ફરહાદની કબરે નથી શિરીન સવાની !” એ ખાત્રી છે.

ફારસી સાહિત્યમાં એ નવલ કથા છે:—શિરીન ગૃહસ્થ ખુશુની સ્ત્રી હતી. ફરહાદ એક દીન મજૂર હતો. ખુશુ અને શિરીનના મહેલો વચ્ચે ભોંયરાનો માર્ગ ખોદવામાં મજૂર ફરહાદ કામ કરતો હતો. એક વખત તેને સુંદરી શિરીનનું દર્શન થયું, કે વર્તે તે શિરીન ઉપર આશક થયો. સ્થિતિબદ્ધ તેને કંઈ ખાન રહ્યું નહિ; તેમજ શિરીનની વૃત્તિ પોતા તરફ હોય, ન હોય તેની તેને પરવા પણ રહી નહી. ફરહાદ શિરીનને ખાતર ખુશુ લાગ્યો. અતૂર

શિરીન તે સમજી ગઈ. પતિપ્રાણી સતીએ તેનું દુઃખ ટાળવાનો વિચિત્ર ઉપાય શોધ્યો. એક કુંગર જે ગામની સમીપ હતો, અને બહાર આવવા જવાના માર્ગમાં આડો આવતો, તેમાંથી રસ્તો કાપી કાઢવા સારું શિરીને ફરહાદને આજ્ઞા કરી. આવી યોજના એવા હેતુથી થઈ કે—ફરહાદ એવા મુશ્કેલ કામમાં ધણી કાલ સૂધી રોકાતાં, તેને ભૂલી જાય, અગર તેની મલિન વૃત્તિ બદલાય, કે કદાચ તે મહેનતમાં ને મહેનતમાં જીંદગીને છેડે પહોંચે.

ફરહાદ આસક્તિને લીધે પોતે માનેલી માથફની આજ્ઞા પાળવાને ઉત્સુક બની ખંત ને ઉશ્કાસથી નવું ઝોંપાયેલું કામ કુંડી મુદતમાં પૂરું કરી આવ્યો. પરંતુ તે શીલ વૃત્તને પરમ ધર્મ માનનારી શિરીન તરફથી તેનું ઈશ્વર સન્માન થયું નહિ. એટલે ફરહાદ નિરાશ થઈ જંગલમાં ગયો ને ત્યાં જુરીજુરી મરણ પામ્યો. શિરીનને તે ખબર પડી એટલે પોતાને ખાતર મરનાર એક ખરા જંગરના આરાકની કચર પાસે જઈને તે દયાને ખાતર અશ્રુની અંજલીઓ આપતી પડી, પણ કવિ કહે છે કે—આ આરાક મરી જશે તો પણ કોઈ શિરીન તેની કબરે સૂવાની નથી.

માટે કમ નસીબ, બોળા દિલ! બસ કર. માયિક પ્રેમના ઉર્ધ્વામાં છોડ ફાકર અફસોસી કર નહિ; કેમકે આ દુનિયામાં તને દાદ મળવાની નથી.

“આ દરબાર દરવજે” વગેરે—આ દુનિયાદારીના મુખ આગળ અર્થાત્ જીવનના પ્રારંભમાં પ્રેમના ડંકા મકાડે છે:—ધણીએ પ્રેમની સ્વાદીએ ગડે છે. પરંતુ નિશાન તો એવશર્મીનાં ફડે છે. અર્થાત્ આખરે જય પતાશ તો એવશર્મીની જ ફરકવાની છે.

માટે નિરાશાથી દુઃખ રડતો ‘ખામોશ કર’—છાનો રહે. કેમકે આનો સ્વપ્નના ખેલ; જાદુનો ગુફાસ=બગીચો: શરેખી=દગારો ને દગબાજ.

“મજે જો ના તને હીરો” વગેરે—અર્થાત્ સત્ય પ્રેમ જો ન મજે તો તેના બદલામાં ‘કોયલો’=માયિક સ્નેહમાં ગુંચાઈ મસ્ત બની રહે, અને માની લે કે—એખંડાનંદ પ્રાપ્ત થયો: તો જ દુનિયાદારી આલસો.

પરંતુ જો સત્ય પ્રેમ—સચ્ચિદાનંદ મર્તિ પરમાત્માનું સાન્નિધ્ય જોઈતું હોય તો “માયિક પ્રેમ તરછોડી અનલ દહનો તું કર દાયો.”

“અનલ હક” :—એ વિશે કથા એવી છે કે—એક ‘એઈન’ નામની સાધ્વી સ્ત્રી હતી; તે બજન કીર્તન અને સંત સમાગમમાં જ પોતાનો ધણો કાલ નિર્ગમન કરતી, તેનું આત્મ સાત્વીક વર્તન નહિ છરવી શકનારા કેટલાક ધર્મિયુ તે દેવ બુદ્ધિ વાળાઓએ તે ‘એઈન’ ના બાઈ ‘મનસુર’ તે સમજાવ્યું કે ‘એઈન’ સાધુડાં, લંગોટાં સાથે રખડતી શરે છે તે હીક નહિ. આવા લોકાપવાદોથી ‘મનસુર’ ના જ્ઞાન બંભેરાયા; અનેતેણે ‘એઈન’ને તેવેસ્થળે તેવાની સંગમાં જવા ના કહી. પરંતુ ‘એઈન’ તે કબુલ રાખી શકી નહિ. ને પોતાની રીત બાત જરી રાખી. એક વખત ‘મનસુર’ પોતાની બહેનના વર્તન વિશે ખરા ખોટાનું પારખું જોવા છૂપી રીતે તેની પાછળ ગયો. અને ત્યાં ખરેખરા ઈશ્વર ભક્ત, યોગી મહાત્માઓના સમાગમમાં રાત્રી ગોટ્ટીમાં ભાગ લેતી પોતાની બહેનને જોઈ કે તૂટ તેના મનની દોષ બુદ્ધિ બદલાઈ ગઈ. ત્યાંથી પાછો ફરી “એઈનલ હક” “એઈનલ હક” એમ બોલતો બોલતો ગામમાં આવ્યો. પોતાની દોષ બુદ્ધિથી પ્રભિત ચિત્ત માટે ખેદ, અને બહેનના ઉત્તમ વર્તન અને પવિત્રતા માટે આનંદના અવળ સવળ મોજામાં એવો તો મુંચવાઈ ગયો કે લગભગ ગાંડ જેવો થઈ ગયો. જે દોષ પૂછે તેને “એઈનલ હક” નો જ ઉત્તર વાળતો. અર્થાત્ ‘એઈન’ સત્ય ‘એઈન’—પવિત્ર છે. ધીરે ધીરે એ શુદ્ધ સત્ય ભાવનાની ઉર્મિઓ “અનલ હક” શબ્દોમાં બદલાઈ. અર્થાત્ પરબ્રહ્મ એ જ સત્ય. આ સંસાર માયિક છે, તેમાં પ્રેમ—આસક્તિ પણ માયાને લીધે છે. તે છોડીને સત્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કર. તેમાં ચુસ્ત—તક્લીન રહે, અને માયાની મસ્તી છોડી દે.

રસિક.

અમેરિકાની સાર્વજનિક શાળાઓ.

હિંદુસ્તાનમાં હમણાં જ્યારે કેળવણીના સુધારાની વાતો ઠેક ઠેક થવાં કરે છે અને સ્વદેશી ચળવળ સાથે સ્વદેશી શિક્ષા સભાઓ અને યુનીવર્સિટીઓ સ્થપાવા માંડી છે ત્યારે શિક્ષણ કામમાં આગળ વધેલા અમેરિકાની શિક્ષા પદ્ધતિ વિશે એ બોલ કહેવા અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

અમેરિકાની સાર્વજનિક શાળાઓ તરફ નજર કરીશું તો તે એક સાધારણ શિક્ષણ સમાજ જેવી બાસશે; છતાં એવા મહત્વ અને ગૌરવનું ટુંકું વર્ણન પણ એક મહા સામ્રાજ્યના ઇતિહાસ જેવું જણાશે, સાંની બધી શાળાઓને એક જૂદા દેસ જેવી લેખીએ તો ત્હેનું ક્ષેત્રફળ આખા ફ્રાન્સ દેસ જેવડું અને વસ્તી જોઈશું તો સ્પેનના જેટલી થઈ રહેશે.

ત્યાંની શિક્ષા સમાજની ૬૦ હજાર શાળાઓમાં ૪ લાખ અને ૬૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. અને તે ખાતે વરસમાં ૨૬ કરોડ ડોલર એટલે ૮૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે. વિદ્યાર્થીની કિંમત આજ ૭૦ કરોડ ડોલર એટલે ૨૦૮ કરોડ રૂપિયા જેટલી અડસઠાય છે આ બંને સાથે જો જમીનની કિંમત ઉમેરવામાં આવે તો કુલ આંકડો ૧૦૦ કરોડ ડોલર અર્થાત્ ૩૩૦ કરોડ રૂપિયા થાય. પુરાતન કે આધુનિક કોઈ પણ કાળમાં અને દેશમાં આટલું મોટું ખર્ચ કેળવણીને ખાતે કરવામાં આવેલું નથી જણાયું. અમેરિકનો ત્હેમના નૌકા સૈન્ય માટે જે ખર્ચ કરે છે તેનાથી પણ ઘણું વધારે તેઓ શિક્ષણ વિભાગમાં કરે છે. તેટલું આખા યુરોપના બધા દેશો એક મળીને કરે છે.

આજ કાલ ઉચ્ચ કેળવણી માટે બારે દોલતનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે પણ અમેરિકામાં પ્રાથમિક શિક્ષા ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. અમેરિકામાં બાળક બાળકીઓ સોળ વરસ સુધી વગર પૈસે શાળાઓમાં બળી શકે છે છતાં ઘણું ખર્ચ પંદર વરસમાં તેઓ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો ગણે છે અને પોતપોતાને નોકરી ધંધે તેજ ઉમરે લાગે છે. સત્તર વરસ સુધી બાળનારાંનો વર્ગ એકંદર વિદ્યાર્થીઓનો ચોથો હિસ્સો થઈ રહે છે. અમેરિકનોને ચરિત્ર અને ઉત્કર્ષ વિકાસ કરવામાં ત્હેમને પ્રાથમિક કેળવણીનું આધિક્ય જ સહાયમૂત છે. આપણે ત્યાંની પ્રાથમિક પદ્ધતિથી અમેરિકનોની

પદ્ધતિ તદ્દન જૂદાજ પ્રકારની છે. આપણે ત્યાં જે દરેક પ્રાથમિક શાળામાં એકજ જાતનું એકધારું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેમ ત્યાંથી થતું; ત્યાં અનેક જાતની વ્યાવહારિક કેળવણી આપાય છે.

ટેક્સસ, ઉદા, બેઝિંગટન, મિચિગન તથા મિનેસોટા એ પાંચ સ્ટેટમાંથી દરેકે પ્રાથમિક ખાતાને એટલી મોટી થાપણ આપી રાખી છે કે તેની વાર્ષિક આવક દસથી ત્રીસ હાજર અર્થાત્ લગભગ ૩૧ થી ૯૩ લાખ રૂપિયા જેટલી થાય છે.

લેક સુપીરીયર આગળ જે મંખ્યાબંધ લોકની ખાણો છે તે પણ કેળવણી ખાતાને અમક ટકા પ્રમાણે કર આપે છે. કોઈકે કોઈકે ખાણુ તો દર દને અર્થાત્ લગભગ ૨૭ મણુ લોહ પર ૨૫ સેન્ટ અર્થાત્ ત્રણ બાર આના આપે છે. તે બધી લોકની ખાણોમાંથી દર મિનીટે ૫૦ ટન અર્થાત્ લગભગ ૧૩૫૦ મણુ લોહ ખુદાર નીકળે છે—આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે દરેક ખાણુવાળા પણ દર રોજ કેટકેટલું ધન પ્રાથમિક શાળા ખાતાને આપે છે, આપણે ત્યાંનાં ઉદ્યોગ વેપારનાં ખાતાંઓ આ સૂચના ધ્યાનપર લે તો પ્રાથમિક કેળવણીનું કામ કેટલું સરળ થઈ પડે એ સહેજ સમજી શકાય તેમ છે.

અમેરિકાની આ બધી સાર્વજનિક પ્રાથમિક શાળાઓમાં જૂદા જૂદા વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બાર વરસના અમેરિકન બાળકને શારીર અને વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન આજ જેટલું શીખવવામાં આવે છે તેટલું સો વરસ પડના ઓક્સફર્ડ કે કેમ્બ્રીજના ગ્રેડ્યુએટને પણ શીખવવામાં નહોતું આવતું. અમેરિકાનું હાલતું રાજતંત્ર રચનાર મહાપુરુષોને જેટલું રાજ્યવ્યવહારની નીતિનું જ્ઞાન હતું તેટલુંજ જ્ઞાન આજ બાર વરસના અમેરિકાના બાળકને હોય છે. અમેરિકાની પબ્લીક સ્કૂલોમાં સંગીત વિદ્યા, માનવજાતિનો ઇતિહાસ, કાપવાનું કામ, મત્સ્ય વિદ્યા, મોચીનું કામ, દરજીનું કામ, વણકરનું કામ, બગીચાના માળીનું કામ, લઘારનું કામ વગેરે બાળકોને શીખવવામાં આવે છે અને બાળાઓને કપડાં ધોવાનું, રંગવાનું, ઝાડકવાનું, રાંધવાનું બાળકોને રમાડવાં અને ઉછેરના વર્ગેરેનું શીખવવામાં આવે છે. નૌવિદ્યા શીખવવા માટે ન્યૂયોર્કમાં ખાસ બ્લાણુ રાખવામાં આવે છે જ્યાં તેહના વિદ્યાર્થીઓને બે વર્ષ મૂઢી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ન્યૂયોર્કના સેવાર્ડ

પાર્ક જેવી અયાગ ધન ખરચીને બંધાવેલી કસરતશાળા દુનીયામાં ખીજે કંઠી પણ જોવામાં નહિ આવે. અહીંયાં પચીસ લાખ ડૉલર એટલે ૭૮ લાખ રૂપિયા ખરચીને લગભગ ૯ વીધા જેટલી જમીન બાળકોને રમવા માટે ખાસ રોકવામાં આવી છે. આ વિસ્તીર્ણ કીડાભૂમિ હમેશાં સાંજરે સાત હજારથી વધારે બાળકોથી ઉભરાતી હોય છે જ્યાં આગળ એક-તાર-વાદના નાદની પણ ધૂન મચી રહે છે.

અમેરિકન સાર્વજનિક શાળાઓ કરતાં ત્વેના યુક્ત પ્રદેશ (યુનાઇટેડ સ્ટેટસ)ની શાળાઓમાં એક વિશેષતા છે જે બીજા કોઈ પણ દેશમાં નથી. આખી પૃથ્વીમાં કોઈ પણ જગ્યાએ અમેરિકામાં છે તેટલી જૂદી જૂદી જાતના માણસોને સાથે રમતાં હજારો જોવામાં નહિ આવે,

યુરોપમાં બીજા કોઈ પણ દેશમાં આફ્રીકા, જર્મન, ઇંગ્લેન્ડ, સ્વીડીશ, રુસ, પોલ, ગ્રીક, ઇટાલીયન, હંગેરીયન, ઇન્ડિયન, સ્કોટ, ફ્રેન્ચ, આર્મનીયન, કેનેડિયન, ડેન, વલંદા વગેરે જાતોના બાળક બાળકાઓને એક સાથે જ રમતાં, શીખતાં અને કામકાજ કરતાં એક જ ભાષામાં વાતચિત કરતાં અને એકજ વાવટાને રાસણુ રહેતાં શીખવવામાં આવતું નથી. કોઈ પણ વિદ્યાભ્યાસ એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં જઈશું તો ત્યાંનાં બાળકોને મુખેથી એક જ મંત્ર હમેશાં જાણતો જોઈશું,—“ હમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે હમારા ઝૂંડાને અને જે પ્રજાના તન્ત્રીની નિશાન તરીકે તે ઝૂંડો ખડો કરવામાં આવ્યો છે તે ઇતિને હમે તાબે રહીશું. હમે જ્યાં એકજ જાતિ છીએ, હમે છટા પડી રાખીએ તેમ નથી, હમે સર્વ સ્વતંત્ર છીએ, અને હમાને સર્વને સરખો દરક છે.” આવા મહામંત્રની દીક્ષા લઈ જૂદી જૂદી જાતનાં બાળકો એકઠાં થઈ એક મહા જાતિના સ્વરૂપમાં ઉત્તલ થતા જાય છે; તેઓ જ્યાં અમેરિકાના જ વતની થઈ પડે છે અને અમેરિકાને જ પોતાનો સ્વદેશ લે-ખીને છાતી કુલાવે છે; જ્યારે આપણા દેશમાં હજારો વર્ષથી આશરે આવી વસેલા પારસી બાહ્યો જૂનો ઇસ્લામ સાથેના સંબંધ રોપી કહાડી દિંદવારી ઓથી પોતાને જૂદા ગણવવામાં માન મૂકે છે અને પ્રજાના નાદથી વિરુદ્ધ વેરા કહાડવામાં જાણી લેખે છે—મુસલમાન જેવી જાતિમાં પણ જે ગંભીરતા આવતી જાય છે તે આજ્ઞા પરંતુ કિર્જાળી પારસી જાતિમાં સમાવેશ પામી શકતી નથી. દિંદના પુત્રોએ આ માટે નીચું જોવા સિવાય બાકી કંઈ રહેતું નથી. આ ન્દાના ન્દાના બેદ બાવો ટાંગો ત્યારે મો એક જાતી યાને પ્રજાનું પોત પામશે.

ખાસ અમેરિકા તળમાં આ પ્રમાણે એક જાતિ પ્રવર્તે છે એમ નથી. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં નવા વસાવેલા તથા તાજે થયેલા દેશોમાં પણ એ જ ભાવ ભ્રમતે જાય છે. પોર્ટોરિકોનાં અને ફિલિપાઈન્સનાં બાળકો અને કન્યાઓ પણ એજ જયથોપણ પૃથક છે. અને અમેરિકાના બાલકોની માફક હોમનો જાતિમંત્ર ધણા ઉત્સાહથી જામે છે અને છવનમાં ઉતારે છે. આસાસ્કામાં પણ જે હજારથી વધારે ન્હાનાં ન્હાનાં એરિક્મો બાલકો આગ્રહ સાથે શાળામાં જાય છે. સાત ફૂટ જમરેલા બરફ ઉપર થઈને તેઓ નિશાળે હમેશાં જાય છે. નિશાળે જવામાં એ લોકો એટલા ઉત્સાહી રહે છે કે કદી કદી જમ્યા વિના પણ ત્યાં હાજર રહેવાને ચુકતા નથી. હમ્મર લાયક થયેલા એરિક્મો લોકો માટે રેનડીયર જાતના હરણો પાલન કરવાનું કામ શીખવવાની ઓછામાં ઓછી પંદર રકુલો છે. સૈબીરીયાથી દશ હજાર રેનડીયર ૨ લાખ ને ૫૦ હજાર ડોલર વાને લગભગ ૭ લાખ ને ૮૦ હજાર રૂપિયા ખર્ચીને લાયવામાં આવે છે જેવડે એરિક્મોને હોમને પામવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પાંચ વરસ તે કામ શીખ્યા પછી તૈયાર થનાર દરેકને સરકાર તરફથી ૫૦ રેનડીયર ધંધો શરૂ કરવા માટે આપવામાં આવે છે. આવી રીતે આખી એરિક્મો જાતને આ ધંધાની કેળવણી આપવામાં આવે છે. તિમિ જાતની માછલીઓ મેળવવા સાડા એક જગેથી ખીજી જગે એમ એરિક્મોને રખડવું પડતું ને હવે આ ધંધો મળી જવાથી નહિ પડે અને આ ધંધાથી તેઓ સમૃદ્ધિ શાલી થઈ શકશે.

આ જગેએ એક ખીજી જગરની વાત રહી જાય છે. આસાસ્કાની શાળાઓ છે તે સિવાય અમેરિકામાં જે બધી પ્રાથમિક શાળાઓ છે હોમાંની ત્રણ ચતુર્થાંશમાં શિક્ષક તરીકે એકલી સ્ત્રીઓ જ કામ કરે છે. બાલ સ્વભાવ કેમ કેળવવો અને વિકસાવવો એનું ખરૂં જાન સ્ત્રીઓ માતાઓ સિવાય બીજા કોઈને હોઈ શકે નહિ એ સહજ ગમ્ય છે તો કેળવવાનું કામ માથે છે ત્યારે દેશજનો કેવા થાય એ વગર કલે સમજાય તેવું છે, અને તે વીશે અમેરિકા અને જાપાન આપણી આગળ ખડાં છે. પ્રાથમિક શાળાઓ માટે સુશિક્ષિત સત્રારીઓ શિક્ષક તરીકે રાખવાની યોજના પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

અમેરિકાની શાળાઓ બાળકો તેમજ કન્યાઓ માટે સરખી રીતે ખૂણી છે; અને બંધાને માટે સરખી સગવડ છે. હમણાં ઉંઝા ધોરણોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં સેકડે ૬૦ કન્યાઓ જોવામાં આવે છે,

આ વિષય વધારે જાણ ન રોકે માટે અમેરિકાની સાર્વજનિક શાળાઓ સંબંધી કેળવણીની આખતમાં ઉસ્તાદ ગણાતા જાણીતા ઇંગ્લેન્ડ મી. આલફ્રેડ મોરલીનો અભિપ્રાય ઠાંકી અટકીશું. એક વરસ ઉપર જે વારે તેમણે અમેરિકાની કેળવણી પદ્ધતિનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો ત્યારે ત્યાંની પદ્ધતિ વિશે એમનો મત શું છે એમ પૂછવામાં આવતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, “ મહારા મત એક વાતમાંથી સંપૂર્ણ સમજાશે. મહારા બંને પુત્રોને ચેલની મુની-વર્સિટીમાં દાખલ કરવા માટે ન્યુ-હેવનની શાળામાં દાખલ કર્યો છે.”

આન્દામાન.

હિન્દુસ્તાનની બ્રિટિશ કોર્ટ જોમને શીક્ષા કરી દ્વીપાન્તરવાસનો હુકમ કરે છે અને જે જગ્યાએ તેમને કેદી રૂપે મોકલે છે તે જગ્યાને “કાળા પાણી” કહે છે. તેનું ઈંગ્લેન્ડ નામ આન્દામાન છે, ફારસી નામ તામ્ર અને સંસ્કૃત નામ અન્ધદ્વીપ છે. આખો આન્દામાન છ ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. તેમાં કાળા તામ્ર અને નિકાબાર બધા કરતાં વધારે પ્રસિદ્ધ છે, અને તે બંને હાલ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને તાબે છે.

અહીં દેશથી ફક્ત ૮૫ કોસ દક્ષિણે અને બંગાળ ઉપસાગરના ત્રીજા અંશે આન્દામાન આવેલો છે. કલકત્તાથી ઝડપથી આગ્રાનારી રેલીમરની સહાયથી દસ દિવસમાં કાળા પાણી પહોંચી શકાય છે. ખાસ આન્દામાનની લંબાઈ ૨૫ કોસથી વધારે નથી. આ દ્વીપ જુદી જુદી જાતનાં ઝાડ અને લતાથી પરિપૂર્ણ છે; માછલાં, બકરાં, ઉદર, નોળ, નાનાં ટુક્રર અને સળર સિવાય કોઈ પણ જાતનાં પશુ પ્રાણી ત્યાં જોવામાં આવતાં નથી. આન્દામાન દ્વીપમાં અસંખ્ય નારિયેળીનાં ઝાડો છે જે જોનારને વિરમવ પમાડે છે. જ્યાં જોઈએ ગાયવા જે જગ્યાએ જ્યાં ત્યાં નારિયેળના નારિયેળા પૃથ્વીના કોઈ પણ દેશમાં આટલો બધો નારિયેળો એક જ જોવામાં આવતો નથી.

આન્દામાનવાસીનો ચહેરો દસવું આવે તેવો છે. આવા નાના

કંદનાં માણસો જંગલની કોઈ પણ જગ્યાએ અથવા કોઈ પણ જાતિમાં હશે કે નહિં તે સંદેહ છે. ફક્ત આકારમાં જ તેઓ નાના નથી પણ ખુદ્ધિમાં પણ તેઓ નાના છે. શરીરનો રંગ કાળો, ચહેરા વિદાળ અને માથું ઘણું સાધારણ, અને વાળ ઘણા લાંબા હોય છે; વક્ષ સ્થળ વાંકું, શરીરની ચામડી સ્થુલ અને પેટ પણ સ્થુલ અને કાળું હોય છે; સ્ત્રી અને પુરુષ બંધાંય નાનાં ફરે છે; કોઈ કોઈ જાતને પાંદડે અથવા હુકરના ચામડાથી શરીરના ગુલ્લ બાગ ને લોંબે છે, પરંતુ આમ કરનારની સંખ્યા બાએ જ સોએ એકથી વધારેની હશે. સમુદય જાત હલકું અને લજ્જન વિહીન છે. સ્ત્રીઓમાં કોઈ કોઈ લાલ રંગની માટીથી શરીરને રંગે છે, અથવા કોઈ મુવંદા માણસનાં લાડકાંમાં કાણું પાડી દોઝીમાં લટકાવીને ગળામાં અથવા કમરે પહેરે છે. જેઓ લોકાલયથી અત્યંત ઘણું ગદન વનમાં અથવા ગિરિ પ્રાન્તરમાં વસે છે તેઓ આથી પણ અસખ્ય, આથી પણ ક્ષુદ્ર અને આથી પણ બચાનક છે. આ બધા જંગલના અને પહાડના રહેનારા આન્દામાનીઓ મેદો અથવા ગ્રામ્યાનો ઉપયોગ કરતા નથી; ફળ, મુળ, માંસ અને મધ ખાઈનેજ જીવે છે. તીર અને ધનુષ્ય તેમનાં મુખ્ય અસ્ત્ર છે, મૃત માણસનાં લાડકાં તેમનો મુખ્ય અલંકાર છે, વાંસના ભારા બાંધવા એ તેમનું મુખ્ય કામ છે, અને નૌકા ચલાવવી અને માછલાં પકડવાં એ તેમનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદ્યમ છે. માછલાં પકડવામાં, હુબદી મારવામાં, તરવામાં, માછલાં પકડવાની જાળ તૈયાર કરવામાં અને તીર ફેંકવામાં તેઓ ઘણાજ હુશિયાર છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે, આન્દામાનીઓ જોવામાં નાના છે તો પણ તેમનો એક એક માણસ સાતશેર માંસ અનાયાસે ખાઈ જાય છે ! અંદિની સંખ્યા સ્ત્રીઓ સુર્યણખાનેવી છે !

આન્દામાનીઓનાં ઘર આકારમાં ઘણાં મોટાં છે. એક એક ઘરમાં સો સો માણસ રહી શકે છે. તેઓ એક ટોળાબંધ સિવાય એકલા રહેતા નથી; મુએલા પતિના માથાની ખોપરી લઈ તેઓ ઘરેણા તરીકે ગળામાં પહેરે છે. સ્ત્રીઓમાં વખાણવા જેવું એ છે જે તેઓ બંધી સતી અને સત્યવાદિની છે. આ અસખ્ય જાતિની સ્ત્રીઓમાં આવી અસાધારણ પતિભક્તિ, અલ્પચર્ય, સત્યવાદીત્વ વગેરે જોઈ અનેક સુસખ્ય અને સુશિક્ષિત સમાજ લજ્જા પામશે એમાં આશ્ચર્ય નથી. આન્દામાનીઓ ભૂતના અસ્તિત્વમાં બહુ વિશ્વાસ રાખે છે. આત્મીય અથવા કુટુંબી મરતાં, તેના શબને જમીનમાં દાટવામાં આવે છે અને ત્રણ દિવસ સુધી નિકટનાં સગાં ધોળા રંગના કાલથી આપ્તું

શરીર રંગે છે. ચોથે દિવસે સ્નાન કર્યા પછી માથાના વાળ મુંડાવે છે. ત્યાર પછી ફરી સ્નાન કરી શુદ્ધ અને “અસૌમ્યાન્ત” થાય છે. વનવાસી આન્દામાન જાતિ પણ મુએલાં મા, બાપ, પતિ, પત્ની વિગેરેને માટિ શોક બતાવે છે, શોકની નિશાની રાખે છે, અસૌમ્યાન નિયમ પાળે છે અને માથાનો અંખોડો છૂટે રાખે છે.

ઈ. સ. ૧૭૮૯ માં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે આન્દામાન દ્વીપમાં સૌથી પહેલીજ વાર કેદી મોકલ્યા; પણ તેમાં કેટલીક જાતની અડચણ નડવાથી કેટલોક વખત ત્યાં કેદી મોકલવાનો રિવાજ બંધ રહ્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં ફરી કેદી મોકલવાનો હુકમ થતાં ઘણા બંદીને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા જે જગ્યાએ કાગાગારનો બંદોબસ્ત છે, તેનું નામ પોર્ટબ્લૅર છે. આજ જગ્યાએ દુર્વૃત્ત અબદુલ્લાને હાથે જૂતપૂર્વ ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મેયો નિહત થયા હતા. વર્તમાન વર્ષમાં કાગાપાણીના કારાવાસમાં આશરે સત્તર હજાર આદમી કેદીઓ છે.

બ્રિટિશ કોર્ટમાંથી જેમને છ વરસથી અધિક વખતને માટે કારાવાસની શિક્ષા થાય છે તેઓનેજ ફક્ત આન્દામાન મોકલવામાં આવતા નથી. છ વરસથી વધારે શિક્ષા થયેલાનેજ કાગાપાણી મોકલવા એવી કાંઈ ખાસ રીત નથી, એ તો હાકિમતા હુકમ ઉપર આધાર રાખે છે. “યાવજીવન કારાવાસ” અથવા “યાવજીવન દ્વીપાન્તર” (Transportation for Life) શબ્દમાં વીસ વરસથી વધારે વખતને માટે કારાવાસ સમજવાનું નથી. વીસ વરસ પુરાં થતાં કેદી સ્વદેશ ફરી શકે છે અથવા કોઈ કોઈ તે જગ્યાએ હંમેશાને માટે રહી ધંધો રોજગાર ચલાવે છે. કેદીઓને પહેલાં કેટલા વરસ એક નિયમને તાબે રહેવું પડે છે ને ત્યાર પછી દરેકને સ્વાધિનતા મળે છે. તેમનો શિક્ષાતો વખત પૂરો થતાંજ તેમને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળે છે, ઘણાઓ લગ્ન કરી ત્યાં મુજવળા ચઢને રહ્યા છે. ઘણાઓ દુકાનો કહાડી પૈસો પેદા કરે છે. કોઈ ત્યાં ઘર બંધાવી ગૃહસ્થાશ્રમી થાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાં અનેક લોકો છે; ધીમે ધીમે આન્દામાન દ્વીપને વસ્તીવાળો બનાવવો એવો સરકારનો હેતુ છે.

આન્દામાનની દક્ષિણે નિકોબાર છે, તેની લંબાઈ ૧૬ કાસથી વધારે નથી. નિકોબારીગણ બધા સમુદ્ર કિનારેજ વાસ કરે છે; રહેવાનાં ઘર બધાં

લાકડાનાં અને ખારીઓ વિનાનાં છે. રહેનારા બધા કૃષ્ણરંગના અને લાંબા વાળવાળા છે. ખાસ આન્દામાનના લોકો કરતાં તેઓ જરા વધારે સખ્ય અને લજ્જાસીલ છે. ચાંચીયા કામમાં તેઓ ઘણા કુશળ અને હુશિયાર છે. યુરોપિયન વેપારીઓ અને ખલાસીઓ ઘણીવાર તેમનાથી હેરાન થયા છે, હુંડયા છે અને મરણ પામ્યા છે. બાલિકાઓનો પંદર વર્ષ પહેલાં વિવાહ થતો નથી; આ દેશમાં હજુ પણ સ્વયંવરનો રિવાજ ચાલુ છે; નિકોબાર-વાસીઓમાં બહુ વિવાહ પ્રથા તદ્દન નિષિદ્ધ છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે, નિકોબાર દીપના અધિવાસીઓ હિન્દુઓની માફક મુએલા માણસની શ્રાદ્ધક્રિયા સુદાં કરે છે; જ્યોતિષમાં વિશ્વાસ રાખે છે; પ્રેત લોકને માને છે; ભૂતના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ કરે છે અને પરલોક અને આમાના અમરત્વમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખે છે. એ દેશમાં માતા મરી જતાં બે મહિના, પિતા મરી જતાં બે મહિના, અને પતિ વા પત્ની મરી જતાં દોઢ મહિનો અશૌચ પળાય છે. એમ જણાય છે કે એક વખતે નિકોબાર દીપ હિન્દુ રાજ્યને તાબે હતો. હજુ પણ ત્યાં ઘણા હિન્દુ રિવાજો જોવામાં આવે છે. અશૌચને વખતે તેઓ તમાકુ, દારૂ અથવા ગળ્યા પદાર્થો વાપરતા નથી. તિથિ વિશેષે તેમના સંનિકો “અહ શાન્તિ” નો યગ કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૬૯ થી નિકોબાર દીપ ઇંગ્લેન્ડને તાબે થયો છે, તે પહેલાં ત્યાંના લોક સ્વાધિન અને સ્વેચ્છાચારી હતા. આન્દામાન અને નિકોબારના ઘણા ભાગમાં પ્રાચિન હિન્દુ મંદિરના ભગ્નાવશેષ હજુ પણ જોવામાં આવે છે.

વીરાની વીણા.

વીરા ! ત્હારી વીણાને છેડય,
અભિરસ રેડય—તોડી તમ—સેડય;
રચો અજવાળીઆં રે હો !

વીરા ! સાધુ, સન્તોને તેડય,
ત્હારાં કર્જ ફેડય, હૃદય—ક્ષેત્ર ખેડય;
ઉઘાડી જાળીઆરે હો !

વીરા ! સાંધી હૃદયના તાર,
છેદી અન્ધાર, વિપાદ વિદાર:
ગાવાં ગુલ ગીતડાં રે હો !

વીરા ! ગાવા પ્રભોનાં ગાન,
જની એકતાન—જ્યોતિઃમય રથાન:
છેદી તમ—ભીંતડાં રે હો !

વીરા ! વીણા છેડી ગોવિન્દ:
ગોપીનાં ગંજ, ગાયોનાં ટંદ:
જનાઝ્યાં થેણડાં રે હો !

વીરા ! ત્હમે સન્નોનાં મન—
કરી દો ગરમ, જતાવી સદન—
—પ્રભોથી મહેલડરે હો !

વીરા ! ઉઘડે હૃદયનાં દાર,
બક્ષિની ધાર—દિવ્ય અખ્યાર;
વીણાથી નીતરે રે હો !

વીરા ! ધોરે હૃદયના મેલ,
યરો જનમેલ—સમારી મહેલ—
પ્રજુતાઃ સ્વીતરે રે હો :

હોશીકનો પ્રેમ.

(લલિત સર્વગતતા પરિશીલન૦, એ શબ્દ.)

૧.

મનહર મધુર મધુલ સમીરણ, મુજ મન, મોહન, મોવે;
 તુજ મર્મર રવ, મુજ પ્રાણપ્રિયાના ઉચ્છવાસો અહિં લાવે; મનહર૦ ૧
 મરમ સુવાસં વિદ્યાસિની બહાલી-નિશાસો કંઈ સારે,
 વિમલ, અનિલ ! પરિમલ વિરલો તે આજ અંહિં તું ધારે; મનહર૦ ૨
 પદ સહુણી રમણી તેણીના મુંદર દેશમું ભારે,
 નવ રમવાને, પવન ! મનં મોહિં હાલ તું લેશ જ ધારે; મનહર૦ ૩
 લલિત અલકલ્પ લલના ફેરી રુવિર સુરંગી મારી,
 નથી તે મંદો તો 'દોઈ' જ પણ તારી, એકે એક જ મ્હારી; મનહર૦ ૪

૨.

વસંતતિલકા.

ક્યાં છે, શુભાષ ! તું જ ઉલ્લસ રંગ દેવા
 બહાલી તારા વદનપે વિલસે છ જેવા;
 આનંદ, કુખ વિલુ, પ્રેમ પ્રિયા તણોતો,
 સંવિષ્ટ કંટક યજી સદુ પામ તું તો.
 રે, શોભતી વિકસતી કલિકા રહી, હે !
 બહાલી-કપોત આત મુંદરે તું યજી છે;
 શો ત્યાં અસૌકિક શુભાષો મુરંગ નિષે !
 ચોરી લિમે મિતકું હાં ! મુજ તેહ સત્યે.
 તારો, અમી ! બહુ જ વલુ જણાય કાંખો,
 કોમં યજી અંજસ શા ચંદ્રકંઠ આંખ્યાં !
 રે માધવી. મધુલ હાલતી, 'હું' કેહું છું,
 તે રપ છે લલિત તું યજી તો અધિકું.
 રે મુખ આતમ મુજ ! જો તુજ મક્તિ હોયે,
 લેવા પસંદ કરો પૃથ્વી-સુખો, બધાયે;
 તો જવલું રમિયોની મદુતા જે કાજે,
 સું તે યજી આધક શ્રેષ્ઠ ખીજું, કંઈ છે ?